

**М.В. ГЛАДІЙ, доктор економічних наук,
академік НААН**

**Ю.Я. ЛУЗАН, доктор економічних наук,
доцент, член-кореспондент НААН**

Аграрні трансформації та селянські господарства в системі продовольчої безпеки України

Мета статті – виділити основні етапи та визначити результативність ринкових трансформацій аграрного сектору економіки за роки незалежності України, обґрунтувати необхідність удосконалення державного регулювання аграрного ринку, зокрема щодо створення рівних конкурентних передумов для розвитку всіх типів суб'єктів господарювання, визначити роль і місце селянських господарств у системі продовольчої безпеки України.

Методика дослідження. Використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання: логічний – для визначення соціально-економічних тенденцій; економіко-математичний, статистичний та порівняльний – для аналітичних розрахунків; системного підходу – з метою обґрунтування пропозицій з удосконалення регулювання ситуативних змін в аграрній економіці; монографічний – для опрацювання фахових публікацій із зазначеної тематики.

Результати дослідження. Узагальнено процеси та результативність ринкових трансформацій аграрного сектору економіки України, визначено позитивні та негативні тенденції, доведено важливість функціонування селянських господарств у системі агропромислової діяльності, їх роль і місце у продовольчому забезпеченні населення та розвитку сільських територій. Обґрунтовано шляхи створення рівних конкурентних передумов для ефективного розвитку суб'єктів всіх форм господарювання, необхідність зміни акцентів застосування ринкових механізмів регулювання ситуативних змін на сучасному етапі розвитку аграрної сфери України.

Елементи наукової новизни. Дістали подальшого розвитку шляхи удосконалення державної аграрної політики, визначено необхідність збільшення уваги держави до підтримки розвитку дрібних виробників, зокрема селянських господарств, збереження природного ресурсу земель сільськогосподарського призначення, вирішення соціально-економічних проблем села, коригування структурної політики в системі агропромислової діяльності.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути враховані при підготовці окремих проєктів законодавчих актів, поглибленні наукових досліджень, у навчальному процесі, в практичній діяльності органів державного управління, самоврядування та учасників аграрного ринку. Табл.: 5. Рис.: 2. Бібліогр.: 26.

Ключові слова: аграрний сектор; селянські господарства; аграрний ринок; ринкові трансформації; землекористування; продовольча безпека.

Гладій Михайло Васильович – доктор економічних наук, академік НААН, перший віце-президент Національної академії аграрних наук України (м. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Лузан Юрій Якович – доктор економічних наук, доцент, член-кореспондент НААН, радник Президії Національної академії аграрних наук України, радник дирекції Інституту продовольчих ресурсів НААН (м. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Постановка проблеми. У сучасному розвитку національної економіки важливу роль відіграє аграрний сектор, який за останні роки став однією із головних бюджетоформуючих та експортних галузей держави. Завдяки активізації ринкових перетворень, починаючи з 2000 р. в аграрному секторі вдалося уникнути поширення більшості кри-

зових ситуацій, суттєво наростити обсяги виробництва продукції сільського господарства, стабілізувати виробництво продукції харчової промисловості та підвищити ефективність агропромислової діяльності.

Господарства населення (далі селянські господарства) – це специфічна сфера діяльності, що має важливе значення для системи продовольчої безпеки держави та трудової зайнятості населення.

Різні аналітичні оцінки сучасної ситуації в аграрному секторі України та порівняльні характеристики із розвиненими країнами світу, враховуючи наявність робочої сили, високу природну родючість ґрунтів, кліматичні, географічні та інші переваги вказують на значні потенційні можливості аграрного сектору економіки України, в тому числі й у діяльності селянських господарств.

Дослідження підтверджують, що основні причини такого стану знаходяться переважно в площині державної аграрної політики, яка поки що має розбалансований та незавершений характер.

Розбалансованість функціонування аграрного сектору України насамперед полягає у недосягненні рівноваги попиту і пропозиції на вітчизняному продовольчому ринку, відсутності умов раціонального поєднання діяльності велико- і дрібнотоварних виробників, збалансованого розвитку галузей рослинництва та тваринництва, між сировинними зонами й харчовою промисловістю, у незбалансуванні потреб та забезпечення ресурсами агропромислової діяльності тощо.

Незавершеність і недосконалість державної аграрної політики полягає у штучному затягуванні завершення земельної реформи як базової складової ринкових трансформацій в аграрній сфері, відсутності запобіжників від нестабільного й безсистемного застосування державної підтримки, оподаткування, кредитування, страхування та інших ринкових механізмів державного регулювання агропромислової діяльності.

Незадовільна ситуація із формуванням інституціональних засад для позитивних змін в аграрному секторі економіки та розвитку сільських територій потребують підготовки науково обґрунтованих пропозицій для органів державної влади з метою створення сприятливих умов розвитку аграрної сфери, зокрема селянських та інших дрібних господарств, як важливого чинника продовольчої безпеки України. Така ситуація вимагає поглиблення теоретичних і прикладних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значним виявився внесок у дослідження проблем та підготовку науково обґрунтованих ринкових механізмів з метою створення сприятливих умов для конкурентного розвитку аграрного сектору економіки і сільських територій України таких відомих вчених, як: В.Г. Андрійчук [1, 2],

О.М. Бородіна [3, 15], Я.М. Гадзало [4, 14, 16], П.І. Гайдуцький [5, 6], В.М. Жук [8, 9], М.Ф. Кропивко [11], М.М. Кропивко [10], Ю.О. Лупенко [12], М.Й. Малік [17], В.Я. Месель-Веселяк [13], П.Т. Саблук [18, 19], І.В. Прокопа [15], М.М. Федоров [13, 20], М.А. Хвесик [22], О.В. Ходаківська [12, 23], О.Г. Шпикуляк [17, 24], О.М. Шпичак [25, 26] та ін.

В основу наукового обґрунтування та концептуального бачення реформування аграрного сектору економіки вітчизняними вченими-аграрниками були покладені класичні теорії ринкової економіки з використанням узагальненого світового досвіду ринкового розвитку, врахування особливостей перехідного періоду від планової до ринкової економіки, оцінок сучасного стану агропродовольчої системи та менталітет сільських жителів України.

Напрацювання вчених лягли в основу формування основних засад державної аграрної політики, створення системного законодавчого забезпечення для сталого розвитку аграрного сектору та сільських територій.

Проте за роки незалежної України не всі проблемні питання ринкових трансформацій в аграрному секторі вдалося вирішити, зокрема в питаннях розбудови досконалого конкурентного середовища та розвитку сільських територій. З'являються нові негативні тенденції, які потребують пошуку принципово нових механізмів державного регулювання. Така ситуація вимагає продовження наукових досліджень.

Мета статті - виділити основні етапи та визначити результативність ринкових трансформацій аграрного сектору економіки за роки незалежності України, обґрунтувати необхідність удосконалення державного регулювання аграрного ринку, зокрема щодо створення рівних конкурентних передумов для розвитку всіх типів суб'єктів господарювання, визначити роль і місце селянських господарств у системі продовольчої безпеки України.

Виклад основних результатів дослідження. Аграрний сектор економіки за період незалежності України пройшов складний шлях, який умовно можна поділити на три етапи ринкових перетворень. Цей шлях вимагає поглибленого аналізу й обґрунтування оцінок для отримання об'єктивних висновків, щоб виправити окремі помилки та не допустити наступних.

Найбільш напруженим був етап усвідомлення та започаткування ринкових трансформацій, який в основному відбувся упродовж перших 10 років державотворення.

Вченими-економістами НААН у цей період було науково обґрунтовано основні напрями реформування аграрного сектору. Насамперед було запропоновано шляхи реформування відносин власності, зокрема власності на землю, як базової складової ринкового реформування аграрної економіки. Окреслено застосування комплексу важелів регулювання аграрного ринку та механізмів створення принципово нових організаційно-правових форм суб'єктів господарювання ринкового змісту.

Проте більшість політиків, що на той час працювали у парламенті, не сприймали приватну власність на землі сільськогосподарського призначення та інші засоби виробництва, блокували законодавче утвердження інших складових ринкового реформування.

За такої ситуації аграрний сектор економіки почав суттєво відставати від ринкових перетворень, які відбувалися в інших секторах економіки – фінансово-кредитний сектор, сфера виробництва і постачання ресурсів для сільського господарства, сфера заготівель, зберігання і торгівлі, організація експортно-імпоротної діяльності і т.ін.[19].

Виникли протиріччя між формами власності, було порушено еквівалентні міжгалузеві товарообмінні відносини не на користь сільського господарства, прогресували бартерні операції, взаємозаліки, зростали неплатежі, до загрозливих обсягів накопилися податкові зобов'язання сільгоспвиробників перед державним бюджетом та до Пенсійного фонду, заборгованостей з виплати заробітної плати найманим працівникам, поширювалися зловживання, масове вирізання сільськогосподарських тварин і птиці, значні площі сільськогосподарських земель неефективно або взагалі не використовувалися тощо.

Як наслідок, за даними державних статистичних досліджень, сільськогосподарські підприємства у 1999 р. порівняно із 1990-м більше ніж на 70 % скоротили обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, рівень збитковості господарської їх діяльності перевищив 22 %. Ці та інші тенденції спричинили соціальну напругу на селі та в суспільстві, унеможливили відтворювальні процеси виробництва продовольчих товарів,

взагалі поставили аграрний сектор економіки держави на межу банкрутства, до критичної межі була знижена продовольча безпека держави.

За вказаний період калорійність середньодобового споживання населенням продуктів харчування зменшилася від 3597 до 2505 Ккал, або на 30,4 %, а річне споживання таких основних видів продуктів харчування, як м'ясо, молоко, яйця, фрукти і ягоди, виноград та риба – на 52-39 %.

При існуючому критично низькому рівні продовольчої безпеки держави основним стабілізуючим чинником виступали селянські господарства. У згаданому секторі господарювання за цей період спостерігалася стабільність та певна диверсифікація виробництва продукції сільського господарства відповідно до потреб ринку, а їхня питома вага в загальних обсягах виробництва по державі зросла від 31 до 61 %, тобто у 2 рази.

Такі тенденції вже тоді були свідченням антикризової стійкості функціонування селянських господарств, яка базувалася виключно на приватній власності та приватній ініціативі.

Варто зазначити, що селянські господарства, діяльність яких і на сьогодні в основному не охоплена різними видами державної підтримки, незважаючи на суттєве погіршення демографічного стану та велику трудову міграцію, продовжують залишатися важливими виробником продовольчих ресурсів у державі.

Наявність у кінці 90-х років минулого століття таких катастрофічних тенденцій вимагали від держави термінового здійснення радикальних заходів для підвищення рівня продовольчої безпеки, вирішення інших проблем сільського розвитку, що неможливо було забезпечити без прискореного ринкового реформування аграрного сектору економіки.

Враховуючи тодішню політичну неспроможність Верховної Ради України до законодавчого забезпечення просування ринкового аграрного реформування, Президент України та Кабінет Міністрів України, користуючись тимчасовим розширенням конституційних владних повноважень, своїми нормативними актами (указами і декретами) надавали можливість продовжувати ринкові перетворення.

Це дозволило на базі 11,9 тис. колективних сільськогосподарських підприємств протягом 2000-2009 рр. створити 57,2 тис.

нових, ринкового типу юридичних суб'єктів господарювання поряд із функціонуючими 4,6 млн особистих селянських господарств,

що в основному формували систему організації сільськогосподарської діяльності (табл. 1).

1. Кількість діючих суб'єктів господарювання у сільському господарстві, створених у результаті ринкових трансформацій станом на 1 липня 2009 року

Види с.-г. підприємств за формами господарювання	Усього, од.	До загальної кількості, %
Фермерські господарства	42101	73,3
Господарські товариства різних форм	7819	13,7
Виробничі кооперативи	1001	1,7
Приватні підприємства	4333	7,6
Підприємства інших форм господарювання	1553	2,7
Державні підприємства	345	0,6
Усього юридичних різного типу господарюючих суб'єктів	57152	100
Крім того, кількість особистих селянських господарств	4,612 млн од.	X

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України. Статистичний збірник. 2009 р.

За безпосередньої участі аграрної науки продовжувалося активне напрацювання законодавчої і нормативної бази по всіх напрямках формування сучасної агропродовольчої системи. Цей період протягом 2000-2010 рр. можна умовно окреслити як наступний та найбільш активний етап ринкових трансформацій аграрного сектору економіки.

На цьому етапі з метою створення сприятливих умов для конкурентного розвитку аграрного підприємництва та системної розбудови інституцій аграрного ринку було прийнято понад 150 спеціальних законів. Це передусім такі базові законодавчі акти: новий Земельний кодекс України; запровадження стимулюючої системи оподаткування; Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України», який визначав механізми державного регулювання аграрного ринку, розвиток системи кредитування і страхування аграрних ризиків, створення Аграрного фонду як інструменту для здійснення фінансових і товарних інтервенцій з метою цінової стабілізації на ринку продовольства, формування системи біржової торгівлі; підтримки розвитку садівництва, ягідництва, виноградарства і хмелярства та цілий ряд інших.

Для розблокування платежів державою було врегульовано ситуацію із переважно штучно накопиченими боргами сільгоспвиробників перед Державним бюджетом України та Пенсійним фондом України шляхом їх часткового списання або реструктуризації.

За згаданий період було також прийнято ряд важливих спеціальних Державних програм соціально-економічного розвитку аграрної сфери. Зокрема: розвитку українського села на період до 2015 року; розвитку селе-

кції в тваринництві; створення оптових продовольчих ринків; розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації; розвитку дорадництва; розвитку рибицтва, розвитку сільгосмашинобудування та ін.

У цей період Україна стала членом СОТ та багатьох інших міжнародних організацій аграрного спрямування, що спонукало державні інституції запроваджувати визначені світовим співтовариством основні правила ринкових відносин.

Почали використовуватися ефективні механізми державної підтримки розвитку тваринництва в селянських господарствах шляхом застосування дотацій на молоко і м'ясо, реалізоване ними на переробні підприємства, стимулювання закупівлі селянами племінного молодняка та утримання маточного поголів'я великої рогатої худоби, осіменіння тварин, підтримка розвитку заготівельної кооперації, кредитних спілок та інших ринкових інституцій.

При цьому особливо важливо, що створення спеціального законодавства відбувалося в рамках, визначених Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», який вимагав від законодавців дотримання принципів і пріоритетів, комплексності, системності та послідовності законодавчого процесу, врахування визначених обмежень і стимулів.

У цілому можна стверджувати, що на даному етапі державна аграрна політика шляхом прийняття базових спеціальних законів, як інструментів її реалізації, отримала свої стратегічні контури. Загалом були створені передумови для якісного продовження ринкового реформування у важливому народногосподарському комплексі [7].

Зазначену тезу підтверджує активна розбудова збалансованої системи агропродовольчого ринку України. Послідовно реалізуючи вимоги державної аграрної політики було завершено приватизацію підприємств харчової і переробної промисловості з дотриманням вимоги одержання контрольних пакетів акцій сільгоспвиробниками. За даними державних статистичних досліджень, поряд з активним функціонуванням селянських господарств було створено й функціонувало різного ринкового типу приватних сільгосппідприємств з обробітком земель на площах до 50 га - 26,4 тис. одиниць, або 56% від їх загальної кількості, на площах від 50 до 500 га - ще 12,1 тис. господарств, або додатково 25,6 %.

Загалом частка підприємств з обробітком земель до 500 га становила 81,6 % від усієї їх кількості, які разом із селянськими господарствами уже досягли критичної маси сільгоспвиробників у системі виробництва продукції сільського господарства, діяльність яких була спрямована насамперед на забезпечення потреб внутрішнього продовольчого ринку.

Разом із тим в аграрному секторі економіки та сільських територіях залишалися невирішеними цілий ряд соціально-економічних проблем, почали прогресувати нові негативні явища.

Особливо це стосується вирішення проблем створення рівних конкурентних умов для функціонування всіх учасників ринку, удосконалення механізмів державного регулювання соціально-демографічних процесів на селі, створення умов для зростання трудової зайнятості сільського населення, зростання ролі людського (селянського) фактора в підвищенні результативності агропромислової діяльності, подолання безробіття, вирішення проблем охорони земель і збереження природної родючості ґрунтів, раціонального використання інших природних ресурсів, поліпшення екології та ін.

Ситуативні зміни негативного характеру в аграрному секторі економіки та погіршення соціально-економічного й екологічного стану на сільських територіях протягом останнього періоду вимагали від державних інституцій постійного удосконалення державної аграрної політики.

Однак за період 2010-2020 рр. для отримання позитивних змін у зазначених проце-

сах практично не було прийнято жодного системного законодавчого акта.

Навпаки, за останні роки було внесено багато недостатньо обґрунтованих змін до земельного законодавства, зруйновано стимулюючу систему оподаткування сільгоспвиробників, відстежувалося постійне ігнорування законодавчих вимог щодо бюджетної підтримки аграрного сектору, блокування розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації та біржової торгівлі, прогресування монополізму на аграрному ринку, згортання вільної конкуренції та цілий ряд інших негативних тенденцій, які внесли швидше хаос до і так недосконалої та недовершеної аграрної політики.

За великим рахунком, це стало одним з основних наслідків того, що вже п'ять років, як припинив свою дію Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року». Така ситуація на сучасному етапі взагалі призвела до невизначеності тактики і стратегії держави у розвитку однієї з найважливіших сфер її суспільно-економічного життя.

У цих реаліях часто відслідковуються намагання просування суб'єктивного бачення державної політики щодо аграрної сфери. Часта зміна керівників центральних органів виконавчої влади, що при відсутності державної стратегії, визначеної законодавством, отримано ситуацію коли, що не новий міністр - то своя аграрна політика, що не політик - то своє бачення сільського розвитку.

Крім того, недотримання визначеного законодавством принципу стабільності статусу державних секретарів, часта зміна робочих апаратів центральних органів виконавчої влади, взагалі ліквідація Міністерства аграрної політики та продовольства України стали однією з основних причин втрати логічної послідовності удосконалення державної стратегії і тактики розвитку аграрного сектору та сільських територій.

Яскравим прикладом таких суперечливих дій державних інституцій слугує відміна стимулюючої системи оподаткування сільгоспвиробників фіксованим сільськогосподарським податком, де прозорою базою виступали зведені нормативи на 1 га для сплати єдиним внеском практично всіх видів податків, а також акумуляція сум нарахованого ПДВ у сільгосппідприємствах, які не спрямовувалися до державного бюджету, а залишалися у їх розпорядженні у вигляді не-

прямої державної фінансової підтримки. Така система оподаткування працювала в автоматичному, спрощеному та прозорому режимі, без будь-якого втручання бюрократичного апарату. Але важливим при цьому було те, що аграрний сектор при такому, з однієї сторони, ніби пільговому оподаткуванні став однією з головних бюджетотворюючих галузей національної економіки.

На зміну діючої системи оподаткування ПДВ на сьогодні сплачені сільгоспвиробниками кошти ПДВ акумулюються в державному бюджеті й використовуються як джерело для компенсації (повернення) сум ПДВ обмежених кількості експортерів сільськогосподарської продукції. Таким чином непряма фінансова підтримка, яка надавалася всім без винятку сільгоспвиробникам, сьогодні надається лише окремим суб'єктам експортної діяльності, які в основному й монополізували згадану сферу.

Відсутність нового закону про державну аграрну політику, який в частині земельних відносин теж визначав би принципи та загальну концепцію їх державного регулювання, зокрема врахування розбудови цілісної інфраструктури ринку земель сільськогосподарського призначення, необхідність налагодження обліку земель та наповнення Державного земельного кадастру необхідною ринковою інформацією, створення системи земельно-іпотечного кредитування, цінового і податкового регулювання земельних трансакцій, визначення механізмів капіталізації земель, розширення повноважень територіальних громад у регулюванні земельних відносин, які краще володіють ситуацією та соціально-економічні потреби на відповідних територіях, питання з удосконалення механізмів охорони земель і збереження родючості ґрунтів та інші, сьогодні зняло б напругу навколо закону про ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення.

При цьому, об'єктивним та визначальним соціально-економічним фактором залишається те, що на сьогодні виважене регулювання земельних відносин, пріоритетна підтримка дрібних сільгоспвиробників ще зможе зберегти українське село, розширення трудової зайнятості, зберегти селянина – носія культурних національних традицій та одночасно важливого виробника продовольчих ресурсів у державі [15].

До цього слід віднести ситуацію, за якої відсутність норми законодавства з регулю-

вання обсягів оренди земель, безконтрольного отримання окремими суб'єктами ринку корпоративних прав на сільгосппідприємства, недостатність державних заходів з унеможливлення рейдерських захоплень земельних ділянок та ігнорування інших законодавчих вимог протягом останніх років уже призвели до прискореної концентрації земель в окремих користувачів.

Варто зазначити, що, за різними оцінками, прийнятий нещодавно закон про ринковий обіг земель теж має не зовсім ідеальний характер. Зокрема, запроваджені недостатньо обґрунтовані обмеження концентрації земель сільськогосподарського призначення (до 10,0 тис. га) у власності однієї особи та взагалі відсутність визначених законодавством обмежень обсягів їх оренди не співвідносяться з діючими правилами в жодній країні Євросоюзу, до якого Україна намагається інтегруватися. Згадана норма якраз і слугує основною причиною негативного сприйняття цього закону в аграрному середовищі. У країнах Євросоюзу мабуть не можна знайти фермера, який користується землями на площі понад 10,0 тис. га. Таке державне регулювання земельних відносин в Україні відкриває реальні передумови, або «щілини» для подальшого утвердження монопольної діяльності у базовому ланцюжку продовольчого забезпечення, блокуватиме конкуренцію на аграрному ринку та спричинятиме в наступному продовження згортання діяльності дрібних сільгоспвиробників, обслуговуючої кооперації та інших складових ринкової інфраструктури. Наявні тенденції підтверджуються даними Державної служби статистики України. Кількість сільгосппідприємств, які використовували земельні ресурси у 2018 р. порівняно з 2009 р. уже зменшилася на 18,8 %, у тому числі господарств із землекористуванням до 500 га на 16,0%. За цей період кількість фермерських господарств зменшилася майже на 20 %. Згортається сільськогосподарська обслуговуюча кооперація, практично паралізована біржова торгівля, страхування аграрних ризиків та інші складові ринкових відносин. Такі тенденції вказують на погіршення конкурентного середовища в сільському господарстві.

Останнім часом суспільству все більше нав'язується думка, що велика концентрація земель в одного виробника має значні переваги перед дрібними і середніми господарствами.

На перший погляд ніби й так. Великі агрохолдинги на відміну від селянських господарств та інших дрібних виробників використовуючи кращі можливості доступу до фінансових та інших ресурсів, дійсно забезпечують протягом останніх років підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності худоби та птиці.

Але при цьому, за даними статистики, у 2018 р. селянськими господарствами на 1 га сільськогосподарських угідь вироблено сільськогосподарської продукції в обсязі 7,1 тис. грн, тоді як сільгосппідприємствами - 7,6 тис. грн, що майже однаково при непорівнянному ресурсному забезпеченні.

Крім того, великі сільгоспвиробники, як правило, забезпечують зростання врожайності сільгоспкультур за рахунок запровадження сучасних інтенсивних технологій, що при ігноруванні заходів з відновлення природної родючості земель є короткотерміновим явищем.

Також слід загострити увагу на ряді інших негативних тенденцій «корпоратизації» агропромислової діяльності. Наприклад, природа створення та функціонування агрохолдингів передбачає критичний вплив на управління господарською діяльністю десятків, а в окремих випадках сотень і більше сільськогосподарських, переробних й інших підприємств та організацій, використовуючи корпоративні права власності через контрольні пакети акцій (паїв, часток, обсягів оренди та ін.) у частці їхніх капіталів, які концентруються в акціонерних холдингових компаніях.

Особливість такого впливу холдингових компаній на господарську діяльність сільськогосподарських та інших підприємств полягає в тому, що вони продовжують функціонувати, як правило, у вигляді окремих самостійних юридичних осіб, формально не будучи членами будь-яких господарських об'єднань, визначених законодавством України. Це виключає холдингові угруповання, як неформальні господарські об'єднання від антимонопольного та податкового регулювання.

Такі аргументи в розвинених країнах ринкової економіки, а також раніше і в Україні були причиною заборони діяльності холдингових компаній в агропромисловій сфері. Але з прийняттям у 2003 р. Господарського кодексу України така заборона була проігнорована.

Як наслідок, за даними державної служби статистики у 2018 р. в Україні уже діяло 180

великих аграрних компаній із середніми обсягами землекористування такого одного господарства понад 22 тис. гектарів, або разом майже 4 млн га. А з урахуванням корпоративного впливу «материнських» акціонерних холдингових компаній на інші сільгосппідприємства з кожним роком дедалі більше розширюється їх монопольний вплив на функціонування вітчизняного сільського господарства та харчової промисловості. В таких умовах фермерським господарствам, іншим дрібним виробникам, включаючи селянські господарства, з кожним роком все важче конкурувати з великими гравцями на ринку. Це об'єктивно веде до їх банкрутування, що й підтверджує статистика.

У розвинених країнах ринкової економіки, на відміну від сучасних тенденцій в Україні, процеси інтегрування в агропромисловій діяльності здійснюється шляхом створення заготівельних, збутових, переробних та інших підприємств агропромислового сервісу, зазвичай у формі обслуговуючих кооперативів [17].

Секрет чи принципова різниця полягає в тому, що «холдингізація» агропромислової діяльності на відміну від кооперації передбачає централізацію ресурсного забезпечення, використання власних механізмів заготівлі та збуту продукції, надання ряду інших послуг, централізоване розпорядження фінансовими ресурсами та іншими механізмами господарського управління величезної кількості суб'єктів агропромислової діяльності в руках «материнських» акціонерних холдингових компаній, де головне - прибуток за будь-яку ціну та інші бізнесові інтереси обмеженої кількості акціонерів.

Створення і функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, як неприбуткових організацій, навпаки, здійснюється під повним управлінським контролем та розподілом доходів обслуговуючих кооперативів між усіма учасниками кооперації - фермерами, дрібними сільгосппідприємствами, селянськими господарствами та іншими членами [17]. За такої системи взаємовідносин практично повністю виключається економічна дискримінація між суб'єктами господарювання.

Підтвердженням шкідливості таких неузгодженостей та інших недоліків державної аграрної політики України на сучасному етапі розвитку аграрного сектору економіки

та сільських територій є прояв таких основних тенденцій.

1. Протягом 2000-2010 рр., на етапі активного ринкового реформування державна фінансова підтримка спрямовувалася практично для всіх фермерських господарств й інших дрібних виробників, розвиток сільськогосподарської кооперації, аграрних бірж та іншої ринкової інфраструктури, що забезпечило середньорічні темпи зростання виробництва продукції сільського господарства на рівні 5,8 %, тоді як протягом 2011-2018 рр., у період активної «холдингізації» агропромисло-

вої діяльності та поширення інших монопольних проявів середньорічні темпи виробництва зменшилися до 2,6 %, або у 2,2 раза (рис. 1).

2. За ці періоди середньорічні темпи зростання обсягів експорту продукції сільського господарства та продовольчих товарів відповідно становили 71,1 і 20,9 %, або знизилися в 3,4 раза (рис. 2). Крім того, за даними Державної служби статистики України, в структурі експорту питома вага готових продовольчих товарів із високою доданою вартістю знизилася від 25,9 % до 16,2 %, або в 1,6 раза.

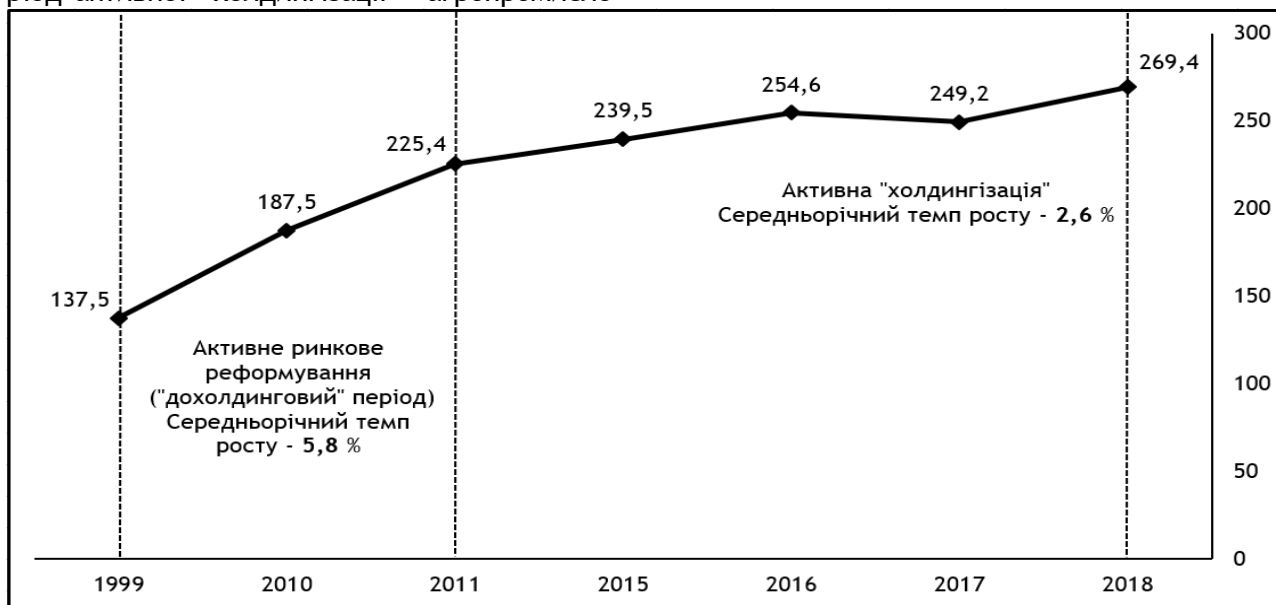

Рис. 1. Динаміка виробництва продукції сільського господарства всіма категоріями господарств України (у постійних цінах 2010 р.) за 1999-2019 рр., млрд грн

Джерело: Сформовано авторами із використанням даних Державної служби статистики України.

Рис. 2. Динаміка обсягів експорту сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів за 2000-2018 рр., млрд дол. США

Джерело: Сформовано авторами із використанням даних Державної служби статистики України.

3. За останні роки знизилась увага державних органів управління до вирішення проблем внутрішнього продовольчого ринку [6]. Відстежується переорієнтація великих аграрних корпорацій на експортно-орієнтовану діяльність, що поряд із скороченням економічної активності дрібних ви-

робників протягом 2014-2018 рр. призвела до зниження калорійності середньодобового споживання населенням України продуктів харчування від 2939 до 2706 Ккал, або на 7,9 %. По 10 продуктових групах річне зменшення споживання на 2-12 % (табл. 2).

2. Динаміка споживання основних продуктів і калорійності харчування населення України за 2014-2018 рр.

Вид продуктових груп харчування	Одиниця виміру	Рік					2018 р. до 2014 р., %
		2014	2015	2016	2017	2018	
М'ясо і м'ясопродукти	кг/ос. у рік	54,1	50,9	51,4	51,7	52,8	97,6
Молоко і молокопродукти	»	222,8	222,8	209,5	200,0	197,7	88,7
Яйця	штук	310	280	267	273	275	88,7
Хлібні продукти	кг/ос. у рік	108,5	103,2	101,0	100,8	99,5	91,7
Картопля	»	141,0	137,5	139,8	143,4	139,4	98,9
Овочі і баштанні	»	163,2	160,8	163,7	159,7	163,9	100,4
Плоди, ягоди і виноград	»	52,3	50,9	49,7	52,8	57,8	110,5
Риба і рибні продукти	»	11,1	8,6	9,6	10,8	11,8	106,3
Цукор	»	36,3	35,7	33,3	30,4	29,8	82,1
Олія	»	13,1	12,3	11,7	11,7	11,9	90,8
Загальна калорійність харчування	Ккал./ос. за добу	2939	2799	2742	2707	2706	92,1

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України.

4. Зростання податкового навантаження у зв'язку зі зміною податкової політики, суттєве зменшення державної фінансової підтримки сільгосппідприємств та інші чинники призвели до зменшення їх прибутковості від 101,9 млрд грн у 2015 р. до 66,9 млрд грн у 2018 р., або в 1,5 раза, рівень рентабельності їх господарської діяльності в цілому відповідно зменшився від 30,4 до 13,5%, або в

2,3 раза. Це, безумовно, негативно впливатиме на процеси відтворення виробництва у наступні роки за рахунок власних можливостей (табл. 3). Варто зазначити, що така тенденція спостерігалася при девальвації національної валюти понад 2 рази, що ще більше погіршує оцінки економічної стійкості сільгосппідприємств.

3. Динаміка рівня прибутковості та рентабельності господарської діяльності сільгосппідприємств України і обсягів сплати податків за 2015-2018 рр.

Показник	Одиниця виміру	Рік				2018 р. до 2015 р., +, -
		2015	2016	2017	2018	
Отримано сукупно прибутку від усієї господарської діяльності с.-г. підприємств	млрд грн	101,9	89,8	68,3	66,9	-35,0
Рівень рентабельності	%	30,4	25,6	16,5	13,5	-16,9
Обсяги сплачених податків	млрд грн	12,1	27,9	43,5	44,6	32,5

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України та Державної фіскальної служби України.

5. Незбалансованість державної аграрної політики, відсутність уваги до розвитку окремих важливих підгалузей агропромислового виробництва призвели до значних диспропорцій між галузями тваринництва і землеробства, втрати природної родючості ґрунтів, взагалі порушення класичної системи ведення сільського господарства в країні. За даними Державної служби статистики України, у 2018 р. із 40 тис. сільгосппідприємств тільки 6,5 % виробляли продукцію тваринни-

цтва, погіршується структура посівів, продовжується нехтування сівозміними, питома вага кормових культур скоротилася до 6,4 %, тоді як світові та європейські показники наближаються до 50%. Щільність поголів'я на 100 га сільськогосподарських угідь у 2018-му порівняно з 1999 р. зменшилося: поголів'я худоби від 29 до 8,04 голів, корів від 14,5 до 4,63 голів, свиней від 31,11 до 14,53 голів.

Натомість безсистемно розширюються посівні площі інтенсивних експортоорієнтованих сільськогосподарських культур, зокрема, кукурудзи, сої, ріпаку, соняшнику, пшениці та деяких інших, що без внесення різних видів органічних добрив, застосування ощадних технологій веде до суттєвої втрати природної родючості ґрунтів. Такі та інші тенденції взагалі вказують на формування нераціо-

нальної системи ведення сільського господарства, що негативно проявиться вже у найближчому майбутньому [16].

6. Основним виробником продукції сільського господарства для потреб внутрішнього ринку і на теперішньому етапі залишаються селянські господарства, незважаючи на відсутність державної підтримки, нерозвинену заготівельну і збутову кооперацію (табл. 4).

4. Динаміка зростання обсягів виробництва експортоорієнтованих видів сільськогосподарської продукції та основних видів продукції для забезпечення потреб внутрішнього продовольчого ринку

Вид продукції	Рік, виробництво, млн т			Ріст, разів (2017 р. до 1999 р.)	Питома вага у загальних обсягах виробництва у 2017 р., %		
	1999	2009	2017		с.-г. під-ва	господарства населення	експорт*
Основні експортоорієнтовані види продукції							
Пшениця	13,6	20,9	26,2	1,9	79,4	20,6	66,0
Кукурудза	1,7	10,5	24,7	14,5	82,6	17,4	78,5
Соняшник	2,9	6,4	12,2	4,2	86,6	13,4	0,6
Соняшникова олія	х	х	5,3	х	х	х	109,4
Соя	0,05	1	3,9	78,0	93,5	6,5	74,4
Соева олія (тис. т)	х	х	168	х	х	х	99,1
Ріпак	0,15	1,9	2,2	14,7	98,5	1,5	97,4
Ріпакова олія (тис. т)	х	х	64,2	х	х	х	93,2
Основні види продукції, орієнтовані на забезпечення потреб внутрішнього продовольчого ринку							
Картопля	12,7	19,7	22,2	1,7	1,9	98,1	0,1
Овочі	5,3	8,3	9,3	1,8	14,5	85,5	9,1
Плоди і ягоди	0,8	1,6	2,0	2,5	16,3	83,7	6,8
Молоко	13,4	11,6	10,3	0,8	26,9	73,1	1,3
М'ясо	1,7	1,9	2,3	1,4	64,0	36,0	14,3
Яйця, млрд шт.	8,7	15,9	15,5	1,8	53,9	46,1	0,6
Мед, т	55,5	74,1	66,2	1,2	1,3	98,7	102,4

*Експорт соняшникової, соєвої, ріпакової олій та меду враховує експорт перехідних залишків продукції за 2016 р. (статистика відслідковує тільки річні обсяги, а не маркетингові періоди). Але такі дані статистики дають можливість теж визначити відповідні тенденції.

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України.

Крім того, наведені дані вказують на відсутність уваги держави до забезпечення організованої участі селянських господарств у торговельних відносинах, особливо стосовно їх участі в експорті продукції, що значно розширило б ємність ринку та затребуваність продукції, виробленої дрібними виробниками.

Варто зауважити, що поряд із продовольчим забезпеченням навіть за складних соціально-економічних умов селянські господарства залишалися протягом останніх років сталою сферою самозайнятості та життєзабезпечення сільського населення (табл. 5).

5. Зайнятість сільського населення на кінець року, тис. осіб

Показник	Рік			2018 р. до 1999 р., %
	1999	2009	2018	
Усього сільського населення	16124,0	14513,4	13084,6	81,1
Частка сільського населення, %	32,3	32,2	31,0	х
Усього зайнято сільського населення в сільському і лісовому господарствах (з урахуванням самозайнятих у селянських господарствах) у тому числі середньорічна кількість найманих працівників (робочі місця)	4926,8	3152,2	2937,6	59,6
	2615,0	699,0	476,2	18,2

Джерело: Сформовано авторами за даними Державної служби статистики України.

7. Діяльність дрібних і середніх сільсько-господарських підприємств, які з кожним роком все більше підпадають під безпосередній корпоративний вплив акціонерних холдингових компаній та інших монополістів теж вимушено переспеціалізують свою діяльність на виробництво експортоорієнтованих видів продукції. Проте, як уже зазначалося, експорт здійснюється, як правило, у вигляді сировини з невисокою доданою вартістю, що не відповідає загальнодержавним інтересам.

При таких тенденціях держава, національна економіка втрачає двічі: через вирощування високоінтенсивних експортних культур, які найбільше збіднюють українські землі, та втратою значної частини доданої вартості, яка повинна використовуватися для збагачення всього суспільства.

Заслугує на увагу поглиблення наукових досліджень деяких інших макроекономічних тенденцій. Україна за роки незалежності практично втратила галузі з виробництва базових ресурсів для потреб сільського господарства - тракторів, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки, мінеральних добрив, засобів захисту рослин, самозабезпечення нафтопродуктами, газом і вугіллем та інших ресурсів. У результаті сьогодні аграрний сектор України переважно використовує такі продукти економік інших країн, серед яких Китай, Німеччина, Росія, Франція, США, Скандинавські та інші країни, де й осідають величезні обсяги доданої вартості.

Такі ж негативні тенденції відстежуються і в інших суміжних галузях національної економіки, які переважно використовують імпортовану техніку, обладнання, а останніми роками й сировину. Зокрема це текстильна, взуттєва та інші галузі промисловості, де Україна раніше не тільки самозабезпечувалася вітчизняною сировиною, а ще й була її важливим експортером.

Суттєве згортання використання власних природних запасів виробничих ресурсів, блокування розвитку біоенергетики та інших видів відновлюваної енергії призвело до компенсації штучно створеного дефіциту за рахунок імпорту, який залишається в основному монополізованим вітчизняними і транснаціональними компаніями або пов'язаними посередниками. Такі тенденції з маніпулюванням експортно-імпорتنими цінами, валютним курсом та нестабільності торговельної політики стали основною причиною формування високозатратної національної, в тому числі й

аграрної економіки, отримуючи за найвищими цінами імпортовані нафтопродукти, газ, вугілля, добрива, засоби захисту рослин і тварин, техніку та інші товари як ресурсне забезпечення агропромислового виробництва.

Подібні ситуації - прямий наслідок відсутності ефективної протекціоністської державної регуляторної політики у сфері експортно-імпоротної діяльності навіть у високорозвинених країнах світу. За яскравий приклад слугує конфліктність торговельних відносин США і Китаю [21].

При цьому необхідно врахувати природу господарських відносин, взагалі побудову економіки будь-якої країни, де, з одного боку, витрати виробників продукції і наданих послуг, з іншого виступають доходами інших виробників, постачальників ресурсів, експортерів та робочої сили.

Не випадково сьогодні з найрозвиненішими економіками стали держави, де з одного й іншого боків економічних відносин максимально виступають національні виробники, спільно формуючи додану вартість в інтересах суспільства.

Мабуть, висновок очевидний - якщо держава не буде прискорено змінювати свою соціально-економічну політику, зокрема в аграрному секторі для розв'язання зазначених та інших суперечностей, це й далі призводитиме до появи постійних різного характеру кризових явищ, які блокуватимуть поступальний розвиток національної економіки.

Не вдаючись до деталізації заходів для вирішення існуючих проблем, держава повинна модернізувати інституціональну систему з метою створення сприятливих умов для розвитку аграрного сектору економіки та сільських територій з урахуванням засад, визначених Указом Президента України «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 р., який практично повністю кореспондується з аналогічною Резолюцією ООН.

Більшість цілей сталого розвитку України на період до 2030 р., визначених у згаданому нормативному акті, знаходиться в площині функціонування аграрної сфери. Як найважливіші з них слід вказати: досягнення продовольчої безпеки, сприяння сталому розвитку сільського господарства, подолання голоду й бідності, захист та відновлення екосистем, припинення деградації земель і втрати біорізноманіття, боротьба з негативними наслідками від змін клімату, управлін-

ня водними ресурсами, екологічної стійкості, досягнення повної продуктивної зайнятості та зростання якості життя населення, створення стійкої інфраструктури, сприяння інноваціям, побудова ефективних підзвітних інституцій на всіх рівнях та ін.

Указом визначено, що зазначені цілі повинні бути орієнтирами всім органам державного управління при розробленні проєктів державних програм та нормативно-правових актів для збалансованого економічного, соціального й екологічного вимірів сталого розвитку України [7].

Розмірковуючи про побудову ефективної національної економічної системи, слід особливо виокремити ресурсну самодостатність України, яка повинна працювати на збагачення всього суспільства [22]. У державі для цього наявно достатньо механізмів, зокрема для капіталізації природних ресурсів, щоб спрямувати в правильне русло функціонування вітчизняної економіки [9]. Найголовніше, що Україна все ще має потужні трудові й інтелектуальні ресурси, які, на жаль, з кожним роком продовжують дедалі більше працювати на чужі економіки.

Із власної історії, історичного досвіду розвинених країн стає зрозуміло, що за наявних матеріальних і трудових ресурсів держава повинна і спроможна розв'язати існуючі проблеми. Це особливо стосується України, яка для цього має всі передумови.

Завдання держави якраз і полягає в інституціональному об'єднанні всіх наявних можливостей розвитку національної економіки. Головне - дотримувати правил справедливого розподілу суспільного доходу, забезпечити вільну конкуренцію, будувати соціально спрямовану економіку та інші засади, які визначені Конституцією України.

Як показує історичний досвід розвинених країн, монополізація економіки об'єктивно продукує намагання формувати кланово-олігархічну систему державного управління, що неминуче призводить до різних протистоянь і конфліктів.

Історично підтверджується, що порушення установлених правил функціонування ринкових відносин руйнує навіть суперпотужні економіки. Яскравим прикладом є США з кризою та аналогічними проблемами в 30-х роках минулого століття. Але країна тоді виявила політичну волю щодо прийняття так званого антитрестівського (антикорпоративного) законодавства, що дозволило

в короткі терміни успішно подолати кризові явища та вже майже 100 років бути лідером суспільно-економічного розвитку у світі.

Тому, допоки продовжуватимуться тенденції монополізації ринків, все більшого розшарування суспільства на супербагатих і бідних, викривлення ринкових економічних відносин в Україні, доти й кризових явищ у суспільно-економічному житті держави неможливо буде уникнути. В таких умовах держава продовжуватиме «знизу» очолювати всі основні антиринкові рейтинги соціально-економічного й екологічного розвитку, залишатися найбільш бідною в Європі.

Серед інших завдань у державі на особливу увагу заслуговують вирішення проблем українського села, зокрема функціонування селянських господарств, що являють собою основу соціально-економічного життя сільського соціуму [3]. Згадана сфера сільсько-господарської діяльності нерозривно знаходиться в єдиному економічному, соціальному, екологічному, правовому, культурному та іншому середовищі держави Україна, що вимагає у загальному контексті комплексного вирішення проблем.

Від ефективного, організованого функціонування селянських господарств, за великим рахунком, залежить формування середнього класу, доля українського села та розвитку сільських територій [15].

Автори цієї статті не противники великотоварного агропромислового виробництва. Проте держава повинна визначити таку аграрну політику, яка б забезпечувала раціональне поєднання інтересів як великих, так і дрібних та середніх виробників, утвердити такі регулятивні механізми, які відповідають базовим принципам ринкової економіки, серед яких визначальним виступає досконала конкуренція, справедливий розподіл національних благ тощо.

Селянські господарства України - це унікальне явище, яке немає аналогів у світовій практиці (можливо, за винятком Японії і Китаю та деяких інших країн), які залишаються важливою складовою продовольчої безпеки держави, найбільш кризостійкі й одночасно найменше підтримуються державою [23].

З цієї позиції об'єктивно зробити висновок, що держава повинна утверджувати свою політику, враховуючи основні особливості функціонування селянських господарств, які:

- становлять традиційну та основну форму сільськогосподарської діяльності більшості сільських жителів, із часткою понад 30% населення України;

- суттєво доповнюють суспільне виробництво продуктів харчування як на принципах самозабезпечення, так і реалізації надлишків на внутрішньому продовольчому ринку;

- мають виключно трудовий характер своєї діяльності, включаючи членів сімей;

- виступають додатковим, а останнім часом все більше основним джерелом доходів та основою виживання сільських жителів;

- виступають осередком культури і національних традицій, виховують ощадливе ставлення сільських дітей і молоді до землі, до навколишнього середовища, слугують базою для формування професійних якостей до землеробської праці;

- поєднують в одній особі власника і виробника, що забезпечує їх відносну економічну стійкість, самостійно виконують багато соціальних і суспільних функцій;

- одночасно їх діяльність характеризується роздрібненістю, найменш соціально захищена, позбавлена фінансових і організаційних можливостей для самоорганізації, практично не охоплена державною підтримкою, відсутністю умов для мікрокредитування та страхування ризиків, втратою довіри й здатністю до партнерства і кооперування, позбавлена організованими дорадчими та іншими послугами, ресурсним забезпеченням та збутом виробленої сільськогосподарської продукції тощо.

Вагомість селянських господарств у продовольчому забезпеченні держави, вико-

нання ними значних соціальних, культурних, екологічних й інших функцій сільського розвитку об'єктивно потребують від держави створення сприятливих умов для їх функціонування та розвитку.

Висновки. Відповіді на поставлені у проведеному дослідженні запитання повинні забезпечуватися у дотриманні вимог Конституції України, розбудові соціально спрямованої економіки, створенні рівних умов для всіх учасників економічних відносин, поваги до праці селянина-господаря, запровадження ефективних механізмів розвитку сільських територій тощо.

Деградація сільського населення, погіршення соціально-демографічних процесів, трудова міграція, занедбаність соціальної інфраструктури села та інші найхарактерніші негативні процеси, які сьогодні все більше стають соціально-економічним викликом для суспільства, ще можна зупинити шляхом удосконалення державної політики, розбудови ефективної системи земельних відносин, створення сприятливих умов для самоорганізації селянства, розвитку обслуговуючої сільськогосподарської кооперації, удосконаленні інших механізмів та інструментів державного управління.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що тільки системні й комплексні заходи держави, органів місцевого самоврядування разом з аграрним підприємництвом спроможні забезпечити підвищення рівня життя сільського населення, активізувати відродження сільських територій, охорони і бережливого використання земельних та інших природних ресурсів.

Список бібліографічних посилань

1. Андрійчук В. Г. Агропромислові формування нового типу агропромислового виробництва в контексті розвитку вітчизняного сільського господарства. *Економіка АПК*. 2013. № 1. С. 3-16.
2. Андрійчук В. Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки. *Економіка АПК*. 2009. № 2. С. 3-9.
3. Бородіна О. М. Убезпечення сільського розвитку життя: європейська політика, орієнтири для України. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 20-33.
4. Гадзало Я. М., Лузан Ю. Я. Земельна реформа: проблеми і перспективи розвитку аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2017. № 1. С. 5-14.
5. Гайдучський П. І. Незабуті реформи в Україні 1991-2017. Благодійна організація «Інститут стратегічних оцінок». Київ : ДКС-центр, 2017. 849 с.
6. Гайдучський П. І. Правда про ринок землі. Київ : ДКС-центр, 2020. 57 с.
7. Гладій М. В., Лузан Ю. Я. Земельна реформа: сучасні проблеми і шляхи вирішення. *Економіка АПК*. 2020. № 2. С. 6-20.

References

1. Andriichuk, V.H. (2013). Ahropromyslovi formuvannia novoho typu ahropromysloвого vyrobnytstva v konteksti rozvytku vitchyznianoho silskoho hospodarstva [New types of agroindustrial formations within the framework of the national agrarian development strategy]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 3-16 [In Ukrainian].
2. Andriichuk, V.H. (2009). Nadkontsentratsiia ahropromysloвого vyrobnytstva i zemelnykh resursiv ta yii naslidky [Overconcentration of agro-industrial production and land resources and its consequences]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 3-9 [In Ukrainian].
3. Borodina, O.M. (2020). Ubezpechennia silskoho rozvytku zhyttia: yevropeiska polityka, oriientyry dlia Ukrainy [Rural proofing: the European policy and guidelines for Ukraine]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 20-33 [In Ukrainian].
4. Hadzalo, Ya.M., Luzan, Yu.Ya. (2017). Zemelna reforma: problemy i perspektyvy rozvytku ahrarnoi ekonomiky [Land reform: problems and prospects of development of agrarian economy]. *Ekonomika APK*, 1, pp. 5-14. [In Ukrainian].

8. Жук В. М. Обіг земель сільськогосподарського призначення за селозберігаючою моделлю аграрного устрою України: наук. доп. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 127 с.
9. Жук В. М., Бездушна Н. С., Попко Є. Ю. Капіталізація національного багатства України: вартість земель сільськогосподарського призначення : наук. доп. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 47 с.
10. Кропивко М. М. Економіка розвитку селянських господарств України : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 328 с.
11. Кропивко М. Ф. Аграрні перетворення в Україні на рубежі ХХ-ХХІ ст. *Економіка АПК*. 2015. № 11. С. 125-128.
12. Лупенко Ю. О., Ходаківська О. В. Наукові засади запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення : наук. доп. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 40 с.
13. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Теоретико-методологічне і нормативно-правове забезпечення трансформації аграрного сектору України до ринкових умов господарювання, науковий супровід та ефективність запровадження. *Економіка АПК*. 2015. № 7. С. 5-24.
14. Модернізація державної політики розвитку аграрної сфери України: виклики, шляхи вирішення : монографія / Гадзало Я. М., Гладій М. В., Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Київ : Аграрна наука, 2020. 330 с.
15. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні : наук. доп. / за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук О. М. Бородіної, чл.-кор. НААН, д-ра екон. наук І. В. Прокопи, д-ра екон. наук О. Л. Попової ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2015. 70 с.
16. Розвиток аграрної сфери економіки в умовах децентралізації управління в Україні / Гадзало Я. М., Гладій М. В., Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Київ : Аграрна наука, 2018. 327 с.
17. Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки / Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Мамчур В. А. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019. 374 с.
18. Саблук П. Т. Агроекономічні трансформації в Україні: напрями та перспективи розвитку : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 378 с.
19. Саблук П. Т., Лузан Ю. Я. Аграрна політика та чинники її реалізації. *Економіка АПК*. 2019. № 10. С. 6-17.
20. Федоров М. М. Земельна реформа і розвиток ринку земельних відносин. *Економіка АПК*. 2011. № 7. С. 55-60.
21. Фокс Джефф. Торговельна політика США - час почати спочатку. *Економіка України*. 2017. № 5-6. С. 16-30. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_5-6_4.
22. Хвесик М. А., Бистров І. К., Клиновий Д. В. Природні ресурси у фінансово-економічному забезпеченні розвитку об'єднаних територіальних громад. Київ : ДУ «ІЕПР» НААН, 2018. 34 с.
23. Ходаківська О. В., Мозильний О. М. Селянське питання. Від обштинного землеволодіння до економічних агрохолдингів. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 184 с.
24. Шпикуляк О. Г. Інституції аграрного ринку : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2009. 470 с.
25. Шпичак О. М., Боднар О. В. Проблеми власності та формування ринку землі сільськогосподарського призначення. *Економіка АПК*. 2012. №12. С. 3-9.
26. Шпичак О. М. Рівень цін земель сільськогосподарського призначення - запорука ефективного функціонування їх ринку. *Економіка АПК*. 2013. № 3. С. 38-43.
5. Haidutskyi, P.I. (2017). Nezabuti reformy v Ukraini 1991-2017 [Unforgettable reforms in Ukraine 1991-2017]. Blahodiina orhanizatsiia «Instytut stratehichnykh otsinok». Kyiv: DKS-tsentr [In Ukrainian].
6. Haidutskyi, P.I. (2020). Pravda pro rynek zemli [The truth about the land market]. Kyiv: DKS-tsentr [In Ukrainian].
7. Hladii, M.V., Luzan, Yu.Ya. (2020). Zemelna reforma: suchasni problemy i shliakhy vyryshennia [Land reform: current problems and solutions]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 6-20 [In Ukrainian].
8. Zhuk, V.M. (2017). Obih zemel silskohospodarskoho pryznachennia za selozberihaiuchoiu modelliu aharnoho ustroiu Ukrainy: naukova dopovid [Circulation of agricultural lands according to the village-preserving model of the agrarian system of Ukraine: scientific report]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
9. Zhuk, V.M., Bezduzhna, N.S., Popko, Ye.Yu. (2019). Kapitalizatsiia natsionalnogo bahatstva Ukrainy: vartist zemel silskohospodarskoho pryznachennia: nauk. dop. [Capitalization of national wealth of Ukraine: the value of agricultural land: a scientific report]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
10. Kropyvko, M.M. (2016). Ekonomika rozvytku selianskykh hospodarstv Ukrainy: monohrafiia [Economics of peasant farms development of Ukraine: monograph]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
11. Kropyvko, M.F. (2015). Aharni peretvorennia v Ukraini na rubezhi XX-XXI st. [Agrarian transformations in Ukraine on the frontier of XX-XXI centuries]. *Ekonomika APK*, 11, pp. 125-128 [In Ukrainian].
12. Lupenko, Yu.O., Khodakivska, O.V. (2016). Naukovi zasady zaprovadzhennia rynkovoho obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia: nauk. dop. [Scientific principles of introduction of market circulation of agricultural lands: scientific report]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
13. Mesel-Veseliak, V.Ya., Fedorov, M.M. (2015). Teoretyko-metodolohichne i normatyvno-pravove zabezpechennia transformatsii aharnoho sektoru Ukrainy do rynkovykh umov hospodariuvannia, naukovi suprovid ta efektyvnist zaprovadzhennia [Theoretical, methodological and legal regulatory provisions for the adjustment of agrarian sector of economy of Ukraine to market economy: scientific research and the efficiency of implementation]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 5-24 [In Ukrainian].
14. Hadzalo, Ya.M., Hladii, M.V., Sabluk, P.T., Luzan, Yu.Ya. (2020). Modernizatsiia derzhavnoi polityky rozvytku aharnoi sfery Ukrainy: vyklyky, shliakhy vyrishennia: monohrafiia [Modernization of the state policy of agrarian sphere development Ukraine: challenges, solutions: monograph]. Kyiv: Aharna nauka [In Ukrainian].
15. Borodina, O.M., Prokopa, I.V., Popova, O.L., et al. (2015). Polityka silskoho rozvytku na bazi hromad v Ukraini: nauk. dop. [Community-based rural development policy in Ukraine: a scientific report]. Kyiv: DU «In-t ekon. ta prohnzuv. NAN Ukrainy» [In Ukrainian].
16. Hadzalo, Ya.M., Hladii, M.V., Sabluk, P.T., Luzan, Yu.Ya. (2018). Rozvytok aharnoi sfery ekonomiky v umovakh detsentralizatsii upravlinnia v Ukraini [Development of the agrarian sphere of the economy under conditions of management decentralization in Ukraine]. Kyiv: Aharna nauka [In Ukrainian].
17. Malik, M.Y., Shpykuliak, O.H., Mamchur, V.A., et al. (2019). Rozvytok silskohospodarskoi kooperatsii ta intehtatsiini protsesy v aharnomu sektori ekonomiky [Development of agricultural cooperation and integration processes in the agricultural sector of the economy]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
18. Sabluk, P.T. (2016). Ahroekonomichni transformatsii v Ukraini: napriamy ta perspektyvy rozvytku: monohrafiia [Agroeconomic transformations in Ukraine: directions and prospects of development: monograph]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
19. Sabluk, P.T., Luzan, Yu.Ya. (2019). Aharna polityka ta chynnyky yii realizatsii [Agrarian policy and factors for its implementation]. *Ekonomika APK*, 10, pp. 6-17 [In Ukrainian].
20. Fedorov, M.M. (2011). Zemelna reforma i rozvytok rynku zemelnykh vidnosyn [Land reform and development of the land relations market]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 55-60 [In Ukrainian].

21. Foks, Dzheff (2017). Torhovelna polityka SShA - chas pochaty spochatku [US trade policy is time to start over]. *Ekonomika Ukrainy*, 5-6, pp. 16-30 Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2017_5-6_4 [In Ukrainian].
22. Khvesyk, M.A., Bystrov, I.K., Klynovyi, D.V. (2018). Pryrodni resursy u finansovo-ekonomichnomu zabezpechenni rozvytku ob'iednanykh terytorialnykh hromad [Natural resources in financial and economic support of the development of united territorial communities]. Kyiv: DU «IEPR» NAAN [In Ukrainian].
23. Khodakivska, O.V., Mohylnyi, O.M. (2020). Selianske pytannia. Vid obshchynnoho zemlevolodinnia do ekonomichnykh ahrokhodynhiiv [The peasant question. From communal land ownership to economic agroholdings]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
24. Shpykuliak, O.H. (2009). Instytutsii aharnoho rynku: monohrafiia [Agrarian market institutions: monograph]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
25. Shpychak, O.M., Bodnar, O.V. (2012). Problemy vlasnosti ta formuvannia rynku zemli silskohospodarskoho pryznachennia [Problems of ownership and formation of the agricultural land market]. *Ekonomika APK*, pp. 3-9. [In Ukrainian].
26. Shpychak, O.M. (2013). Riven tsin zemel silskohospodarskoho pryznachennia - zaporuka efektyvnoho funktsionuvannia yikh rynku [The price level of agricultural land is the key to the effective functioning of their market]. *Ekonomika APK*, 3, pp. 38-43 [In Ukrainian].

Hladii M.V., Luzan Yu.Ya. Agricultural transformations and peasant farms in the food security system of Ukraine

The purpose of the article is to identify the main stages and determine the market transformations effectiveness of the agricultural sector of the economy during the years of Ukraine's independence, substantiate the need to improve state regulation of the agricultural market, in particular, to create equal competitive conditions for the development of all types of business entities, determine the role and place of peasant farms in the food security system of Ukraine.

Research methods. General and special methods of scientific cognition are used: logical - to determine socio-economic trends; economic-mathematical, statistical and comparative - for analytical calculations; a systematic approach to substantiate proposals for improving the situational change regulation in the agricultural economy; monographic - for the processing professional publications on a specified topic.

Research results. The processes and effectiveness of market transformations in the agricultural sector of the Ukrainian economy are summarized, positive and negative trends are identified, the importance of the peasant farms functioning in the system of agro-industrial activity, their role, and place in the food supply and rural development are proved. The ways of creating equal competitive conditions for the effective development of all business forms, the need to change the emphasis of applying market mechanisms for regulating situational changes during current development of the Ukrainian agrarian sphere are justified.

Scientific novelty. The improvement of the state agrarian policy was further developed. It was identified the need to increase government attention to supporting the development of small producers, in particular peasant farms, preserving the natural resource of agricultural land, solving socio-economic problems in rural areas, and adjusting structural policies in the system of agro-industrial activity.

Practical significance. The results of the study can be taken into account in the preparation of individual draft laws, in-depth research, in the educational process, in the practice of public administration, self-government and agricultural market participation. Tabl.: 5. Figs.: 2. Refs.: 26.

Keywords: agricultural sector; peasant farms; agricultural market; market transformations; land use; food security.

Hladii Mykhailo Vasylovych - doctor of economic sciences, academician of NAAS, first vice-president of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (9, M. Omelianovycha-Pavlenka St., Kyiv)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Luzan Yurii Yakovych - doctor of economic sciences, associate professor (docent), corresponding member of NAAS, counsellor to the Presidium of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, counsellor to the Directorate of the Food Resources Institute (9, M. Omelianovycha-Pavlenka St., Kyiv)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Гладий М.В., Лузан Ю.Я. Аграрные трансформации и крестьянские хозяйства в системе продовольственной безопасности Украины

Цель статьи - выделить основные этапы и определить результативность рыночных трансформаций аграрного сектора экономики за годы независимости Украины, обосновать необходимость совершенствования государственного регулирования аграрного рынка, в частности по созданию равных конкурентных предпосылок для развития всех типов субъектов хозяйствования, определить роль и место крестьянских хозяйств в системе продовольственной безопасности Украины.

Методика исследования. Используются общенаучные и специальные методы научного познания: логический - для определения социально-экономических тенденций; экономико-математический, статистический и сравнительный - для аналитических расчетов; системного подхода - с целью обоснования предложений по совершенствованию регулирования ситуативных изменений в аграрной экономике; монографический - для обработки профессиональных публикаций по указанной тематике.

Результаты исследования. Обобщены процессы и результативность рыночных трансформаций аграрного сектора экономики Украины, определены положительные и отрицательные тенденции, доказана важность функционирования крестьянских хозяйств в системе агропромышленной деятельности, их роль и место в продовольственном обеспечении населения и развития сельских территорий. Обоснованы пути создания равных конкурентных условий для эффективного

розвиття суб'єктів всіх форм господарювання, необхідність змінення акцентів застосування ринкових механізмів регулювання ситуативних змін на сучасному етапі розвитку аграрної сфери України.

Елементи наукової новизни. Отримали подальше розвиток шляхи удосконалення державної аграрної політики, визначено необхідність збільшення уваги держави до підтримки розвитку малих виробників, в частині селянських господарств, збереження природного ресурсу земель сільськогосподарського призначення, рішення соціально-економічних проблем села, корекції структурної політики в системі агропромислової діяльності.

Практична значимість. Результати дослідження можуть бути враховані при підготовці окремих проектів законодавчих актів, углубленні наукових досліджень, в навчальному процесі, в практичній діяльності органів державного управління, самоуправління та учасників аграрного ринку. Табл.: 5. Илл.: 2. Библиогр.: 26.

Ключові слова: аграрний сектор; селянські господарства; аграрний ринок; ринкові трансформації; землекористування; продовольствена безпека.

Гладий Михайл Васильович – доктор економічних наук, академик НААН, перший заступник Президента Національної академії аграрних наук України (г. Київ, ул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Лузан Юрій Яковлевич – доктор економічних наук, доцент, член-кореспондент НААН, радник Президіума Національної академії аграрних наук України, радник дирекції Інституту продовольствених ресурсів НААН (г. Київ, ул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: prezid@naas.gov.ua

Стаття надійшла до редакції 20.05.2020 р.

Фахові рецензування: 23.05.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Гладий М. В., Лузан Ю. Я. Аграрні трансформації та селянські господарства в системі продовольчої безпеки України. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 6 – 21. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005006>

Hladii, M. V. & Luzan, Yu. Ya. (2020). Agrarni transformatsii ta selianski hospodarstva v systemi prodo-
volchoi bezpeky Ukrainy [Agricultural transformations and peasant farms in the food security system of
Ukraine]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 6 – 21 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005006>

* * *

Новини АПК

COVID-19: Карантинні заходи суттєво не вплинули на зростання споживчих цін на продукти харчування - Юрій Лупенко

Споживчі ціни на продукти харчування в Україні у квітні 2020 року підвищилися порівняно з березнем на 2,2 %. І хоча цей показник перевищує рівень квітня останніх трьох років, який становив 1,2-1,5 %, він нижчий за відповідний показник 2014 - 2015 р. на 4,0-4,3 %. У березні зростання зазначених цін порівняно з лютим складало 0,4 %. Відносно невисокий рівень зростання цін свідчить, що в період дії карантинних заходів, запроваджених в нашій країні з 12 березня 2020 р., цілком можливого зростання споживчих цін на продукти харчування не відбулося, зазначив директор Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» академік НААН **Юрій Лупенко**, коментуючи нещодавно оприлюднені дані Державної служби статистики України щодо зміни споживчих цін на товари та послуги за січень-квітень 2020 року.

Зазвичай у період обмежень і невизначеності населення намагається збільшити запаси товарів першої необхідності, передусім продуктів харчування, що часто призводить до різкого зростання попиту на них, перебоїв у постачанні та підвищення цін на такі товари. Саме така ситуація спостерігалася нещодавно з важливим продуктом для кожного українця - гречаною крупою, нагадав науковець.

Разом із тим у березні-квітні 2020 р. ажіотажного попиту та суттєвого зростання роздрібних цін на продукти харчування не сталося, підкреслив **Юрій Лупенко**. Частково це можна пояснити зменшенням купівельної спроможності громадян внаслідок обмежень для підприємницької діяльності та пересування, вплив яких можна буде оцінити після оприлюднення відповідних даних. Однак продукти харчування ніколи не відносилися до витрат, на яких громадяни заощаджують, зауважив експерт.

Найбільше серед продуктів харчування у квітні зросли ціни на фрукти (+12,8 %), що можна пояснити сезонним фактором і тимчасовим закриттям оптово-роздрібних продовольчих ринків, а також на яйця (+9,4 %), які останнім часом постійно дешевшали: у березні - на 12,3 %, у лютому - на 17,6 %. Однак ці товари не належать до категорії тих, запас яких роблять на тривалий час, зазначив **Юрій Лупенко**.

Натомість ціни на продукти харчування, запас яких громадяни роблять у першу чергу, в квітні зросли меншою мірою. Макаронні вироби подорожчали на 1,9 %, м'ясо і м'ясопродукти - на 0,9 %, олія соняшникова - на 0,3 %, а на тваринне масло - залишились на тому ж рівні.

Виятком був лише цукор, ціни на який зросли на 2,9 % у березні і на 4,8 % у квітні. Однак тут очевидний вплив інших факторів.

Разом із тим зростання цін на продукти харчування у квітні стало найбільшим порівняно із червнем 2017 р., коли цей показник становив 3,4 %. Порівняно з квітнем 2019 р. споживчі ціни на продукти харчування збільшилися на 2,5 %, поінформував науковець.

Така динаміка вимагає від уряду продовження стримувальних заходів з тим, щоб утримати інфляцію в межах, врахованих у Державному бюджеті України на 2020 р., підсумував **Юрій Лупенко**.

Прес-служба ННЦ «Інститут аграрної економіки»

УДК 338.43.01/.02

JEL Classification: B42; Q1

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005022>

О.М. МОГИЛЬНИЙ, доктор економічних наук, професор

Аналітичний потенціал абстрактно-логічного методу дослідження у сфері аграрної політики

Мета статті – висвітлити аналітичний потенціал абстрактно-логічного методу дослідження аграрної політики в частині дотримання універсальної закономірності щодо відповідності аграрних відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил під час проведення земельних реформ та їх соціально-економічні наслідки.

Методика дослідження. Теоретичною основою дослідження стали філософські засади пізнання діалектики економічної форми руху матерії, праці вчених з питань методології дослідження економічних явищ і процесів та алгоритму організації наукового пошуку. Монографічний метод застосовано для розкриття аналітичного потенціалу абстрактно-логічного методу дослідження аграрної політики у ретроспективі під кутом зору дотримання політико-економічної закономірності щодо відповідності аграрних відносин рівню й характеру розвитку продуктивних сил сільського господарства. Сходження від абстрактного до конкретного, системно-структурний та інші прийоми дозволили сформулювати мету статті, елементи наукової новизни, практичну значимість та висновки.

Результати дослідження. Висвітлено аналітичні можливості комплексного застосування прийомів абстрактно-логічного методу дослідження аграрної політики за останні півтора століття в контексті дотримання універсальної закономірності щодо адекватності аграрних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил на селі внаслідок земельних трансформацій, які проводилися метрополіями в регіонах теперішньої України. За допомогою цього методу проаналізовано соціально-економічні й гуманітарні наслідки аграрної політики, спрямованої на ліквідацію приватних форм господарювання, радикальну зміну типів власності на сільськогосподарські угіддя в різні періоди аграрної історії та на сучасному етапі.

Елементи наукової новизни. Використання прийомів абстрактно-логічного методу на прикладі аграрної політики на теренах України в період її колоніальної залежності дало змогу виявити соціально-економічні й гуманітарні наслідки, викликані недотриманням закономірності стосовно адекватності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил сільськогосподарської галузі.

Практична значущість. Матеріали можуть бути враховані розробниками аграрної політики під час опрацювання державних регуляторних актів, спрямованих на відкриття ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення з метою уникнення гострої фази конфлікту соціально-економічних інтересів селян, товаровиробників, ОТГ, регіонів, суспільства і держави. Рис.: 1. Бібліогр.: 25.

Ключові слова: абстрактно-логічний метод; аграрні відносини; продуктивні сили; земельні реформи; ринковий обіг прав на земельні ділянки.

Могильний Олексій Миколайович – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник НДВ соціально-трудових відносин, розвитку та аналітики статистичної звітності сільських територій Українського науково-дослідного інституту продуктивності агропромислового комплексу (м. Київ, пл. Солом'янська, 2)

E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>

Постановка проблеми. Аграрна політика завжди була, є і залишається однією із найскладніших об'єктів для наукового аналізу через особливості галузі, низку об'єктивних і суб'єктивних чинників. Практично неможливо здійснити порівняльний ретроспективний аналіз за періоди, коли окремі регіони

України перебували у складі різних імперій. Починаючи з 2000-х років розпочалась адаптація вітчизняної статистики до євростатівських методик організації статистичних спостережень і обробки даних та фізичне скорочення обсягу статистичних робіт. Суцільний перепис посівних площ було проведено ще у 1993 р., багаторічних насаджень – у 1998 р., а перепис худоби – станом на 1 січня 2006 р.

© О.М. Могильний, 2020

Для центральних органів державного управління, відповідальних за формування та реалізацію аграрної політики, сільське господарство є своєрідним «чорним ящиком». Фактично було ліквідовано місцеві управлінські структури аграрним сектором, які збирали й систематизували дані про стан посівів, їх структуру, чисельність поголів'я тварин, про хід реформ тощо. Під час чергової кампанії із дерегуляції підприємницької діяльності скасовано порядки, які давали змогу збирати, накопичувати й аналізувати інформацію про економічну активність господарюючих суб'єктів.

Нерідко відсутність достовірних статистичних даних підміняється спотвореною інтерпретацією процесів і явищ у сільському господарстві, яка свідомо нав'язується суспільству певними групами інтересів із рентоорієнтованою поведінкою. Особливо щодо беззаперечних конкурентних переваг агрохолдингових структур і невтішної перспективи фермерських господарств сімейного типу. Такі та подібні їм висновки можна підтвердити чи спростувати лише спеціальними польовими дослідженнями ефективності різних типів власності та форм господарювання за критеріями збалансованого сільського розвитку.

З урахуванням викладеного та незавершеності аграрних реформ, прийоми абстрактно-логічного методу (АЛМ) дослідження особливо затребувані, оскільки мають значний потенціал для аналізу, ідентифікації проблем аграрного сектору економіки і пошуку шляхів їх розв'язання. Важливо наголосити, що завдяки цьому діалектичному інструментарію і принципу історизму дослідниками тримається зв'язок з перебігом аграрних відносин в Україні та інших державах світу. Особливо це стосується історії земельних реформ та українського селянства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика наукових методів дослідження економічних явищ і процесів та їх діалектичних суперечностей широко представлена в наукових публікаціях, навчально-методичній літературі вітчизняних і зарубіжних авторів. Так, В.Г. Андрійчук [2], С.В. Мочерний [8] розглядають філософські засади та методологічні аспекти пізнання об'єктивної економічної реальності; О.В. Крушельницька [5], А.А. Мазаракі [3], С.С. Романенко [20], Г.С. Цехмістрова [25] присвятили свої праці, алгоритму організації

наукових досліджень; А.Г. Мельник [7] висвітлює окремі прийоми абстрактно-логічного методу; Л.І. Абалкін [1], Ю.М. Пахомов [10], Пол Хейне [23] та інші приділяють увагу формуванню економічного мислення і свідомості; І.В. Попович [11] усебічно розкриває можливості методики досліджень економіки сільського господарства.

Мета статті - висвітлити аналітичний потенціал абстрактно-логічного методу дослідження аграрної політики в частині дотримання універсальної закономірності щодо відповідності аграрних відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил під час проведення земельних реформ та їх соціально-економічні наслідки.

Виклад основних результатів дослідження. Філософський вимір. Діалектика, за класичним визначенням, відображає закономірності розвитку природи, суспільства і мислення, тоді як діалектичний метод виступає гносеологічним і логічним відбиттям усієї діалектики. Звідси, діалектику можна розглядати як засіб пізнання економічної форми руху матерії, певну сукупність прийомів і операцій з метою теоретичного відтворення економічної дійсності, закономірностей, суперечностей і принципів її розвитку. Одним з елементів діалектики слугує АЛМ дослідження (лат. «*abstractio*» - далекий від дійсності; давн.-гр. «*λόγος*» - поняття, вчення; гр. «*melhodos*» - шлях пізнання, теорія). Він передбачає відображення внутрішніх, сталих, суттєвих причинно-наслідкових зв'язків і відносин, виділяючи при цьому спільні риси й властивості конкретного об'єкта дослідження.

За допомогою АЛМ дослідження формулюються економічні поняття, категорії, закономірності, гіпотези, результати конкретних розвідок та опрацьовуються відповідні рекомендації, спрямовані на вдосконалення господарських практик. Він використовується на всіх етапах та ієрархічних рівнях наукового пошуку, являє собою один із вагомих інструментів під час вивчення суспільних явищ і процесів. Як властивість інтелекту людини, абстракція і логіка мислення еволюціонують у своїх властивостях, зв'язках і відношеннях, залежно від об'єктивної реальності. Вони сприяють виходу за рамки хибних стереотипів, усталених догм і уявлень, викликаних цитатно-коментаторським способом мислення. Процес мислення є предметом вивчення багатьох наук, зокрема, фі-

лософії, лінгвістики, психології, нейронауки, біології, соціології, досліджень в царині штучного інтелекту та ін.

Складові елементи діалектичного методу пізнання [8, с. 330-331], не механічно накладаються на економічні явища і процеси, а в кожному конкретному випадку набувають специфічних форм застосування. Вони мають органічно вплітатися в тканину економічного дослідження з метою пошуку істини й цілеспрямованого перетворення відносин з приводу виробництва, розподілу, обміну, нагромадження та споживання матеріальних і духовних благ. Застосовувані у системі, кожен із зазначених елементів діалектичного методу відіграє лише властиву йому роль у пізнанні, наприклад, економіки аграрного виробництва чи окремих етапів його розвитку.

Визначення АЛМ. І.В. Поповичем [11, с. 160] дано визначення АЛМ, яке «полягає в розчленуванні досліджуваного явища на складові частини, їх виділенні для виявлення якісних особливостей, у розумовому знаходженні першоджерела суті й розкритті закономірностей його розвитку, а потім в синтетичному переході від відстороненого першоджерела суті до складної і багатосторонньої конкретної форми явища».

Завдяки науковому АЛМ дослідження, виявляються причинно-наслідкові зв'язки між істотними елементами досліджуваної економічної системи, можливим стає теоретичне (умоглядне, абстрактне) узагальнення суті притаманних їй явищ, процесів і внутрішніх суперечностей через формулювання відповідних понять, категорії, принципів та закономірностей.

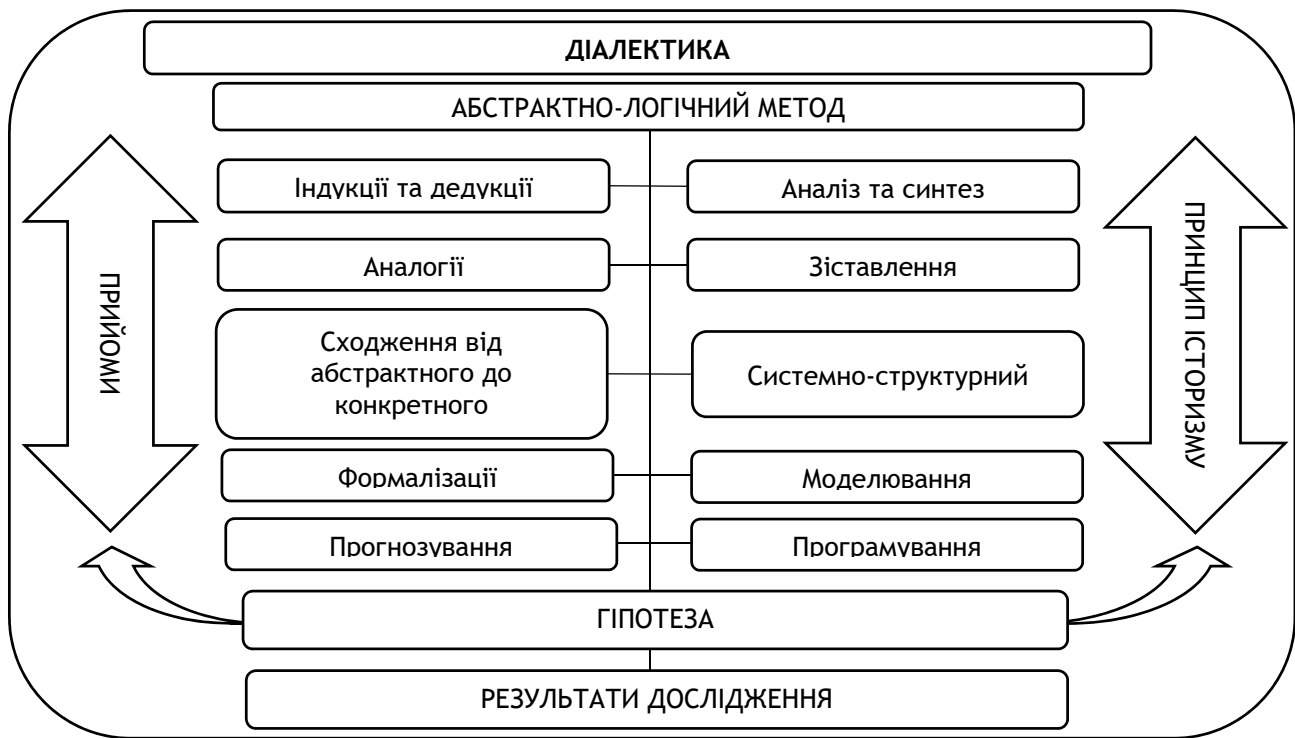
АЛМ дослідження використовується під час аналізу об'єкта, ідентифікації економічних проблем, формулювання та вибору шляхів їх розв'язання з метою унеможливлення загострення наявних суперечностей і доведення до конфліктного стану. Зрозуміло, що насамперед у процесі мислення ніби постають «абстракція» і «логіка». За їхньою участю формулюються категорії, поняття, принципи, економічні теорії та гіпотези, висновки й рекомендації. Це основний аналітичний апарат мислення дослідника. Адже в економіці, як відомо, неможливо скористатися тим інструментарієм (обладнання, прилади, реактиви та ін.), який широко застосовується в природничих науках.

Прийоми АЛМ дослідження. Спочатку з'ясуємо сутність самого «прийому». Серед його дефініцій в тлумачному словнику української мови знаходимо, що це «метод дослідження, вивчення чого-небудь; спосіб виконання або здійснення чого-небудь» [9, с. 702]. При цьому В.Г. Андрійчук [2, с. 93] обґрунтовує, що «прийом» в науковому сенсі має два значення: а) як спосіб пізнання, що є простим алгоритмом, легко застосовуваним на практиці і не передбачає етапів під час його реалізації; б) як елемент певного методу пізнання, в сукупності з іншими складовими надає йому певної цілісності.

Саме в такому значенні далі буде розглянуто кілька прийомів АЛМ дослідження. Адже коли дослідник володіє надто обмеженим арсеналом прийомів, то всі, навіть надскладні проблеми сприймаються дещо спрощено і прямолінійно, в одній площині. Як зазначив Абрахам Маслоу: «Той, хто працює молотком, має звичку вважати, що все навколо — це гвіздок».

За І.В. Поповичем [11, с. 161], АЛМ дослідження містить сукупність наукових прийомів: індукції й дедукції, аналізу і синтезу, аналогії, зіставлення, сходження від абстрактного до конкретного, системно-структурний, формалізації, моделювання, програмування та прогнозування. Розглянемо кожен із них у контексті аналізу аграрної політики в ретроспективі та її сучасних наративів. Для більшої аргументованості наводитимемо приклади застосування прийомів АЛМ дослідження переважно з історії аграрної політики України. Схематично складові АЛМ представлено на рисунку.

Гіпотеза - зв'язуюча ланка всіх стадій дослідження. Робочою гіпотезою монографії О.В. Ходаківської і О.М. Могильного «Селянське питання - від общинного землеволодіння до експансії агрохолдингів» [24, с. 85-87] стало припущення авторів про недотримання більшістю земельних реформ, які здійснено за останні півтора століття на території нинішньої України, універсальної (всезагальної) закономірності з позиції політико-економічного аналізу щодо відповідності аграрних відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил на селі. Такі трансформації не давали очікуваних результатів, а саме - підвищення інтегральної продуктивності задіяних факторів виробництва, нарощування конкурентоспроможності галузі та поліпшення добробуту селян.

Структурна модель абстрактно-логічного методу дослідження

Джерело: Сформовано автором за [11].

Завдяки використанню прийомів АЛМ дослідження соціально-економічних наслідків реформ аграрного сектору за досліджуваний період через призму діючих у той час норм земельних кодексів доведено, що земельні реформи, за винятком Столипінського періоду (1906-1911 рр.), не відповідали характеру і рівню розвитку продуктивних сил сільського господарства, оскільки не стимулювали, а, навпаки, гальмували реалізацію потенціалу людських, природних та економічних ресурсів.

Індукція і дедукція. Завдяки парним прийомам дослідження аграрних відносин від вивчення окремих явищ до їх узагальнень, та від них до конкретних подій, висвітлено об'єктивні передумови необхідності проведення аграрних трансформацій на теперішніх землях України у різних історичних суспільно-політичних і соціально-економічних умовах.

Для підтвердження дієвості індукції і дедукції звернемося до визначальних ознак (явищ) політичної й соціально-економічної ситуації, що передувала скасуванню кріпосного права. Незважаючи на спротив великих землевласників, царський уряд Росії підштовхували до цього доленосного кроку як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До об'єктивних віднесено низьку продуктивність сільськогосподарської праці в общині,

занепад частини поміщицьких маєтків, безправність кріпосних селян, значне зубожіння й критичне розшарування селянських дворів за майном і доходами тощо. До суб'єктивних - повсюдне невдоволення селян своїм політико-правовим та майновим станом, що постійно виливалося в масові мирні бунти і збройні повстання, нищення панських маєтків і майна, критику общинно-кріпосного ладу лідерами думок, передовою інтелігенцією в середині самої Росії та вплив західноєвропейських філософських ідей «природного права», які заперечували рабство, а також економічних праць, у т. ч. Адама Сміта про конкурентні переваги фермерських господарств.

У сукупності цих та інших чинників, очевидно для царського уряду й ідейного прошарку російського суспільства, постала необхідність розкриття потенціалу прогресивнішого, порівняно з феодалізмом, капіталістичного ладу на селі, що сприяло підготовці та проведенню земельної реформи. Узагальнюючи основні маркери політичної й соціально-економічної ситуації того періоду можна припустити, що общинне землеволодіння і аграрні кріпосні відносини вже не відповідали прогресивному характеру розвитку продуктивних сил, які об'єктивно зароджувалися в надрах віджилого феодалізму [24, с. 18-19].

Аналіз і синтез. Аграрні відносини складаються з суб'єктів господарювання і об'єктів привласнення засобів виробництва та його результатів, ринкової інфраструктури, організацій, формальних і неформальних інституцій тощо. Продуктивні сили сільськогосподарського виробництва формуються у процесі цілеспрямованої взаємодії людської праці, засобів виробництва, технологій, фінансового капіталу, природних ресурсів (земельних, водних, енергії сонця і вітру, біорізноманіття), науки, знань, інформації та інших факторів. Складові аграрних відносин і продуктивних сил, як правило, аналізуються умовно відокремлено, оскільки мають притаманні лише їм властивості та закономірності розвитку. Проте в результаті синтезу провідна роль у розвитку аграрного сектору відведена активнішій і динамічнішій стороні способу виробництва - продуктивним силам. Постійно удосконалюючись, засоби сільськогосподарського виробництва на певному етапі зумовили появу інституту приватної власності, в т.ч. на земельні ділянки, юридичне відособлення й господарську самостійність виробників, поділ праці, галузеву спеціалізацію та ринку як суспільного явища.

Аграрні відносини завдяки зворотному зв'язку також справляють як стимулюючу, так і гальмівну функцію стосовно продуктивних сил. У цьому полягає суть діалектичної суперечності між ними: при цьому мають зберігатися окремі позитивні елементи (сторони), і заперечуються застарілі (віджили), що не пройшли перевірку оновленою практикою. Так відкривається простір для появи нових закономірностей процесу розвитку аграрної сфери.

Прийом аналогій. Він може застосовуватися за умови подібності двох чи більше ознак явища (події), яке вивчається, і можливий логічний висновок про подібність певних ознак і властивостей щодо інших явищ (подій) як у часі, так і в просторі. Упродовж тривалого історичного періоду землі сучасної України входили до складу Великого Литовського князівства, Речі Посполитої, Російської і Австро-Угорської імперій, СРСР, перебували під окупацією нацистської Німеччини. Проте для всього колоніального періоду аграрних відносин характерними були, крім національно-визвольної боротьби українських селян, також відстоювання приватного права на земельні ділянки; зміна форм

землеволодіння та землекористування; розшарування селянських господарств за розмірами земельних наділів і майновим станом; відстала система землеустрою, примітивні технології в рослинництві та тваринництві; переважно екстенсивний розвиток сільського господарства тощо. Із цього випливає загальний висновок щодо аналогії (подібності) соціально-економічного стану селянства і рівня розвитку галузі того періоду: еволюційні етапи становлення і розвитку аграрної сфери змінювалися революційно-насильницькими кампаніями, волюнтаризмом та ще більшим національним пригнобленням й економічною експлуатацією українських селян різними метрополіями «за правилами і без правил» [24, с. 169].

Прийом зіставлення. Це спосіб, завдяки якому виявляються відмінності нових економічних категорій порівняно з відомими раніше. Нерідко порівнюються дані позитивної аграрної економіки (якою вона є) із нормативною (якою має бути). Наприклад, нині серед науковців, політиків і практиків поширена думка, що інтегральним наслідком переходу до ринкових відносин, приватної власності на фактори сільськогосподарського виробництва та його результатів стало формування «багатоукладної системи господарювання». При цьому ніби ігнорується історія аграрних відносин, де однією з передумов побудови соціалізму на селі було подолання «багатоукладності». Як відомо, станом на 1920-ті роки існували п'ять укладів: патріархальне господарство (феодалізм), дрібне товарне виробництво (зародження капіталістичних відносин), приватногогосподарський капіталізм, державний капіталізм і соціалізм. Директивними актами й примусово-репресивними діями партійно-каральних органів стосовно одноосібних селянських господарств насаджувався єдиний уклад економічних відносин на селі - соціалістичний. Це завдання виконали достроково, про що й було оголошено на XIII з'їзді ВКП (б) у березні 1939 року.

З метою неупередженого оцінювання актуальності тих чи інших агроекономічних категорій маємо додатково застосувати діалектичний принцип історизму. Він фокусує увагу на тому, що позаісторичні категорії позбавлені наукового сенсу. Це такий же нонсенс як політична економія без відповідного понятійно-категоріального апарату. Категорія «багатоукладність» має історично

зумовлений, тобто минуший характер, оскільки виникла й застосовувалася в іншій суспільно-політичній і економічній ситуації, тобто 100 років тому. Вона докорінно відрізняється від нинішньої організаційно-правової структури базової галузі економіки. «Багатоукладність» виникла як суто партійно-ідеологічне виправдання насильства над селянами й «узаконення» ліквідації приватних одноосібних форм господарювання на селі. Натепер у сільському господарстві України функціонує змішана система господарювання. Утворено мікро-, малі-, середні- та великі за розмірами активів підприємства з домінуючим приватним типом власності та різноманітними організаційно-правовими формами господарювання [24, с. 92-100]. Викладені доводи із використанням прийому зіставлення АЛМ, на нашу думку, спростовують тезу, за якою «багатоукладність» слугує ознакою нинішнього інституційно-правового й соціально-економічного стану сільського господарства.

Сходження від абстрактного до конкретного. Важливий елемент абстрактно-логічного інструментарію та діалектичного методу і діалектики як науки. Цей прийом передбачає дотримання законів логіки, принципу єдності історичного і логічного та можливість перевірки на практиці достовірності абстрактних форм мислення. Про абстрактний підхід у дослідженнях сутності економічних явищ і процесів вже йшлося раніше, тож зосередимося на його органічному поєднанні з категорією «конкретне». Це також результат наукового економічного мислення, яке сприймає об'єкт дослідження в максимально доступній для аналізу багатогранності його форм, сторін, властивостей, ознак тощо. Умовно розділивши об'єкт на взаємопов'язані елементи, а останні - на властиві їм компоненти і далі синтезувавши завдяки сходженню від абстрактного до конкретного в процесі економічного мислення, отримуємо принципово нові знання про об'єкт дослідження.

Конкретними об'єктами пізнання можуть бути як відносно прості економічні категорії (товар, гроші, ціна, прибуток, відсоток і т.ін.), так і складніші явища й процеси (економічна циклічність, інфляція, безробіття тощо). Конкретне будь-якого рівня абстрактного поділу, у свою чергу, виступає елементом конкретного феномену вищого порядку, яке також слугує складовою ще вищого за ієрархією об'єкта

пізнання, і т.д. Прийом поділу цілого на його складові частини має здійснюватися не довільно, а з дотриманням загальних законів логіки економічного мислення - визначеність, несуперечність, послідовність і обґрунтованість, урахувавши генезу, розвиток і занепад явища (процесу). Так можна уникнути еkleктичності (грец. *εκλεκτός*, «вибраний», *εκλέγω*, «обирати»), тобто механічного або штучного поєднання різнорідних, органічно несумісних елементів.

Важливість дотримання цього прийому для науки і практики прослідкуємо на визначенні категорії «земельні відносини». Згідно з чинним Земельним кодексом України [4] - це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Звідси випливає, що до певної міри їх штучно обмежено відносинами власності на земельні ділянки. Такий однобічний підхід справедливо критикується фахівцями земельного права [21].

На їхню думку, земельними слід визнавати, крім відносин економічної власності, «ще багато інших різновидів суспільних відносин: відносини із охорони та відтворення земель, здійснення управління у сфері земельних відносин, юридична відповідальність за земельні правопорушення тощо». Отже, до складу земельних відносин мають увійти також суспільні відносини щодо використання, охорони та відтворення родючості земельних ділянок (землі).

Із позиції дотримання прийому сходження від абстрактного до конкретного законодавець, крім відносин власності на земельні ділянки, не врахував інших не менш важливих елементів земельних відносин, пов'язаних з охороною довкілля та відтворенням родючості ґрунтів, управлінням земельними ресурсами тощо. Не передбачено дієвих механізмів матеріальної і юридичної відповідальності за завдані збитки власникам земельних ділянок господарюючими суб'єктами під час землекористування та інше.

Системно-структурний прийом. Широко використовується в науці і практиці, оскільки передбачає комплексне вивчення об'єкта з метою його перетворення або вдосконалення. Завдяки цьому прийому на основі аналізу опрацьовуються програми соціально-економічного розвитку країни, регіонів, об'єднаних територіальних громад, а також розробляються стратегії різних видів діяльності та окремих напрямів аграрної по-

літики. Не дотримуючись цього прийому, важко уявити науково обґрунтоване визначення пріоритетних завдань, цілей розвитку, опрацювання механізму й інструментів їх реалізації, встановлення проміжних і завершальних критеріїв виконання та спрогнозувати можливі фактори ризику.

Аналіз аграрної політики дає велику поживу для роздумів з приводу дотримання цього прийому. Аграрні реформи в Україні справедливо вважаються половинчастими і не завершеними, навіть через 30 років від їх початку. Постановою Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу» від 18 грудня 1990 р. усі землі були оголошені об'єктом земельної реформи [18]. Проте Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» було прийнято у березні 2020 р. [12].

Через нехтування системно-структурним комплексним підходом до проведення аграрної реформи маємо не менш системні деструктивні перекося в галузі сільського господарства, спостерігається сімейне безробіття і соціальна незахищеність вимушено самозайнятих осіб працездатного віку, колишніх колгоспників і працівників радгоспів. У пореформений період значно погіршилися добробут і стандарти життя сільських домогосподарств. Особливе занепокоєння викликає якість освітніх, медичних, культурних, інформаційно-комунікаційних, адміністративних, житлово-комунальних та інших життєзабезпечуючих послуг, відповідальних за формування людського капіталу. В кінцевому підсумку, це призвело до критичного рівня трудової еміграції соціально активного населення. Загострилися хронічні негаразди - гуманітарна, демографічна та екологічна кризи. За роки відновлення незалежності та суверенітету з мапи України офіційно зникло майже 500 сіл. Невідомо, скільки їх існує лише на папері й потребує лише формальних процедур виключення з реєстру адміністративно-територіального устрою держави. Отже, реформувавши колгоспно-радгоспну систему господарювання в пошуках віртуального «ефективного власника», по-суті не було передбачено найнеобхідніших умов для становлення реального українського господаря на землі.

Прийоми формалізації і моделювання. Формалізація соціально-економічних явищ і процесів - це «вид знакового моделювання,

за допомогою якого їх суть фіксується, передається знаком, або комбінацією знаків і, що найголовніше, до цієї комбінації знаків ставляться як до самого явища чи процесу» [22].

Прийоми формалізації і моделювання можуть поєднуватися під час дослідження певних економічних явищ і процесів. Залежно від мети аналізу, наявних обмежень та вибору варіантів вирішення задач існує безліч моделей. На мікрорівні це можуть бути граничні, рівноважні, раціоналістичні, оптимізаційні тощо. На макроекономічному зрізі аналізу виокремлюють економіко-математичні, абстрактно-теоретичні, конкретні, статичні й динамічні, рівноважні та не рівноважні, відкриті й закриті, інституціональні та інші моделі. На всіх ієрархічних рівнях управління економічних систем моделі можуть бути в описовій формі, інституціональні, наочно представлені як графіки і рисунки.

Узагальнення сутності певних явищ і є процесом формалізації та моделювання з використанням логічних висновків і рекомендацій. Важливо при цьому не втрачати соціально-економічний зміст, встановити генезис, етапи розвитку і з'ясувати діалектичні суперечності об'єкта дослідження. Адже економічне життя набагато складніше за будь-які умоглядні (вигадані) конструкції, а тому вони далеко не завжди витримують перевірку практикою.

За приклад абстрактно-теоретичного моделювання розвитку аграрної політики у сфері земельних відносин слугують узагальнені пропозиції з питань обігу прав на землі сільськогосподарського призначення, що активно обговорювалися науковцями, політиками й аграріями під час дії мораторію у 2001-2020 рр., та які нами систематизовано у вигляді чотирьох моделей. Перша - передбачала продовження мораторію на купівлю-продаж угідь, друга - пов'язана із запровадженням ринкового обігу земель у формі продажу прав оренди, третя - містила заходи щодо запровадження ліберального ринкового обігу земельних ділянок і четверта - поетапне запровадження ринкового обігу земель приватної, державної і комунальної власності. Кожна модель супроводжувалася описом можливих ризиків, позитивних і негативних сторін, переліком основних вигодонабувачів та кінцевих стейкхолдерів [24, с. 144-147].

Як зазначалося раніше, на час підготовки цієї публікації відповідний закон вже прийнято. Перше ознайомлення з його нормами нібито дає підстави для висновку про реалізацію четвертої моделі поетапного запровадження ринкового обігу прав на земельні ділянки приватної власності: з 1 липня 2021 р. зможуть купувати громадяни України, але не більше 100 га в одні руки; з 1 січня 2024 р. - громадяни і юридичні особи України, загальною площею не більше 10 тисяч га; іноземні фізичні і юридичні особи не матимуть права на придбання земель цієї категорії до проведення всенародного референдуму.

Позитивне те, що нарешті знято мораторій на право розпоряджатися земельними ділянками селянами, які отримали їх під час реформування колгоспів і радгоспів. Водночас, на думку експертів, запуск ринку земель сільськогосподарського призначення у такій моделі поетапності відкриває своєрідну «скриньку Пандори». По-перше, не передбачено обмеження участі в земельних транзакціях «пов'язаних осіб», по-друге, не враховано граничні площі на рівні ОТГ, районів і областей, по-третє, заборону на купівлю земель сільськогосподарського призначення іноземцями можна обійти, застосувавши інститут «довірчого управління» та інші прогалини в законодавстві; по-четверте, потребує удосконалення порядок консолідації земельних ділянок для безперешкодного технологічного обробітку й дотримання рекомендованих наукою сівозмін; по-п'яте, не передбачається створення іпотечної установи (земельного банку), орієнтованої на обслуговування сімейних ферм і середніх за розмірами аграрних активів господарств. Ці та інші законодавчі шпарини заохочуватимуть недобросовісних гравців до нових земельних оборотів, що потягне за собою ще більший сплеск земельного рейдерства. На думку експертів, відкривається широкий простір для «пірань», чий заробіток будуватиметься на штучному створенні шахівниць або «відкушуванні» частини земельних площ нинішніх орендарів [6]. Нарешті останнє - як завжди, воза поставлено попереду волів, адже немає науково обґрунтованої, суспільно узгодженої і зрозумілої громадянами відповіді на ключове запитання - який аграрний устрій матиме Україна через 30-50 років із запровадженням земельного ринку.

Прогнозування і програмування. Це форми непрямого державного впливу і регулювання економіки різних рівнів управління, які доповнюють дію ринкових стимуляторів господарюючих суб'єктів, орієнтуючи їхню поведінку на суспільно значимі пріоритетні види діяльності. Зазначені прийоми базуються на закономірностях розвитку економічних явищ і процесів та визначають напрями державної, в т.ч. аграрної політики з урахуванням впливу політичних, економічних та інших факторів й очікуваних тенденцій у перспективі. Не всі фактори ризику, як і «чорних лебедів», чи «ефект метелика», можна передбачити, але вони також мають закладатися до групи явищ непереборної сили.

Розрізняють пошукове або теоретико-пізнавальне прогнозування (аналіз і опис можливих способів розв'язання проблем, які настануть), та нормативне або управлінське (визначення кількох сценаріїв розвитку подій). Цілі програмування реалізуються через відповідний організаційно-економічний механізм. Формування змісту програми залежить від її правового статусу, що визначається законодавчими актами [7, с. 93-94, 105-106].

Законом України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» від 23 березня 2000 року № 1602-III [14] дано визначення цим категоріям і принципам, на яких базується процес державного прогнозування, та часовим періодам, на які розробляються такі документи. Зокрема показники прогнозу економічного і соціального розвитку України на короткостроковий період (до 5 років) використовуються для розроблення державних цільових програм та з метою оцінювання надходжень і видатків Державного бюджету України. Порядок їх розроблення, затвердження і виконання визначається Законом України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 року № 1621-IV [16].

Постановою Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 року № 106 «Про затвердження Порядку розроблення й виконання державних цільових програм» [17] окреслено процедуру їх ініціювання, розроблення та громадське обговорення відповідних концепцій. Передбачені також державна експертиза, стратегічна екологічна оцінка проєкту програми, організація виконання завдань і

заходів, контроль за її виконанням, підготовка проміжних, щорічних та заключного звітів.

До категорії «інших програм» віднесено також програми підтримки окремих галузей національної економіки, що розробляються, як правило, на один рік із скеруванням коштів державного бюджету. Законом України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 14 листопада 2019 року № 294-IX [15] на програми підтримки сільського господарства і агропромислового комплексу заплановано суму 4 млрд грн.

На виконання цього Закону урядовим рішенням передбачено цільове спрямування коштів за шістьма програмами: 1) розвиток тваринництва та переробки сільськогосподарської продукції; 2) фінансова підтримка розвитку фермерських господарств; 3) часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва; 4) фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів; 5) фінансова підтримка розвитку садівництва, виноградарства та хмелярства; 6) надання сімейним фермерським господарствам додаткової фінансової підтримки через механізм доплати на користь застрахованих осіб – членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування [13].

На наступному етапі Міністерство розвитку економіки, торгівлі і сільського господарства України своїми наказами здійснює розподіл коштів за окремими програмами та порядок їх використання підприємствами різних типів власності та форм господарювання з подальшим адмініструванням і аналізом щодо цільового й ефективного використання. До цього долучаються також спеціально уповноважені контролюючі органи в центрі та на місцях.

Виконання програм залежить від вчасності їх розроблення й доведення до потенційних реципієнтів, складності адміністрування, готовності товаровиробників з тих чи інших причин брати на себе певні зобов'язання у форматі державно-приватного партнерства, наявності достатнього обсягу коштів для претендентів та інших обмежень. Стосовно обізнаності аграріїв щодо майбутніх програм державної аграрної політики ситуація може поліпшитися лише у разі переходу України на середньострокове бю-

джетне планування. Під час підготовки цієї публікації відповідні зміни до бюджетного кодексу було прийнято (реєстр. номер 2543 від 18.09.18) [19].

Висновки. Аграрна політика – це складова суспільних відносин. Щоб зрозуміти її природу, пізнати внутрішні механізми дії, запропонувати оптимальні шляхи розв'язання проблем, які виникають на кожному історичному етапі відтворення сільськогосподарського виробництва, потрібен діалектичний підхід і науковий світогляд. Лише застосовуючи весь арсенал загальнонаукових (філософських), спеціальних (економічних) та особливих (конкретного дослідження) методів пізнання на різних ієрархічних щаблях складності системи можна наблизитися до розкриття об'єктивних причинно-наслідкових зв'язків певних явищ і процесів, виявлення внутрішніх суперечностей та шляхів їх подолання «творчим руйнуванням» за критеріями Йозефа Шумпетера.

Переваги аналітичного апарату абстрактно-логічного методу проявляються в ситуації, коли найдосконаліший економетричний чи математичний інструментарій не достатній для того, щоб дослідити діалектику взаємозаперечення і взаємовпливу багатфакторних причинно-наслідкових зв'язків. На прикладі ретроспективного аналізу аграрної політики за останні півтора століття на теренах сучасної України частково розкрито наукові й прикладні можливості цього методу дослідження. З'ясовано загрозу необізнаності з аграрною історією України, що неодмінно проявиться деструктивністю соціально-економічних наслідків земельних реформ, спричинених невідповідністю аграрних відносин характеру й рівню розвитку продуктивних сил. Зазначену невідповідність розглянуто на різних етапах аграрної історії України, в умовах: розпаду общинно-кріпосного ладу; створення одноосібних господарств фермерського типу; примусового усупільнення (колективізації) сільськогосподарських угідь, інших засобів виробництва та його результатів; реформування одержавленої колгоспно-радгоспної системи і створення змішаної системи господарювання з домінуванням приватної власності на ресурси й експансією агрохолдингових структур. Звісно, соціально-економічні трансформації на селі характеризуються певною тяглістю й наступністю явищ і процесів. Вони не були одномоментним актом, не ма-

ли чітких часових меж. У перехідний період від віджилого до модернізованого способу сільськогосподарського виробництва вони співіснують як би паралельно. Проте, завдяки так званим «вбивчим застосункам» долається опір фаворитів системи з рентоорієнтованою поведінкою на користь наступного етапу розвитку.

Перекося у взаємодії аграрних відносин і продуктивних сил на селі також можна пояснити необхідністю радикальної зміни існуючої парадигми, інституційними бар'єрами між напрацюваннями агроелектронічної нау-

ки, аграрною політикою і механізмами реалізації її пріоритетів. Це своєрідний «бермудський трикутник», у якому нерідко знижують проривні ідеї науковців, прогресивні плани урядів щодо їх втілення в життя та бажання виконавців на місцях. На нашу думку, одним із шляхів виходу з цієї «інституційної пастки» вбачається політико-економічний синтез надбань сучасної агроелектронічної науки, обґрунтованої аграрної політики та фахового публічного управління за стрижневої умови - тримання у фокусі історичних уроків земельних реформ.

Список бібліографічних посилань

1. Абалкин Л. И. Новый тип экономического мышления. Москва : Мысль, 1987. 191 с.
2. Андрійчук В. Г. Сутнісний аспект методології наукових досліджень. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 87-93.
3. Економічні дослідження (методологія, інструментарій, апробація) : навч. посіб. ; за ред. А. А. Мазаракі. 2-ге вид., доп. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2011. 296 с.
4. Земельний кодекс України від 25 жовтня № 2768-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 19.05.2020).
5. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Кондор, 2006. 206 с.
6. Максим Мартинюк. Черга за порятунком. *Дзеркало тижня*, 14 трав. 2020 р. URL : <https://dt.ua>.
7. Мельник А. Г. Прогнозування економіки. Програмування / Економічна енциклопедія : у 3-х т. Т. 3 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : ВЦ «Академія», 2002. 952 с.
8. Мочерний С. В. Метод економічної теорії. Економічна енциклопедія : у 3-х т. Т. 2 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : ВЦ «Академія», 2001. 848 с.
9. Новый тлумачний словник української мови у 4-х т. Т. 2. Київ : Акоїт, 1998. 943 с.
10. Пахомов Ю. Н. Новый стиль экономического мышления. Киев : Общество «Знание» УССР, 1985. 48 с.
11. Попович И. В. Методика экономических исследований в сельском хозяйстве. 3-е изд., перераб. Москва : Экономика, 1977. 224 с.
12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення : Закон України від 31 березня 2020 року № 552-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 19.05.2020).
13. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 8 лютого 2017 р. № 77 : Постанова Кабінету Міністрів України від 19 лютого 2020 року № 109. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 19.05.2020).
14. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 23 березня 2000 року №1602-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 19.05.2020).
15. Про Державний бюджет України на 2020 рік : Закон України від 14 листопада 2019 року №294-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 19.05.2020).
16. Про державні цільові програми : Закон України від 18 березня 2004 року №1621-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 19.05.2020).
17. Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм : Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 року №106. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 19.05.2020).

References

1. Abalkin, L.I. (1987). Novij tip jekonomicheskogo myshlenija [A new type of economic thinking]. Moskva: Mysl' [In Russian].
2. Andriichuk, V.H. (2016). Sutnisnyi aspekt metodologii naukovykh doslidzhen [The conceptual aspect of scientific research methodology]. *Ekonomika APK*, 7, pp. 87-93 [In Ukrainian].
3. Mazarak, A.A., et al. (2011). Ekonomichni doslidzhenia (metodolohiia, instrumentarii, aprobatsiia) [Economic research (methodology, tools, testing)]. Kyiv: Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t [In Ukrainian].
4. Zemelnyi kodeks Ukrainy vid 25 zhovtnia #2768-III. [The Land Code of Ukraine from 25 oct. No. 2768-III]. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy. Verkhovna Rada Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua> (data zvernennia: 19.05.2020). [In Ukrainian].
5. Krushelnytska, O.V. (2006). Metodolohiia ta orhanizatsiia naukovykh doslidzhen [Methodology and organization of scientific research]. Kyiv: Kondor [In Ukrainian].
6. Martyniuk, Maksym (2020). Cherha za poriatunkom [Queue for rescue]. *Dzerkalo tyzhnia*, 14 trav. Retrieved from: <https://dt.ua>. [In Ukrainian].
7. Melnyk, A.H. (2002). Prohnozuvannia ekonomiky. Prohramuvannia. Ekonomichna entsyklopediia: u 3-kh t. T. 3 [Economic forecasting. Programming. Economic Encyclopedia: in 3 vols. Vol. 3]. S. V. Mochernyi (Ed.). Kyiv: VTs «Akademiia» [In Ukrainian].
8. Mochernyi, S.V. (2001). Metod ekonomichnoi teorii. Ekonomichna entsyklopediia: u 3-kh t. T. 2 [Economic forecasting. Programming. Economic Encyclopedia: in 3 vols. Vol. 2]. S. V. Mochernyi (Ed.). Kyiv: VTs «Akademiia» [In Ukrainian].
9. Novyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy u 4-kh t. T. 2. [New explanatory dictionary of the Ukrainian language in 4 volumes. Vol. 2]. (1998). Kyiv: Akoit [In Ukrainian].
10. Pahomov, Ju.N. (1985). Novyj stil' jekonomicheskogo myshlenija [New style of economic thinking]. Kiev: Obshchestvo «Znanie» USSR [In Russian].
11. Popovich, I.V. (1977). Metodika jekonomicheskikh issledovanij v sel'skom hozjajstve [Methods of economic research in agriculture]. Moskva: Jekonomika [In Russian].
12. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo umov obihu zemel silskohospodarskoho pryznachennia: Zakon Ukrainy vid 31 bereznia 2020 roku #552-IX [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Conditions of Circulation of Agricultural Land: Law of Ukraine of March 31, 2020 No. 552-IX]. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». VR Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua> [In Ukrainian].
13. Pro vnesennia zmin do postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 liutoho 2017 r. # 77: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 19 liutoho 2020 roku # 109 [On amendments to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of February 8, 2017 No. 77: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of February 19, 2020 No. 109]. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». VR Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> [In Ukrainian].

18. Про земельну реформу : Постанова Верховної Ради УРСР від 18 грудня 1990 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 19.05.2020).

19. Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України (щодо правового підґрунтя для запровадження середньострокового бюджетного планування). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 27.05.2020).

20. Романенко С. С. Методологія і методи наукового дослідження. Київ : ІЕЕСУ, 2003. URL : <https://www.google.com>.

21. Стаття 2 «Земельні відносини». URL : <https://legalexpert.in.ua/komkodeks> (дата звернення: 17.05.2020).

22. Формалізація як метод логіки. URL : <http://philosophy.univ.kiev.ua> (дата звернення: 19.05.2020)

23. Хейне Пол. Економічний образ мышления / пер. с англ. Москва : Изд-во «Каталаксия», 1997. 704 с.

24. Ходаківська О. В., Могильний О. М. Селянське питання - від общинного землевладіння до експансії агрохолдингів : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 184 с.

25. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Ун-т туризму, економіки і права. Київ : Слово, 2003. 240 с.

14. Pro derzhavne prohnouzuвання ta rozroblennia prohram ekonomichnoho i sotsialnoho rozvytku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 23 bereznia 2000 roku # 1602-III [About the state forecasting and development of programs of economic and social development of Ukraine: the Law of Ukraine of March 23, 2000 No. 1602-III]. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». VR Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua> [In Ukrainian].

15. Pro Derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2020 rik: Zakon Ukrainy vid 14 lystopada 2019 roku #294-IX [On the State Budget of Ukraine for 2020: Law of Ukraine of November 14, 2019 No. 294-IX]. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». VR Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua> [In Ukrainian].

16. Pro derzhavni tsilovi prohramy: Zakon Ukrainy vid 18 bereznia 2004 roku #1621-IV [About the state target programs: Law of Ukraine of March 18, 2004 No. 1621-IV]. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». VR Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua> [In Ukrainian].

17. Pro zatverdzhennia Poriadku rozroblennia ta vykonannia derzhavnykh tsilovykh prohram: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 31 sichnia 2007 roku #106. [On Approval of the Procedure for the Development and implementation of state target programs: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of January 31, 2007 No. 106]. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». VR Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua> [In Ukrainian].

18. Pro zemelnu reformu: Postanova Verkhovnoi Rady URSR vid 18 hrudnia 1990 r. [On Land Reform: Resolution of the Verkhovna Rada of the USSR of December 18, 1990]. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». VR Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua> [In Ukrainian].

19. Proiekt Zakonu pro vnesennia zmin do Biudzhethnoho kodeksu Ukrainy (shchodo pravovoho pidgruntia dla zaprovadzhennia serednostrokovoho biudzhethnoho planuvannia) [Draft Law on Amendments to the Budget Code of Ukraine (on the legal basis for the introduction of medium-term budget planning)]. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy». VR Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua> [In Ukrainian].

20. Romanenko, S.S. (2003). Metodolohiia i metody naukovoho doslidzhennia [Methodology and methods of scientific research]. Kyiv: IEESU. Retrieved from: <https://www.google.com> [In Ukrainian].

21. Statia 2 «Zemelni vidnosyny» [Article 2 "Land relations"]. Retrieved from: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks> [In Ukrainian].

22. Formalizatsiia yak metod lohiky [Formalization as a method of logic]. Retrieved from: <http://philosophy.univ.kiev.ua> [In Ukrainian].

23. Hejne, Pol. (1997). Jekonomicheskij obraz myshlenija [Economic way of thinking]. Moskva: Izd-vo «Katalaksija» [In Russian].

24. Khodakivska, O.V., Mohylnyi, O.M. (2020). Selianske pytannia. Vid obshchynnoho zemlevlodinnia do ekonomichnykh ahrokhodnyhiv [The peasant question. From communal land ownership to economic agroholdings]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].

25. Tsekhmistrova, H.S. (2003). Osnovy naukovykh doslidzen [Basics of the scientific research]. Kyiv: Un-t turizmu, ekonomiky i prava. Kyiv : Slovo [In Ukrainian].

Mohylnyi O.M. The analytical potential of the abstract-logical research method in the field of agricultural policy

The purpose of the article is to highlight the analytical potential of the abstract-logical research method of agrarian policy in terms of compliance with the universal laws of the conformity of agrarian relations to nature and level of productive forces development during land reforms and their socio-economic consequences.

Research methods. The theoretical basis of the study was the philosophical foundations of knowledge of the dialectics of the economic form of the matter motion, the works of scientists on the methodology of studying economic phenomena and processes, and the algorithm for organizing scientific research. The monographic method is used to unleash the analytical potential of the abstract-logical method of studying agricultural policy in retrospect from the point of view of observing the universal pattern of matching agricultural relations to the level and nature of the development of agricultural productive forces. The ascent from the abstract to the concrete, systemic-structural, and other techniques allowed us to formulate the purpose of the article, the elements of scientific novelty, practical significance, and conclusions.

Research results. The analytical possibilities of the complex application of the methods to the abstract-logical method of studying agricultural policy over the past century and a half are highlighted in the context of observing a universal pattern regarding the adequacy of agricultural relations to the level and nature of the development of productive forces in the countryside as a result of land transformations carried out by various metropolises in the regions of modern Ukraine. Using this method, the socio-economic and humanitarian consequences of the agrarian policy aimed at a radical change in ownership of agricultural land at different periods of agricultural history and at the present stage are analyzed.

Scientific novelty. Using the abstract logical method on the example of an agrarian policy that took place on the territory of Ukraine during the period of colonial dependence, it was possible to identify the socio-economic and humanitarian consequences caused by non-compliance with the laws regarding the adequacy of production relations to the level and nature of the development of the productive agricultural forces.

Practical significance. The materials can be taken into account by agricultural policy developers during the finalization of state regulations aimed at opening the market for agricultural land rights in order to avoid an acute phase of conflict of socio-economic interests of peasants, producers, UTC, regions, society and the state. Figs.: 1. Refs.: 25.

Keywords: abstract-logical method; agrarian relations; productive forces; land reforms; market turnover of rights to land.

Mohylnyi Oleksii Mykolaiovych - doctor of economic sciences, professor, chief research fellow of the research and development centre for social and labour relations, development and analysis of rural statistical reporting, Ukrainian Research Institute of Productivity of Agroindustrial Complex (2, Solomianska sq., Kyiv)

E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>

Могильний А.Н. Аналітичний потенціал абстрактно-логічного методу дослідження у сфері аграрної політики

Цель статьи - осветить аналитический потенциал абстрактно-логического метода исследования аграрной политики в части соблюдения универсальной закономерности соответствия аграрных отношений характеру и уровню развития производительных сил во время проведения земельных реформ и их социально-экономические последствия.

Методика исследования. Теоретической основой исследования стали философские основы познания диалектики экономической формы движения материи, труды ученых по вопросам методологии исследования экономических явлений и процессов и алгоритма организации научного поиска. Монографический метод применен для раскрытия потенциала абстрактно-логического метода исследования аграрной политики в ретроспективе под углом соблюдения политико-экономической закономерности относительно соответствия аграрных отношений уровню и характеру развития производительных сил сельского хозяйства. Восхождение от абстрактного к конкретному, системно-структурный и другие приемы позволили сформулировать цель статьи, элементы научной новизны, практическую значимость и выводы.

Результаты исследования. Освещены аналитические возможности комплексного применения приемов абстрактно-логического метода исследования аграрной политики за последние полтора века в контексте соблюдения универсальной закономерности относительно адекватности аграрных отношений уровню и характеру развития производительных сил в деревне в результате земельных трансформаций, которые проводились метрополиями в регионах нынешней Украины. С помощью этого метода проанализированы социально-экономические и гуманитарные последствия аграрной политики, направленной на ликвидацию частных форм хозяйствования, радикальное изменение типов собственности на сельскохозяйственные угодья в разные периоды аграрной истории и на современном этапе.

Элементы научной новизны. Использование приемов абстрактно-логического метода на примере аграрной политики которая имела место на территории Украины в период её колониальной зависимости дало возможность выявить социально-экономические и гуманитарные последствия, вызванные несоблюдением закономерности относительно адекватности производственных отношений уровню и характеру развития продуктивных сил сельскохозяйственной отрасли.

Практическая значимость. Материалы могут быть учтены разработчиками аграрной политики во время подготовки государственных регуляторных актов, направленных на открытие рыночного оборота прав на земельные участки сельскохозяйственного назначения с целью избежания острой фазы конфликта социально-экономических интересов крестьян, товаропроизводителей, ОТО, регионов, общества и государства. Илл.: 1. Библиогр.: 25.

Ключевые слова: абстрактно-логический метод; аграрные отношения; продуктивные силы; земельные реформы; рыночный оборот прав на земельные участки.

Могильний Алексей Николаевич - доктор экономических наук, профессор, главный научный сотрудник НИО социально-трудовых отношений, развития и аналитики статистической отчетности сельских территорий Украинского научно-исследовательского института производительности агропромышленного комплекса (г. Киев, пл. Соломенская, 2)

E-mail: o.mogilnyi@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9802-1701>

Стаття надійшла до редакції 20.05.2020 р.

Фахове рецензування: 25.05.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Могильний О. М. Аналітичний потенціал абстрактно-логічного методу дослідження у сфері аграрної політики. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 22 – 33. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005022>

Mohylnyi, O. M. (2020). Analytichnyi potentsial abstraktno-lohichnoho metodu doslidzhennia u sferi ahrarnoi polityky [The analytical potential of the abstract-logical research method in the field of agricultural policy]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 22 – 33 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005022>

* * *

УДК 332.012/37.014.338

JEL Classification: C18; G21; G23; Q13

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005034>

Ю.О. ЛУПЕНКО, доктор економічних наук,
професор, академік НААН
С.В. АНДРОС, доктор економічних наук, доцент

Забезпечення короткостроковими фінансовими ресурсами малого агробізнесу: емпіричні дані мікрофінансових організацій

Мета статті - надати теоретичне обґрунтування мікрофінансування як специфічної форми забезпечення короткостроковими фінансовими ресурсами суб'єктів аграрного виробництва в умовах ринкової економіки та розробити практичні рекомендації щодо модифікації механізмів мікрофінансування малого агробізнесу з урахуванням успішної міжнародної практики.

Методика дослідження. Використано діалектичний метод пізнання та системний підхід (обґрунтовано необхідність формування єдиної системи мікрофінансування суб'єктів аграрного виробництва з урахуванням української специфіки, для побудови якої потрібне створення законодавчих, інфраструктурних та адміністративних умов). Застосовано методи системного, факторного і порівняльного аналізу (виконано оцінку ефективності надання фінансової підтримки малим агропідприємствам); сукупність методів статистичної обробки даних та методи графічної інтерпретації явищ і процесів (при ідентифікації й оцінюванні основних ризиків, з якими стикаються банки і мікрофінансові організації у своїй діяльності). Аналіз статистичних даних проведено із застосуванням методів групування, порівняння та узагальнення (при оцінюванні загального рівня забезпеченості малих агропідприємств мікропозиками).

Результати дослідження. Теоретично обґрунтовано та систематизовано методологічні основи формування системи фінансування суб'єктів аграрного виробництва та розроблено рекомендації щодо підвищення її ефективності в умовах модернізації економіки.

Елементи наукової новизни. Дістали подальшого розвитку теоретичні положення системи мікрофінансування малого агробізнесу. Встановлено, що недостатність фінансових послуг, передусім мікрокредитів, для малого агробізнесу, нерівність доступу до них у мегаполісах і малих містах призводить до посилення територіальних і економічних диспропорцій, збільшує соціальні ризики. Доведено, що розвиток мікрофінансування виступає важливою умовою для розвитку малого агробізнесу і зростання якості життя сільського населення. Проаналізовано особливості банківського і небанківського кредитування малих агропідприємств та виявлено перспективні напрями кредитування для малого агробізнесу. Виконано оцінку специфіки функціонування механізму мікрофінансування малого агробізнесу. Запропоновано заходи щодо формування ефективної системи фінансування малого агробізнесу, засновані на вдосконаленні банківського кредитування і розвитку технології мікрофінансування як перспективного напрямку кредитування малого агробізнесу.

Практична значущість. Виражається в можливості застосування одержаних результатів у діяльності регіональних адміністрацій, асоціацій організацій, що надають фінансові послуги малому агробізнесу, підприємницьких спілок, потенційних інвесторів, у тому числі банків та інших організацій, які беруть участь в організаційно-економічних відносинах, пов'язаних із розвитком фінансової підтримки малого агробізнесу. Розроблені підходи фінансової взаємодії держави і суб'єктів сектору мікрофінансування можуть бути використані органами управління організацій сектору мікрофінансування при виборі зовнішньої форми фінансування і фінансових інструментів. Табл.: 1. Рис.: 1. Бібліогр.: 22.

Ключові слова: банк; малий агробізнес; мікрокредит; мікрофінансування; позика; відсоткова ставка.

Лупенко Юрій Олексійович - доктор економічних наук, професор, академік НААН, директор Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10), віце-президент Національної академії аграрних наук України (м. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: pd@iae.org.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-6846-0300>

Постановка проблеми. Економічно важливим, соціально значущим і надзвичайно динамічним елементом ринкового господарства виокремлюється малий агробізнес. Останній являє собою провідний сектор економіки, який визначає якість і структуру ВВП України, темпи зростання економіки, що сприяє вирішенню багатьох соціально-економічних проблем. Малий агробізнес забезпечує потрібну мобільність в умовах ринку, створює комплексну кооперацію і спеціалізацію, без яких його висока ефективність неможлива.

У своєму розвитку малий агробізнес стикається з комплексом проблем, які не може самотійно вирішити (кадрова, дефіцит виробничих і робочих площ, подолання адміністративних бар'єрів, недостатня доступність зовнішнього фінансування - кредитних ресурсів тощо).

Однією з форм фінансового забезпечення суб'єктів малого агробізнесу виступає мікрофінансування. Такий фінансовий інструмент найбільшою мірою пристосований під потреби початківців і невеликих агропідприємств. У зв'язку з цим розвиток сегмента інфраструктури підтримки суб'єктів аграрного виробництва у формі мікрофінансових організацій (МФО) актуальний і означає для економіки зростання кількості малих агропідприємств та підвищення стабільності й масштабів діяльності вже існуючих компаній. У МФО більше ніж у банків можливостей для роботи в сільській місцевості, у зв'язку з чим мікрофінансування більш прийнятний напрям фінансової підтримки малого агробізнесу. З причини того, що розвиток мікрофінансування в Україні явище відносно нове, не можна відзначати, що ступінь вивченості становлення цього фінансового механізму достатній. Чимало аспектів вимагають узагальнення та опрацювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З розвитком в Україні ринкових відносин активізувалися дослідження, присвячені регулюванню ринку мікрофінансування й аналізу існуючих практик саморегулювання в частині захисту прав позичальників. Оскільки мікрофінансування здійснюють організації різних організаційно-правових форм,

що відносяться до державного і приватного секторів економіки, то науковому пошуку підлягали в основному прикладні аспекти розвитку МФО. Внаслідок чого основою досліджень сектору мікрофінансування як підсектору фінансових посередників стали теоретичні погляди на фінансове посередництво таких зарубіжних вчених, як *M. Bateman and H. J. Chang (2012)*; *S. Navajas, J. Conning, C. Gonzalez-Vega (2003)*; *C. Serrano-Cinca and B. Gutiérrez-Nieto (2014)* [5, 14, 16]. Наукові підходи до вивчення становлення і розвитку мікрофінансування малого агробізнесу розробили *T. J. Coelli and D. S. Prasada Rao, 2005*; *J. Yaron (1994)* [7, 21]. Уявлення про еволюцію досліджуваних відносин у країнах світу складено на підставі статистичної оцінки попиту і пропозиції на послуги МФО, проведеної *A. Worthington (1998)*; *W. B. Bos Jaap and M. Matteo (2015)* [20, 12]. Проблематиці інституційного оформлення короткострокових кредитних відносин у зарубіжних країнах присвячені роботи *B. Armendariz and A. Szafarz (2011)*; *M. Haq, M. Skully, S. Pathan (2010)*; *I. Widiarto and A. Emrouznejad (2015)*; *N. Hermes, R. Lensink, A. Meesters (2011)*; *G. T. Abate, C. Borzaga, K. Getnet (2014)* [4, 9, 19, 11, 1]. Поняття мікрофінансування як ефективного фінансового інструменту комплексної фінансової підтримки малого агробізнесу розглянуто в роботах *Sh. Quayes (2012)*; *R. Servin, R. Lensink, M. Berg van den (2012)*; *B. Gutiérrez-Nieto, C. Serrano-Cinca, C. Mar Molinero (2007)*; *S. Adhikary and G. Papachristou (2014)*; *V. Hartarska, X. Shen, R. Mersland (2013)*; *K. Twaha and A. Rashid (2012)* [15, 17, 8, 2, 10, 18]. Взаємодія МФО і банківського сектору, а також перспективи й можливість здійснення мікрофінансування банками і небанківськими кредитними організаціями під різним кутом зору представлені в роботах *Ph. Louis, A. Seret, B. Baesens (2013)*; *H. Ahmed (2002)* [13, 3]. Специфіку банківського мікрокредитування малого агробізнесу відобразили у своїй праці *B. Casu, C. Girardone, Ph. Molyneux (2004)* [6].

З причини того, що розвиток мікрофінансування в Україні перебуває на стадії фор-

мування, тоді як за кордоном за останні десятиліття напрацьована досить велика дослідницька база, в процесі теоретичного і прикладного аналізу мікрофінансування як механізму підтримки малого агробізнесу особливу увагу приділено роботам зарубіжних вчених. Недостатня теоретична вивченість окремих проблем у сфері забезпечення короткостроковими фінансовими ресурсами малого агробізнесу, практична значущість вирішення цих проблем визначили вибір теми статті.

Мета статті - надати теоретичне обґрунтування мікрофінансування як специфічної форми забезпечення короткостроковими фінансовими ресурсами суб'єктів аграрного виробництва в умовах ринкової економіки та розробити практичні рекомендації щодо модифікації механізмів мікрофінансування малого агробізнесу з урахуванням успішної міжнародної практики.

Методологія дослідження. Використано діалектичний метод пізнання та системний підхід. Застосовувалися методи системного, факторного й порівняльного аналізу; сукупність методів статистичної обробки даних; методи графічної інтерпретації даних явищ і процесів. Аналіз статистичних даних проведено із застосуванням методів групування, порівняння та узагальнення.

Виклад основних результатів дослідження. Ринок мікрокредитування в Україні активно розвивається. Нині на ньому налічується близько 30 великих і популярних мікрофінансових компаній, які пропонують своїм клієнтам унікальні умови кредитування. Присутні й інші «дрібні» МФО. Багато хто з них для напрацювання постійної клієнтури надають гроші в борг навіть тим суб'єктам, яким банки і відомі мікрокредитні фірми відмовили. Різноманітність пропозицій йде на користь розвитку ринку цих послуг. При цьому сервіс набуває високої якості, що зручно і вигідно для позичальників.

Ринок мікрофінансування нечітко сегментований від іншої частини фінансового ринку. Незважаючи на те, що існує загальноприйняте уявлення про типи клієнтів - споживачів послуг мікрофінансування, на цьому ринку немає монополії якогось певного виду постачальників даних послуг.

Сектор мікрофінансування в Україні характеризується великою різноманітністю учасників. Пояснюється це зручністю оформлення позики. Онлайн позики замінюють

позичальникам кредити в банках. До того ж для їх оформлення не потрібно збирати багато документів і мати хорошу кредитну історію. МФО працюють з позичальниками з поганою кредитною історією. Такі суб'єкти не можуть оформити позику в банку, їм залишається оформляти мікропозики. В основі цього знаходиться ситуація, за якою новозареєстровані суб'єкти аграрного виробництва (САВ), як мінімум, перші шість місяців діяльності змушені розраховувати на власні кошти. Українські банки, включаючи банки, що спеціалізуються на підтримці САВ, відмовляються надавати кредити таким аграріям-початківцям. Тим самим значно підвищується ризик банкрутства знову зареєстрованих САВ і гальмується зростання фермерської активності в регіонах країни.

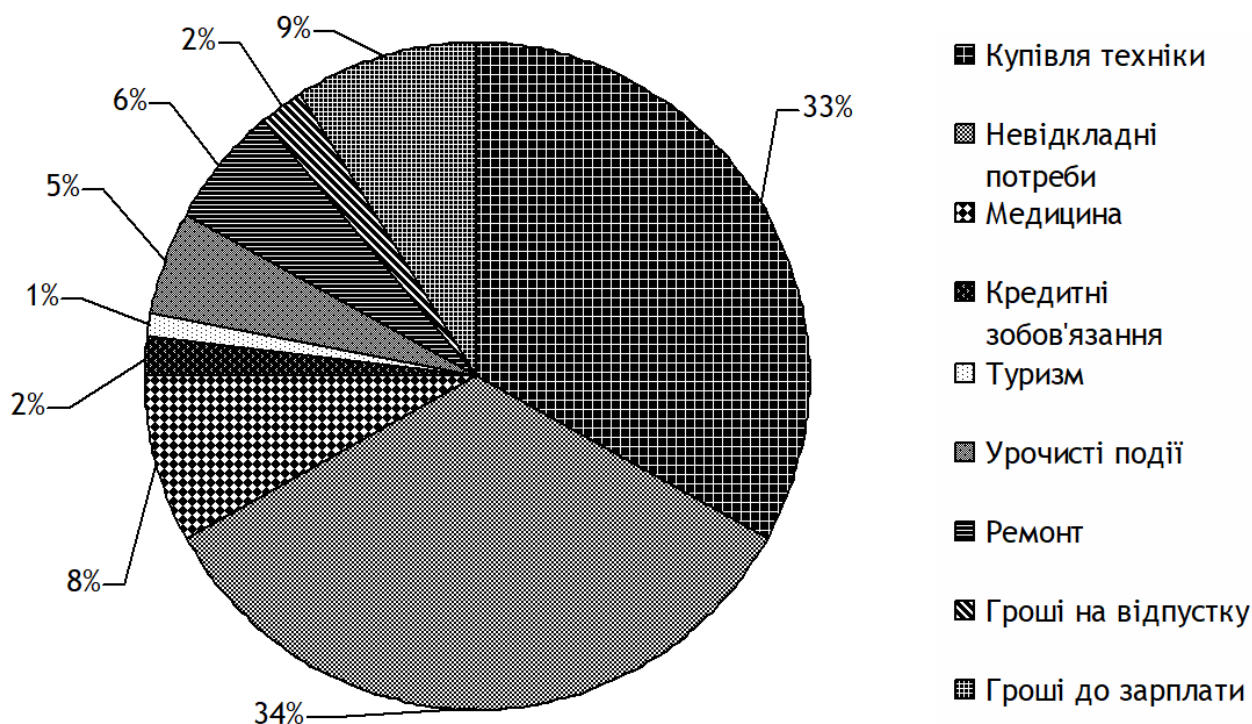
Разом із тим досвід роботи небанківських МФО у країнах Центральної та Східної Європи, а також перших українських небанківських МФО (кредитних спілок, державних і недержавних фондів та установ фінансової підтримки підприємців і населення, мікролізингових компаній) демонструє, що згадані установи можуть ефективно вирішити проблему доступу до необхідних фінансових ресурсів і стати відсутньою сполучною ланкою між підприємцями й економічно активними малозабезпеченими суб'єктами, з одного боку, та банківською системою країни - з іншого.

Популярність МФО підтверджується статистикою: за 2018 р. було оформлено близько 380 тисяч мікропозик. Середня сума позики - до 4,5 тис. грн. Середній відсоток за кредитами - 2% на добу. Понад 300 тисяч громадян України є постійними клієнтами МФО. Станом на 1 лютого 2019 р. в Україні діяло 958 фінансових організацій, 100 з них працюють у мережі. Кількість тематичних запитів «цілодобові мікропозики без відмови і перевірки», «термінові мікрокредити 24/7» і подібних до них у системі Google з 2015 р. зросла майже в 25 разів. У 2016-2017 рр. число МФО збільшилося на 2,1%, у 2017-2018 р. - 7,7%, тепер понад 10% [22]. Обумовлюється вказане великим вибором мікропозик.

Суб'єкти малого агробізнесу оформляють мікропозики на різні цілі: придбання техніки й електроніки (33% кредитів); ліків або інші непередбачені витрати 8 і 34% відповідно; відпустку або оплату святкових заходів (2 і 5% відповідно). Часто мікропозики оформляються «до зарплати», наприклад, на заку-

півлю продуктів чи оплату комунальних послуг (рис.). Беруть їх з метою покриття обов'язкових платежів за позиками, отриманими

в інших фінансових організаціях. По-суті, наявність активних кредитів не є приводом для відмови у випадку з МФО.

Основна мета отримання мікропозики позичальником

Джерело: Складено авторами за [22].

Ринок мікрофінансування викликає не тільки інтерес, а й довіру САВ. Позичальники відмовляються від звернення в банки і роблять вибір на користь численних і лояльних до них МФО. Нинішні доходи сільського населення не відповідають розцінкам навіть на товари першої необхідності. Взяти гроші у МФО можна набагато швидше і простіше, ніж у банку. Для оформлення позики всі дії можна виконати через Інтернет, рішення прийде миттєво. Відмови, як у випадку з банківським кредитом, потенційному позичальникові не буде.

Порівнюючи банки і МФО, виділимо такі основні відмінності: *а) процес оформлення кредиту.* Отримати гроші в МФО можна повністю у віддаленому режимі. Кошти переказуються на карту САВ відразу після схвалення його заявки на мікропозичку. У випадку з банком без відвідування підрозділу не обійтися. На офіційних сайтах подається попередня заявка і дається попередня відповідь. У випадку позитивного рішення позичальник повинен прийти до представництва і принести документи, дані яких вказані в анкеті; *б) суми і терміни кредитування.* Мікрокредити надаються на короткий строк

(від 1 дня до 1 місяця) і в сумі до 10-15 тисяч гривень. Банк не дасть САВ позику всього на кілька днів, мінімальний термін традиційно становить кілька місяців. Позичити суму в 1500 гривень у нього САВ також не зможе. Одночасно з цим чимало українських МФО почали пропонувати відносно довгострокові і великі позики - до 12 місяців; *в) кількість документів і період їх розгляду, вимоги до претендентів на позику.* Банк вимагає від САВ хорошої кредитної історії, наявності офіційного працевлаштування та численних документів. Рішення банк ухвалить за кілька днів. МФО видає мікропозичку всім повнолітнім громадянам України, незалежно від їх кредитної історії, величини доходу і місця роботи.

Таким чином, оформити онлайн мікропозичку можна швидше і простіше, ніж банківський кредит. Більше того, взяти гроші в борг можна під ставку в 0% (спеціальна пропозиція деяких МФО для всіх нових клієнтів).

Цільова аудиторія МФО досить різна. Часто за допомогою до МФО звертаються САВ із невеликим доходом, які не можуть або не бажають брати позику в банках. Втім стверджувати, що мікрокредити цікаві тільки «потен-

ційно небезпечним» позичальникам, неправильно. До переліку постійних клієнтів МФО входить чимало САВ, які можуть розраховувати на отримання грошей від банків. Проте не бажають витратити час і сили на збір численних документів та/або потребують мінімальні суми коштів на нетривалий термін.

Серед основних переваг мікрокредитування відзначимо: а) мінімальна кількість відмов. Приводом для відхилення заявки може стати тільки надання недостовірної інформації в анкеті або серйозно зіпсована кредитна історія; б) підвищення рівня лояльності - велика частина МФО схвалює 7 із 10 надісланих клієнтом заявок, більше ніж у 40% випадків позичальникам надається запитувана сума без обмеження ліміту; в) розвиток бонусних систем - майже в 90% МФО реалізуються програми лояльності, відбувається поступове збільшення ліміту і зниження відсоткових ставок у міру погашення позик клієнтом; г) можливість пролонгації мікрокредиту (при неможливості погасити позику в раніше обумовлений термін, кредит можна продовжити без збільшення ставки і нарахування пені); ґ) відповідь надходить протягом 15 хв на Е-мейл і по СМС; д) необхідні документи: паспорт громадянина України та Реєстраційний номер облікової картки платника податків; е) гарантована конфіденційність; є) першу позику можна отримати під 0% кілька разів (у різних МФО); ж) процес оформлення - віддалений. Підписувати договір або приносити документи в офіс МФО не потрібно. Виняток становлять випадки, коли гроші САВ хоче отримати готівкою, тоді потрібний візит до підрозділу МФО; з) поява грейс-періодів - термін при простроченні платежу, протягом якого не нараховуються штрафи і неустойки. Багато компаній вводять три- або п'ятиденні грейс-періоди. При цьому понад 95% українських МФО продовжують надавати можливість пролонгації позик. Часто послуга доступна без виплати додаткових комісій - тільки при оплаті нарахуваних відсотків.

Серед основних недоліків мікрокредитів виділимо: а) висока відсоткова ставка. МФО, як і банки, у відсоткову ставку закладають підвищені ризики. Порівнювати ставки в МФО і банків некоректно. МФО пропонують малі суми на короткий термін. Величина банківських кредитів, оформлюваних на багато місяців і років, становить великі суми. У випадку з МФО за тиждень або два тижні на позику в 10-15 тис гривень «значна» переплата не «набігає». Тому середню ставку в 1,5-2,1% на добу не можна вважати високою; б) нетривалість мікрокредитування. Отримувати гроші в борг на довгий період не вигідно через величину ставки. В більшості випадків фінансова підтримка позичальникам МФО потрібна на короткий період. По-суті, саме короткостроковість пропозицій дозволяє уникнути значних переплат. Крім того, часто МФО надають можливість дострокової виплати боргу: сума відсотків знижується - оплачувати необхідно тільки дні фактичного використання коштів.

Відзначимо, що жорстка конкуренція на ринку мікрокредитування змушує МФО надавати позики на вигідних і цікавих для малого агробізнесу умовах. Дійсно, МФО розробляють короткі й прості в оформленні анкети-заявки. На заповнення позичальникові необхідно витратити не більше 10 хв. При цьому не потрібно завантаження фото або сканованих копій документів. Кредитні фахівці не зв'язуються з клієнтами по телефону і не дзвонять контактним особам, вказаних ними. У великих МФО автоматизовані системи за хвилину об'єктивно, цілодобово і неупереджено обробляють великий обсяг інформації, моментально дають відповідь і відразу переводять гроші на карти схвалених позичальників.

МФО радять потенційним позичальникам скористатися пропонованими умовами: а) перший кредит під 0 відсотків. МФО пропонують безкоштовні мікропозики. Пропозиції діють у 99% випадків тільки для нових клієнтів (табл.);

Умови надання мікропозики МФО

МФО	Відсоткова ставка, в день, %	Сума позики, тис. грн	Термін кредитування, днів
Дінеро	0	до 15	від 7 до 30
Манімен	0,01	до 15	від 1 до 30
Алекс Кредит	0,01	до 10	від 5 до 30
Кредит плюс	0,01	до 10	від 3 до 30
Швидкозайм	0	до 10	від 7 до 30

Джерело: Складено авторами за [22].

б) акції, розіграші подарунків і промокоди. Ставши учасником акції і виконавши її умови, або застосувавши спеціальний буквено-цифровий код можна знизити величину ставки за позику. Іноді МФО влаштовують розіграші, в яких призами виступають гроші на внутрішній рахунок, побутова техніка, знижки на ставку відсотків; в) *програми лояльності для постійних благонадійних позичальників*. Ставши клієнтом однієї і тієї ж МФО малий агробізнес може розраховувати на більш вигідні умови кредитування: доступний ліміт буде рости, можливий термін оформлення позики - збільшуватиметься.

Для залучення позичальників МФО розширяють ряд послуг: спеціальні пропозиції для приватних підприємців; видача кредитів на великі суми під заставу нерухомості або іншого дорогого майна; послуги лізингу. Вказані фактори відіграють вагомий роль у зростанні ринку мікрокредитування. Насичення ринку новими МФО призводить до зниження ставок. Це додає сегменту мікрокредитування додатковий попит. Важливо й те, що в умовах зростаючої конкуренції МФО роблять мікропозики загальнодоступними і вигідними продуктами для малого агробізнесу. Банківське кредитування вже не слугує для САВ єдиною можливим варіантом вирішення фінансових проблем.

Таким чином, активний розвиток і збільшення інтересу до ринку мікрокредитування з боку малого агробізнесу цілком закономірні явища. Цей тренд зберігатиметься за умови відсутності в подальшому негативних факторів.

Відзначимо, що у більшості країн світу відсоткова ставка в мікрокредитних компаніях регулюється на державному рівні, тоді як в Україні поки що таке регулювання відсутнє. Діяльність МФО здійснюється під моніторингом офіційних регуляторів. МФО - це небанківські структури, проте в своїй діяльності вони повинні спиратися на регламентовані вимоги законодавства, розроблені для всієї сфери кредитування. При регулюванні до них застосовуються такі закони України: «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»; «Про електронну комерцію»; «Про захист прав споживачів», а також норми цивільного законодавства. Усе це надає МФО можливість видавати позики під 365-720% річних і в 7-10 разів збільшувати суму боргу позича-

льника. Звідси, бізнес з надання швидких кредитів один із найприбутковіших в Україні. МФО, як і всі учасники небанківського фінансового ринку, підпорядковується Нацкомфінпослуг [22].

На відміну від банків, які вимагають надання підтверджувальних платоспроможності документів і можуть не дати грошей, МФО готові видавати кредити всім охочим. Кількість схвалюваних заяв у багатьох з них - понад 90%. Доступність така може провокувати безвідповідальне ставлення до позик, що у майбутньому призводить до багатотисячних боргів.

Дійсно, мікропозики - це ще один продукт фінансового ринку, інструмент, що допомагає перекрити раптову фінансову нестачу в бюджеті, вийти з ситуації, коли гроші потрібні негайно, а позичальник готовий (і, головне, може) переплатити за цю можливість до третини суми, яку отримає.

Звернення за кредитом в МФО, на наш погляд, буде виправдано, якщо: у САВ буде гарантоване надходження коштів і можливість погасити борг протягом 3-5 днів; САВ, як новий клієнт, звернувся в МФО, яка може надати невелику суму під 0%. Недоцільно брати позику для погашення інших кредитів, витрат на щоденні потреби. Не можна брати САВ на себе боргові зобов'язання, якщо відсутній стабільний дохід або його сума істотно менша, ніж сума позики з усіма відсотками та комісіями. Рекламу мікрокредитування від МФО звертає увагу потенційних позичальників на маленькі цифри. Такі установки як: «плати від 9,99 грн у день» або «позика під 1%» привертають увагу, що перед позичальником дешевий продукт.

Проте проблема полягає в тому, що взявши на місяць кредит, наприклад, на 5000 грн під 9,99 грн у день, треба повернути: 5299,7 грн ($9,99 \cdot 30 + 5\,000$), або 176,66 грн у день ($5299,7/30$). Аналогічно з відсотковими ставками, які вказуються за добу користування кредитом. Невисокий 1% виливається в 3% за місяць або 365% за рік. По суті, це означає, що за кожен гривню кредиту треба переплатити від 50 копійок до 6,08 грн. Якщо позика вчасно не виплачується, то на суму боргу продовжують нараховуватися відсотки і пеня. Навіть якщо вона становить не більше 0,5% у день і нараховується з другого місяця, в розрізі 30 днів це додатково дасть 15%. Як наслідок, за рік до суми боргу додається ще майже дві:

$15 \cdot 11 = 165\%$. У цьому випадку йдеться про мінімальні ставки. Таким чином, якщо взяти 2000 грн під 1% у день і пеню в 0,5%, потім рік не виплачувати позику, через 12 місяців сума боргу збільшиться у понад п'ять разів: $2000 \cdot 365\% = 7300$ грн; $2000 \cdot 165\% = 3300$ грн; $7300 + 3300 = 10600$ грн.

Законодавство про споживче кредитування не регулює кредитні договори на термін до одного місяця і/або в сумі до однієї мінімальної зарплати (в Україні на 2019 р. - 4173 грн). Де-факто це означає, що МФО, які видають позики максимум на 30 календарних днів, має право виставляти будь-які умови, зокрема, й за штрафними санкціями.

Для того щоб не отримати більше прострочення за позику, потрібно: а) *прорахувати вигідність мікрокредиту для малого агробізнесу*. Повинна бути реалістична картина того, скільки і в який термін потрібно буде повернути гроші та як це можна зробити; б) *у випадку, якщо виплата прострочена і не можна погасити позику вчасно*, потрібно обговорити ситуацію з МФО. Часто МФО вважають за краще знайти компромісний варіант, не доводячи справу до суду. Це може бути надання відстрочки, за умови оплати відсотків, або реструктуризація боргу, в разі серйозних обставин. За оцінками представників МФО, частка неповернутих кредитів - 20-25%. Адже МФО закладають свої ризики в досить високі відсоткові ставки, проте це не означає, що неплатники можуть уникнути відповідальності. МФО можуть звертатися за витребуванням боргу з позичальника, хоча часто продають їх колекторським компаніям. Цей же шлях доступний і позичальникам. МФО не вигідно починати судову тяжбу, поки сума боргу не досягне розміру, що покриває всі витрати на подачу й обслуговування позову, участь у засіданнях. Втім, коли це відбувається, максимально, на що може сподіватися позичальник, то це звільнення від штрафів і пені. Тіло кредиту та відсотки треба буде виплачувати.

Наслідки судового розгляду для позичальника: примусовий продаж частини майна для погашення боргу; стягнення частини заробітної плати на користь МФО; накладення заборони на виїзд з території України тощо.

Дієвим способом відмови від частини боргу по мікропозиках (як показує досвід, від 30 до 60%) є переговори з МФО. При цьому

необхідно: надати докази, що сталася форс-мажорна ситуація; аргументовано вказати прийнятну суму і терміни, в які позичальник зможе її виплатити; наполягати на укладанні договору за новими умовами. При цьому на користь позичальникові буде рішення суду, яким зафіксується сума боргу. В такому разі МФО вже не зможе її «збільшувати».

Мікрокредити, які можна сьогодні оформити онлайн, з одного боку, здатні виручити в надзвичайних ситуаціях, з іншого - загнати в кредитну кабалу. Кредит може стати причиною психологічного пресингу з боку колекторських компаній і значно погіршити матеріальне становище позичальника. Щоб такого не сталося, потрібно реально зважити всі плюси і мінуси мікропозик. Брати позику доцільно тоді, коли є впевненість в її поверненні в обумовлені терміни.

Отже, мікрофінансування, як економічна галузь із вираженим соціальним характером результатів діяльності, має великий потенціал у забезпеченні соціально-економічного розвитку України. Підвищення доступності фінансових послуг через розвиток мікрофінансування виступає важливою умовою для розвитку малого агробізнесу і зростання якості життя сільського населення.

Висновки. Відмітною рисою мікрофінансування слід вказати те, що воно обслуговує клієнтів без урахування минулих результатів господарської діяльності, клієнтів без кредитної історії і без зареєстрованого забезпечення (застави). У цьому сенсі мікрофінансування протиставляють банківському кредитуванню.

Функції мікрофінансування доцільно розглядати з економічної і соціальної позицій. Мікрофінансування за своєю сутністю - це бізнес, покликаний вирішувати соціальні завдання, адже працює на стику соціального розвитку та комерційної діяльності. Серед соціальних функцій мікрофінансування необхідно виділити роль згаданого фінансового інструменту в зниженні рівня бідності та підтримки бізнес-ініціативи; підвищення можливості сільського населення в реалізації підприємницького потенціалу та самозайнятості.

Основні фактори впливу на рівень розвитку мікрофінансування малого агробізнесу: 1) ступінь розвитку МФО і задоволення попиту на фінансові послуги з боку традиційних джерел фінансування (банків); 2) присутність великих МФО, які визначають стан

мікрофінансування і задають стандарти діяльності для інших МФО; 3) присутність державних і муніципальних фондів підтримки малого агробізнесу та їх активність у частині надання мікрофінансових послуг; 4) позиція і дії влади щодо фінансової підтримки малого агробізнесу; 5) законодавча база регулювання діяльності МФО та практика застосування законодавства; 6) унікальні умови і сформована структура економіки (сільськогосподарські регіони, де розвиваються кредитні сільськогосподарські кооперативи); 7) соціальна ситуація (рівень сільського населення, що знаходиться за межею бідності); 8) культурні фактори і традиції.

Підвищення доступності фінансових послуг створює позитивні ефекти для української економіки: 1) доступність роздрібних фінансових послуг у розрізі територій і клієнтських груп; 2) розвиток технологій фінансування, в тому числі мікрофінансування малого агробізнесу, мотивація і спрощення започаткування підприємницької діяльності для сільського населення; 3) збільшення оподаткованої бази - за рахунок зменшення частки готівки в розрахунках на користь більш контрольованих грошових потоків; 4) підвищення ощадної активності сільського населення, створення можливостей для

накопичення та інвестицій; 5) зниження соціальної ізоляції сільського населення, що не має соціальних зв'язків і матеріальних можливостей для поліпшення фінансового становища; 6) скорочення обсягу неформальних кредитних ринків (лихварства); 7) перехід від витратного методу подолання бідності (субсидії та благодійність) до програм із забезпечення доходів і доступу до фінансування для мотивації самозайнятості та поліпшення матеріального становища сільського населення.

Практичне значення одержаних результатів виражається в можливості їх застосування в діяльності регіональних адміністрацій, асоціацій організацій, що надають фінансові послуги малому агробізнесу, підприємницьких спілок, потенційних інвесторів, у тому числі банків й інших організацій, що беруть участь в організаційно-економічних відносинах, пов'язаних з розвитком фінансової підтримки малого агробізнесу. Розроблені підходи фінансової взаємодії держави і суб'єктів сектору мікрофінансування можуть бути використані органами управління організацій сектору мікрофінансування при виборі зовнішньої форми фінансування і фінансових інструментів.

Список бібліографічних посилань

1. Abate G. T., Borzaga C., Getnet K. Cost-Efficiency and Outreach of Microfinance Institutions: Trade-Offs and the Role of Ownership, *Journal of International Development*, John Wiley & Sons, Ltd. 2014. N 26(6)/ P. 923-932.
2. Adhikary S., Papachristou G. Is There a Trade-off between Financial Performance and Outreach in South Asian Microfinance Institutions?, *Journal of Developing Areas*, Tennessee State University, College of Business. 2014. N 48(4). P. 381-402. <https://doi.org/10.1353/jda.2014.0081>.
3. Ahmed Habib. Financing Microenterprises: An Analytical Study of Islamic Microfinance Institutions, *Islamic Economic Studies*. The Islamic Research and Training Institute (IRTI). 2002.. N 9(2). P. 28-64. URL : <https://ssrn.com/abstract=3164247>.
4. Armendariz B., Szafarz A. On Mission Drift in Microfinance Institutions, in B. Armendariz and M. Labie (eds.) *The Handbook of Microfinance*, Singapour: World Scientific Publishing. 2011. N16. P. 341-366. https://doi.org/10.1142/9789814295666_0016. URL : <https://ssrn.com/abstract=1918096>.
5. Bateman M., Chang H. J. Microfinance and the Illusion of Development: From Hubris to Nemesis in Thirty Years, *World Economic Review*, World Economics Association. 2012. №1. P. 13-36.
6. Casu B., Girardone C., Molyneux Ph. Productivity Change in European Banking: A Comparison of Parametric and Non-parametric Approaches, *Journal of Banking & Finance*, Elsevier..2004.. N 28(10). P. 2521-2540.
7. Coelli T. J., Prasada Rao D. S. Total Factor Productivity Growth in Agriculture: a Malmquist Index Analysis of 93 Countries, 1980-2000, *Agricultural Economics*, International Association of Agricultural Economists. 2005. Vol. 32(s1). P. 115-134. <https://doi.org/10.1111/j.0169-5150.2004.00018.x>.

References

1. Abate, G.T., Borzaga, C., Getnet, K. (2014). Cost-Efficiency and Outreach of Microfinance Institutions: Trade-Offs and the Role of Ownership. *Journal of International Development*, 26(6), pp. 923-932 [In English].
2. Adhikary, S., Papachristou, G. (2014). Is There a Trade-off between Financial Performance and Outreach in South Asian Microfinance Institutions? *Journal of Developing Areas, Tennessee State University, College of Business*, 48(4), pp. 381-402 [In English]. DOI: 10.1353/jda.2014.0081.
3. Ahmed, Habib (2002). Financing Microenterprises: An Analytical Study of Islamic Microfinance Institutions. *Islamic Economic Studies*, 9(2), pp. 28-64. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=3164247> [In English].
4. Armendariz, B., Szafarz, A. (2011). On Mission Drift in Microfinance Institutions, in B. Armendariz and M. Labie (eds.) *The Handbook of Microfinance*, Singapour: World Scientific Publishing, 16, pp. 341-366. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=1918096> [In English]. DOI: 10.1142/9789814295666_0016.
5. Bateman, M., Chang, H.J. (2012). Microfinance and the Illusion of Development: From Hubris to Nemesis in Thirty Years. *World Economic Review*, World Economics Association, 1, pp. 13-36 [In English].
6. Casu, B., Girardone, C., Molyneux, Ph. (2004). Productivity Change in European Banking: A Comparison of Parametric and Non-parametric Approaches. *Journal of Banking & Finance*, Elsevier, 28(10), pp. 2521-2540 [In English].
7. Coelli, T. J., Prasada Rao, D.S. (2005). Total Factor Productivity Growth in Agriculture: a Malmquist Index Analysis of 93 Countries, 1980-2000. *Agricultural Economics*, International Association of Agricultural Economists, 32(s1), pp. 115-134 [In English]. <https://doi.org/10.1111/j.0169-5150.2004.00018.x>.

8. Gutiérrez-Nieto Begoña, Serrano-Cinca Carlos, Mar Molinero Cecilio. Microfinance Institutions and Efficiency, *Omega*, Elsevier. 2007. N 35(2). P. 131-142. <https://doi.org/10.1016/j.omega.2005.04.001>.
9. Haq M., Skully M., Pathan S. Efficiency of Microfinance Institutions: A Data Envelopment Analysis, *Asia-Pacific Financial Markets*, Springer; *Japanese Association of Financial Economics and Engineering*. 2010. N 17(1). P. 63-97. <https://doi.org/10.1007/s10690-009-9103-7>.
10. Hartarska, V. Shen, X., Mersland, R. Scale Economies and Input Price Elasticities in Microfinance Institutions, *Journal of Banking & Finance*, Elsevier. 2013. Vol. 37(1). P. 118-131. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2012.08.004>.
11. Hermes N., Lensink R., Meesters A. Outreach and Efficiency of Microfinance Institutions, *World Development*, Elsevier. 2011. N 39(6). P. 938-948.
12. Jaap, W. B. Bos, Matteo M. Practice What You Preach: Microfinance Business Models and Operational Efficiency, *World Development*, Elsevier. 2015. Vol. 70(C). P. 28-42. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.12.018>.
13. Louis Ph., Seret A., Baesens B. Financial Efficiency and Social Impact of Microfinance Institutions Using Self-Organizing Maps, *World Development*, Elsevier. 2013. Vol. 46(C). P. 197-210. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2013.02.006>.
14. Navajas S., Conning J., Gonzalez-Vega C. Lending Technologies, Competition and Consolidation in the Market for Microfinance in Bolivia, *Journal of International Development*, John Wiley & Sons, Ltd. 2003. Vol. 15(6). P. 747-770. <https://doi.org/10.1002/jid.1024>.
15. Quayes Sh. Depth of Outreach and Financial Sustainability of Microfinance Institutions, *Applied Economics*, Taylor & Francis Journals. 2012. N 44(26). P. 3421-3433. <https://doi.org/10.1080/00036846.2011.577016>.
16. Serrano-Cinca C., Gutiérrez-Nieto B. Microfinance, the Long Tail and Mission Drift, *International Business Review*, Elsevier. 2014. Vol. 23(1). P. 181-194. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2013.03.006>.
17. Servin R., Lensink R., van den Berg M. Ownership and Technical Efficiency of Microfinance Institutions: Empirical Evidence from Latin America, *Journal of Banking & Finance*, Elsevier. 2012. N 36(7). P. 2136-2144. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2012.03.018>.
18. Twaha Koire, Rashid Abdul. Exploring the Determinants of the Productivity of Microfinance Institutions in India, *MPRA Paper 45715*, University Library of Munich, Germany, 2012.
19. Widiarto I., Emrouznejad A. Social and Financial Efficiency of Islamic Microfinance Institutions: A Data Envelopment Analysis Application, *Socio-Economic Planning Sciences*, Elsevier. 2015. Vol. 50(C). P. 1-17. <https://doi.org/10.1016/j.seps.2014.12.001>.
20. Worthington A. The determinants of Non-bank Financial Institution Efficiency: a Stochastic Cost Frontier Approach, *Applied Financial Economics*, Taylor & Francis Journals. 1998. Vol. 8(3). P. 279-287. <https://doi.org/10.1080/096031098333032>.
21. Yaron J. What Makes Rural Finance Institutions Successful?, *World Bank Research Observer*, World Bank Group. 1994. Vol. 9(1). P. 49-70. URL : <http://documents.worldbank.org/curated/en/441261468740192>.
22. Огляд ринків фінансових послуг. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. 2020. URL : <https://nfp.gov.ua/ua/Ohlyad-rynkyv.html>.
8. Gutiérrez-Nieto Begoña & Serrano-Cinca, Carlos & Mar Molinero, Cecilio (2007). Microfinance Institutions and Efficiency. *Omega*, Elsevier, 35(2), pp. 131-142 DOI: 10.1016/j.omega.2005.04.001 [In English].
9. Haq, M., Skully, M., Pathan S. (2010). Efficiency of Microfinance Institutions: A Data Envelopment Analysis, *Asia-Pacific Financial Markets*, Springer. *Japanese Association of Financial Economics and Engineering*, 17(1), pp. 63-97 [In English]. DOI: 10.1007/s10690-009-9103-7.
10. Hartarska, V. Shen, X., Mersland, R. (2013). Scale Economies and Input Price Elasticities in Microfinance Institutions. *Journal of Banking & Finance*, Elsevier, 37(1), pp. 118-131 [In English]. DOI: 10.1016/j.jbankfin.2012.08.004.
11. Hermes, N., Lensink, R., Meesters, A. (2011). Outreach and Efficiency of Microfinance Institutions. *World Development*, Elsevier, 39(6), pp. 938-948 [In English].
12. Jaap, W.B. Bos, Matteo, M. (2015). Practice What You Preach: Microfinance Business Models and Operational Efficiency. *World Development*, Elsevier, 70(C), pp. 28-42 [In English]. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.12.018>.
13. Louis, Ph., Seret, A., Baesens, B. (2013). Financial Efficiency and Social Impact of Microfinance Institutions Using Self-Organizing Maps. *World Development*, Elsevier, 46(C), pp. 197-210 [In English]. DOI: 10.1016/j.worlddev.2013.02.006.
14. Navajas, S., Conning, J., Gonzalez-Vega, C. (2003). Lending Technologies, Competition and Consolidation in the Market for Microfinance in Bolivia. *Journal of International Development*, 15(6), pp. 747-770 [In English]. <https://doi.org/10.1002/jid.1024>.
15. Quayes, Sh. (2012). Depth of Outreach and Financial Sustainability of Microfinance Institutions. *Applied Economics*, Taylor & Francis Journals, 44(26), pp. 3421-3433 [In English]. <https://doi.org/10.1080/00036846.2011.577016>.
16. Serrano-Cinca, C., Gutiérrez-Nieto, B. (2014). Microfinance, the Long Tail and Mission Drift, *International Business Review*, Elsevier, 23(1), pp. 181-194 [In English]. DOI: 10.1016/j.ibusrev.2013.03.006.
17. Servin, R., Lensink, R., van den Berg, M. (2012). Ownership and Technical Efficiency of Microfinance Institutions: Empirical Evidence from Latin America. *Journal of Banking & Finance*, Elsevier, 36(7), pp. 2136-2144 [In English]. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2012.03.018>.
18. Twaha, Koire & Rashid, Abdul. (2012). Exploring the Determinants of the Productivity of Microfinance Institutions in India, *MPRA Paper 45715*, University Library of Munich, Germany [In English].
19. Widiarto, I., Emrouznejad, A. (2015). Social and Financial Efficiency of Islamic Microfinance Institutions: A Data Envelopment Analysis Application, *Socio-Economic Planning Sciences*, Elsevier, 50(C), pp. 1-17 [In English]. <https://doi.org/10.1016/j.seps.2014.12.001>.
20. Worthington, A. (1998). The determinants of Non-bank Financial Institution Efficiency: a Stochastic Cost Frontier Approach. *Applied Financial Economics*, Taylor & Francis Journals, 8(3), pp. 279-287 [In English]. DOI: 10.1080/096031098333032.
21. Yaron, J. (1994). What Makes Rural Finance Institutions Successful? *World Bank Research Observer*, World Bank Group, 9(1), pp. 49-70 [In English]. <http://documents.worldbank.org/curated/en/441261468740192>.
22. Ohlyad rynkyv finansovykh posluh (2020). *Natsional'na komisiya, shcho zdiysnyuye derzhavne rehulyuvannya u sferi rynkyv [Overview of Financial Services Markets. National Commission for State Regulation of Financial Services Markets]*. Retrieved from: <https://nfp.gov.ua/ua/Ohlyad-rynkyv.html> [In Ukrainian].

Lupenko Yu.O., Andros S.V. Providing short-term financial resources to small agribusiness: empirical evidence from micro-finance organizations

The purpose of the article is to theoretically substantiate microfinance as a specific form of providing short-term financial resources to agricultural production entities in a market economy and develop practical recommendations on modifying microfinancing mechanisms for small agribusiness, taking into account international best practices.

Research methods. The article uses the dialectical method of cognition and a systematic approach (the need for the formation of a unified microfinancing system for agricultural production entities taking into account Ukrainian specifics, which requires the creation of legislative, infrastructural and administrative conditions, is substantiated). The methods of systemic, factorial and comparative analysis were used (the effectiveness of providing financial support to small agricultural enterprises was evaluated), a

set of statistical data processing methods and methods of graphical interpretation of these phenomena and processes (in identifying and assessing the main risks that banks and microfinance organizations face in their activities). The analysis of statistical data was carried out using the methods of grouping, comparison and generalization (when assessing the overall level of provision of small agricultural enterprises with microloans).

Research results. Theoretically substantiated and systematized the methodological foundations of the formation of a financing system for agricultural production entities and developed recommendations to improve its efficiency in the context of economic modernization.

Scientific novelty. The theoretical provisions of the microfinancing system of small agribusiness were further developed. It is established that the lack of financial services, primarily microloans, for small agribusiness, the inequality of access to them in megacities and small towns leads to increased territorial and economic imbalances, increases social risks. It is proved that the development of microfinance is an important condition for the development of small agribusiness and the growth of the quality of life of the rural population. The features of bank and non-bank lending to small agricultural enterprises are analysed and promising areas of lending for small agribusiness are identified. An assessment is made of the specifics of the functioning of the microfinancing mechanism of small agribusiness. Measures are proposed to form an effective system for financing small agribusiness, based on the improvement of bank lending and the development of microfinance technology as a promising area of lending to small agribusiness.

Practical significance is expressed in the possibility of applying the results of the article in the activities of regional administrations, associations of organizations providing financial services to small agribusiness, business unions, potential investors, including banks and other organizations involved in organizational and economic relations related to the development of financial support for small agribusiness. The governing bodies of microfinance sector organizations when choosing an external form of financial support and financial instruments can use the developed approaches of interaction between the state and microfinance sector entities. Tabl.: 1. Figs.: 1. Referens.: 22.

Keywords: bank; small agribusiness; microcredit; microfinance; loan; interest rate.

Lupenko Yurii Oleksiiovych - doctor of economic sciences, professor, academician of NAAS, director of National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv), vice-president of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (9, Mikhaila Omelianovycha-Pavlenka St., Kyiv)

E-mail: pd@iae.org.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-6846-0300>

Andros Svitlana Viktorivna - doctor of economic sciences, associate professor (docent), leading researcher of the department of financial, credit and tax policy, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv)

E-mail: andros.sv@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5561-901X>

Лупенко Ю.А., Андрос С.В. Обеспечение краткосрочными финансовыми ресурсами малого агробизнеса: эмпирические данные микрофинансовых организаций

Цель статьи - дать теоретическое обоснование микрофинансирования как специфической формы обеспечения краткосрочными финансовыми ресурсами субъектов аграрного производства в условиях рыночной экономики и разработать практические рекомендации по модификации механизмов микрофинансирования малого агробизнеса с учётом успешной международной практики.

Методика исследования. Использованы диалектический метод познания и системный подход (обоснована необходимость формирования единой системы микрофинансирования субъектов аграрного производства с учетом украинской специфики, для построения которой требуется создание законодательных, инфраструктурных и административных условий). Применялись методы системного, факторного и сравнительного анализа (выполнена оценка эффективности предоставления финансовой поддержки малым агропредприятиям) совокупность методов статистической обработки данных и методы графической интерпретации явлений и процессов (при идентификации и оценке основных рисков, с которыми сталкиваются банки и микрофинансовые организации в своей деятельности). Анализ статистических данных проведен с применением методов группировки, сравнения и обобщения (при оценке общего уровня обеспеченности малых агропредприятий микрозаймами).

Результаты исследования. Теоретически обоснованы и систематизированы методологические основы формирования системы финансирования субъектов аграрного производства и разработаны рекомендации по повышению ее эффективности в условиях модернизации экономики.

Элементы научной новизны. Получили дальнейшее развитие теоретические положения системы микрофинансирования малого агробизнеса. Установлено, что недостаточность финансовых услуг, прежде всего микрокредитов, для малого агробизнеса, неравенство доступа к ним в мегаполисах и малых городах приводит к усилению территориальных и экономических диспропорций, увеличивает социальные риски. Доказано, что развитие микрофинансирования выступает важным условием для развития малого агробизнеса и роста качества жизни сельского населения. Проанализированы особенности банковского и небанковского кредитования малых агропредприятий и выявлены перспективные направления кредитования для малого агробизнеса. Выполнена оценка специфики функционирования механизма микрофинансирования малого агробизнеса. Предложены мероприятия по формированию эффективной системы финансирования малого агробизнеса, основанные на совершенствовании банковского кредитования и развития технологии микрофинансирования как перспективного направления кредитования малого агробизнеса.

Практическая значимость. Выражается в возможности применения полученных результатов в деятельности региональных администраций, ассоциаций организаций, что предоставляют финансовые услуги малому агробизнесу, предпринимательских союзов, потенциальных инвесторов, в том числе банков и других организаций, которые участвуют в организационно-экономических отношениях, связанных с развитием финансовой поддержки малого агробизнеса. Разработанные подходы финансового взаимодействия государства и субъектов сектора микрофинансирования могут быть использованы органами управления организаций сектора микрофинансирования при выборе внешней формы финансирования и финансовых инструментов. Табл.: 1. Илл.: 1. Библиогр.: 22.

Ключевые слова: банк; малый агробизнес; микрокредит; микрофинансирование; заём; процентная ставка.

Лупенко Юрий Алексеевич - доктор экономических наук, профессор, академик НААН, директор Национального научного центра «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10), вице-президент Национальной академии аграрных наук Украины (г. Киев, ул. Михаила Омеляновича-Павленко, 9)

E-mail: pd@iae.org.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-6846-0300>

Андрос Светлана Викторовна - доктор экономических наук, доцент, ведущий научный сотрудник отдела финансово-кредитной и налоговой политики, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: andros.sv@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5561-901X>

Стаття надійшла до редакції 20.05.2020 р.

Фахове рецензування: 24.05.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Лупенко Ю. О., Андрос С. В. Забезпечення короткостроковими фінансовими ресурсами малого агробізнесу: емпіричні дані мікрофінансових організацій. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 34 – 44. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005034>

Lupenko, Yu. O. & Andros, S. V. (2020). Zabezpechennia korotkostrokovymy finansovymy resursamy maloho ahrobiznesu: empirychni dani mikrofinansovykh orhanizatsii [Providing short-term financial resources to small agribusiness: empirical evidence from microfinance organizations]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 34 – 44 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005034>

* * *

Новини АПК

COVID-19: У 2020 році обсяги інвестицій у сільське господарство можуть зменшитися до 1,6 млрд дол. США - Олександр Захарчук

За прогнозними оцінками науковців Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», за існуючих умов інвестиційної діяльності у 2020 р. загальні обсяги капітальних інвестицій у виробництво продукції сільського господарства в цінах 2019 р. становитимуть близько 51 млрд грн, або 2 млрд дол. США. Це на 5 % менше показника 2019 р. та на 17 - 20 % від результатів 2017 і 2018 рр., поінформував завідувач відділу інвестиційного та матеріально-технічного забезпечення Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», д.е.н. **Олександр Захарчук**.

Втім, зауважив він, у разі погіршення ситуації та за умов синергії наявних і нових негативних чинників, зокрема: погіршення фінансового стану підприємств, зменшення реалізації інвестиційних проєктів в агропромисловому виробництві, а також світової економічної кризи, пов'язаної з пандемією COVID-19, можна очікувати зниження обсягу інвестицій додатково ще на 15-20% - до 1,6-1,7 млрд дол. США.

Новим негативним чинником може стати запровадження обігу земель сільськогосподарського призначення, який має запрацювати в Україні з 1 липня 2021 р. Адже сільськогосподарські товаровиробники вже сьогодні дбають про забезпечення своєї діяльності земельними ресурсами у розмірі не більше 100 га на одну особу. А для створення фермерського господарства з трьох осіб необхідно знайти кошти на 300 га. При мінімальній вартості 1000 дол. США за 1 га ці кошти складатимуть не менше 300 тис. дол. США. Тому частина коштів, які могли б цього року спрямовуватися в інвестування аграрної галузі, можуть бути не використані, пояснив експерт.

За розрахунками вчених Інституту аграрної економіки, обсяг прямих іноземних інвестицій в сільському господарстві України у 2020 р. залишиться на рівні минулого року і становитиме близько 560 млн дол. США.

Пріоритетним напрямом інвестування в сільському господарстві України у 2020 р. залишатиметься рослинництво як більш прибуткова та експортоорієнтована галузь, продукція якої конкурентоспроможна на внутрішньому і зовнішньому ринках.

За розрахунками науковців Інституту аграрної економіки, найбільш інвестиційно привабливим у рослинництві буде виробництво ягід, соняшнику, винограду, ріпаку та проса, у тваринництві - м'яса птиці та свинини.

Прогнозований обсяг капітальних інвестицій у 2020 р. стримуватиме розширення відтворення капіталу сільського господарства, необхідного для забезпечення продовольчої безпеки держави та розширення її експортного потенціалу, підсумував Олександр Захарчук.

Прес-служба ННЦ «Інститут аграрної економіки»

УДК 338.48:339.137

JEL Classification: M21; Z3

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005045>

Ю.Є. КИРИЛОВ, доктор економічних наук, професор
В.Г. ГРАНОВСЬКА, доктор економічних наук
Л.О. АЛЕЩЕНКО, здобувач*

Формування конкурентних переваг суб'єктів туристичної галузі

Мета статті – науково-теоретично та методично обґрунтувати економічний механізм формування конкурентних переваг суб'єктів туристичного бізнесу як складової їх стратегічного розвитку.

Методика дослідження. Для реалізації поставленої мети досліджено цінкові та нецінові детермінанти конкурентоспроможності туристичного бізнесу, визначено складові економічного механізму забезпечення регіональних конкурентних переваг, надано пропозиції з подальшого ефективного розвитку туристичної галузі. Використано методи абстрактно-логічного обґрунтування теоретичних положень за темою, економіко-математичного дослідження динаміки і структури сучасного розвитку суб'єктів туризму, систематизації чинників, які впливають на розвиток конкуренції в галузі.

Результати дослідження. Розглянуто питання формування та використання на практиці конкурентних переваг суб'єктів галузі туризму. На основі аналізу динаміки кількості туристів, які були обслужені турагентами і туроператорами в Україні, виявлено основні тенденції і зміни в структурі видів туризму та чинники, що на їх впливали. Проведено діагностику показників діяльності суб'єктів туристичного бізнесу окремо за юридичними та фізичними особами-підприємцями. На основі розрахунку вартості однієї путівки і одного туродня обґрунтовано цінкові складові забезпечення конкурентних переваг суб'єктів туризму. Доведено що вартість туристичних послуг залишається високою, порівняно з середніми доходами населення, що слугує основною причиною низьких темпів розвитку галузі в країні. При економічній оцінці туристичної діяльності в Україні за метою поїздки та видами туризму визначено, що споживачі віддають перевагу путівкам з метою дозвілля і відпочинку, тоді як інші види туризму слабо розвинені, але в перспективі саме вони забезпечуватимуть конкурентні переваги у залученні туристів.

Елементи наукової новизни. Доведено необхідність розвитку інноваційних видів туризму, їх популяризації серед населення України та громадян інших країн. Обґрунтовано якісні складові конкурентних переваг, які формують імідж регіону і країни як об'єкта туризму. Розкрито складові економічного механізму забезпечення конкурентних переваг суб'єктів туристичного бізнесу на регіональному рівні щодо підвищення інвестиційної привабливості туристичної галузі, фінансового оздоровлення суб'єктів туризму, державної підтримки і регулювання галузі.

Практична значущість. Запропоновано заходи підвищення конкурентоспроможності та забезпечення конкурентних переваг суб'єктами туризму Південного регіону, що можуть бути використані при розробці регіональних програм розвитку туризму інших регіонів. Для суб'єктів туристичної діяльності визначено пріоритети економічного механізму стратегічного розвитку, що є основою реалізації їх соціально-економічної місії та побудови ефективної бізнес-стратегії. Табл.: 5. Рис.: 3. Бібліогр.: 12

Ключові слова: стратегія розвитку; кокурентні переваги; конкурентоспроможність; туристична галузь; туроператори; турагенти; ціна; якість; туристичні послуги; туризм; інновації в туризмі; конкурентоспроможний туристичний продукт.

Кирилов Юрій Євгенович – доктор економічних наук, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування, Державний вищий навчальний заклад «Херсонський державний аграрний університет» (м. Херсон, вул. Стрітенська, 23)

E-mail: kirilov_ye@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5061-2644>

Грановська Вікторія Григорівна – доктор економічних наук, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Державний вищий навчальний заклад «Херсонський державний аграрний університет» (м. Херсон, вул. Стрітенська, 23)

E-mail: vgranovska@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-0348-9692>

* Науковий керівник – В.Г. Грановська, доктор економічних наук.

© Ю.Є. Кирилов, В.Г. Грановська, Л.О. Алещенко, 2020

Постановка проблеми. У Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року зазначено, що для раціонального й ефективного використання туристичних, природних, лікувальних та рекреаційних ресурсів України необхідно сформувати туристично-рекреаційний простір шляхом створення та забезпечення функціонування зон розвитку туризму та курортів і розробити, впровадити й запропонувати споживачеві конкурентоспроможний національний туристичний продукт [9]. Тому перед суб'єктами туристичного бізнесу постають стратегічні завдання створити стабільні конкурентні переваги на ринку на основі забезпечення відповідності ціни та якості туристичних послуг і впровадження стандартів, що відповідають міжнародному рівню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання формування конкурентних переваг суб'єктів туристичної діяльності постійно перебувають у колі уваги наукових та практичних досліджень. Особливої актуальності проблеми реалізації ефективного механізму формування конкурентних переваг та, як наслідок, підвищення конкурентоспроможності вітчизняних суб'єктів туристичного бізнесу набувають у період європейської інтеграції економіки України й розширення конкуренції на внутрішньому ринку туристичних послуг.

Конкурентність регіону значною мірою залежить від низки факторів, а саме від рівня розвитку матеріального виробництва, невиробничої сфери, і в тому числі від такої важливої в соціогуманітарному відношенні галузі, як рекреаційно-туристична. Тому для зміни ситуації на краще необхідне вдосконалення механізмів регулювання господарської діяльності з урахуванням досвіду країн із розвиненою туристичною галуззю, формування нових соціально-економічних підходів до стратегії розвитку національного туристичного комплексу і системи управління туристичними процесами як на державному, так і на регіональному рівнях [5].

Конкурентні переваги суб'єктів туристичної сфери С.М. Газуда характеризує як такі, що складаються з переваг туристичного продукту, можуть бути пов'язані або з ви-

щою якістю туристичних послуг, або з нижчими цінами на них, що узгоджується з прийнятою ринковою стратегією в межах підприємства [2].

При цьому С.В. Васильчак та С.С. Семак пов'язують ефективність дії економічного механізму саме із конкурентними перевагами, оскільки конкурентна перевага туристичного підприємства - це той показник, який забезпечує їй перевершення конкурентів на цільовому ринку. Формування конкурентної переваги слугує основою маркетингової стратегії, яка забезпечить підприємству туристичної індустрії досягнення рівня зростання й прибутковості вищого, ніж у середньому на ринку. У свою чергу це забезпечить певний розвиток підприємства в ринкових умовах та його економічну безпеку [1].

Разом із тим С.П. Грабовенська характеризує конкурентоспроможність як потенційну спроможність суб'єкта ринку в певний період часу задовольняти потреби споживачів на вищому порівняно з конкурентами рівні, що дає змогу зберегти/наростити завоюваний сектор ринку та забезпечує зростання обсягу ринку загалом. Це інтегральна величина, що об'єднує різні параметри його функціонування. Конкурентне середовище ринку, як правило, формують підприємства, що функціонують у певних цільових сегментах. Саме конкурентне середовище формує критерії якості турпродукту, визначаючи обсяг та умови продажу, ціни, методи реклами, стимулювання збуту тощо [3].

Розглядати конкурентоспроможність туристичних послуг як багатопланову категорію, що залежить як від зовнішніх, так і від внутрішніх чинників, і визначається привабливістю туристичної галузі, її інфраструктурою та якістю самих послуг пропонує С.О. Полковниченко [8].

Серед інших О.П. Савіцька та Н.В. Савіцька дають визначення конкурентоспроможності суб'єктів туристичного бізнесу як здатності ефективно використовувати свій потенціал, спрямований на успішний комерційний результат із дотриманням умов збалансованого розвитку територій [10].

Проте мінливе ринкове середовище вимагає постійного удосконалення науково-

теоретичного обґрунтування і практичної розробки заходів підвищення конкурентоспроможності на основі використання конкурентних переваг регіонів.

Мета статті - науково-теоретично та методично обґрунтувати економічний механізм формування конкурентних переваг суб'єктів туристичного бізнесу як складової їх стратегічного розвитку.

Методологія дослідження. Для реалізації поставленої мети досліджено цінові та нецінові детермінанти конкурентоспроможності туристичного бізнесу, визначено складові економічного механізму забезпечення регіональних конкурентних переваг, надано пропозиції щодо подальшого ефективного розвитку туристичної галузі. Використано методи абстрактно-логічного обґрунтування теоретичних положень за темою, економікоматематичного дослідження динаміки і структури сучасного розвитку суб'єктів туризму, систематизації чинників, які впливають на розвиток конкуренції в галузі.

Виклад основних результатів дослідження. Однією з умов економічного зростання та ефективного розвитку сфери туризму й курортів виокремлюється удосконалення на постійній основі бізнес-клімату та розвиток добросовісної конкуренції.

Серед суб'єктів у сфері туристичного бізнесу розрізняють:

- туроператори - юридичні особи, для яких виключною діяльністю є організація і забезпечення створення туристичного продукту, реалізація й надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність;

- турагенти - юридичні особи, а також фізичні особи - суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють посередницьку діяльність із реалізації турпродукту туроператорів і турпослуг інших суб'єктів турдіяльності, а також посередницьку діяльність щодо реалізації характерних та супутніх послуг [7].

Туристичну діяльність в Україні у 2018 р. здійснювали 1833 юридичні особи, з яких 529 - туроператори, 1243 - турагенти і 16 суб'єктів. Кількість фізичних осіб-підприємств становить 2460, з яких 2322 - турагенти і 138 - здійснюють туристичну діяльність. У цілому в туристичній галузі задіяно 11 867 штатних працівників та 1363 - власники, засновники підприємств та члени їхніх сімей.

На основі статистичних даних проведено дослідження кількості туристів, які отримали послуги від турагентів і туроператорів за період 2013-2018 рр. (табл. 1).

1. Кількість туристів, обслужених турагентами і туроператорами в Україні за видами туризму, тис. осіб

Показник	Рік						2018 р. до 2013 р., %
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Усього	3454	2425	2019	2550	2806	4557	131,9
Із них в'їзних (іноземних) туристів	232	17	15	35	39	76	32,8
виїзних	2519	2085	1647	2061	2290	4024	159,7
внутрішніх	703	323	357	454	477	457	65,0

Джерело: [11, с. 161-162].

Загальна кількість туристів за досліджуванний період зросла від 3454 до 4557 тис. осіб, або на 31,9 %. Кількість іноземних туристів зменшилася втричі, їхня частка незначна - 1,7 % у 2018 р. від загальної кількості туристів. Це свідчить, що для іноземних туристів український туристичний продукт непривабливий, вони віддають перевагу іншим країнам. Крім того, негативно вплинули на розвиток туристичної галузі політичні та воєнні події, коли у 2014-2015 рр. кількість туристів зменшилася під загрозою безпеки життя.

Отже, вимагає подальшого удосконалення діюча стратегія розвитку туристичної галузі. Доцільним видається розробка функціональних стратегій, які у поєднанні створять дієвий

економічний механізм, на основі якого будуть сформовані конкурентні переваги та привабливе інвестиційне середовище. Адже зростання кількості суб'єктів туристичного бізнесу та розширення видів їх діяльності сприятимуть створенню привабливого та конкурентоспроможного туристичного продукту.

Основна частина туристів виїзні, їхня кількість зросла від 2519 до 4024 тис. осіб, або майже на 60 %. Внутрішній туризм розвивається низькими темпами, його частка становила 10 % у 2018 р. і кількість туристів зменшилася на 35 % порівняно з 2013 р. Діаграма відображає загальні тенденції розвитку туристичної галузі за видами туризму в Україні (рис. 1).

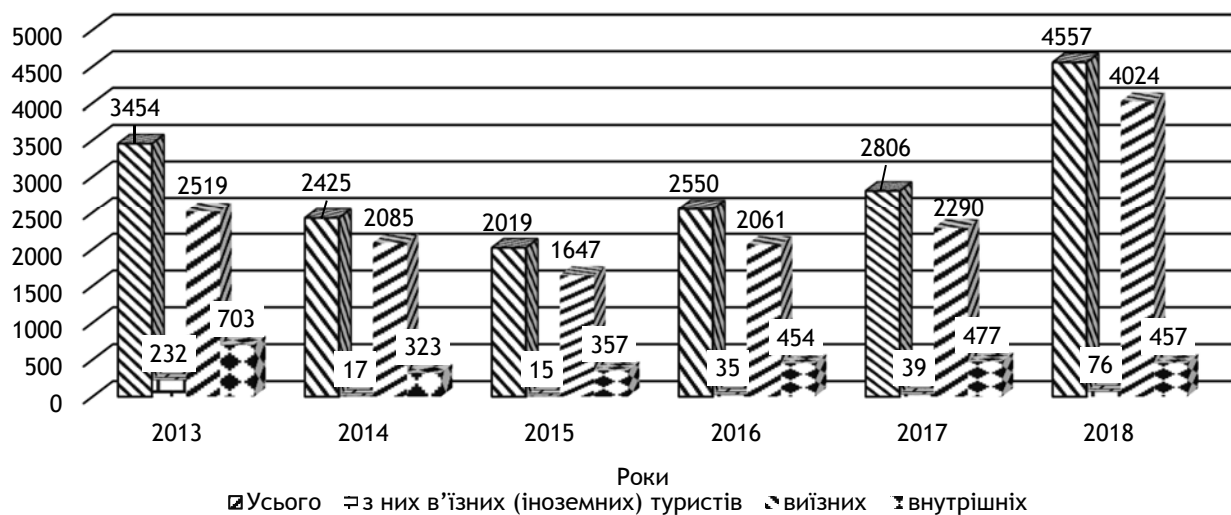

Рис. 1. Динаміка кількості туристів, обслугованих турагентами і туроператорами в Україні за видами туризму, тис. осіб

Джерело: [11].

Як засвідчив аналіз, на розвиток туристичної галузі в Україні впливають політичні та кризові явища, що призвело до скорочення кількості туристів у 2015 р. на 42 %. За видами туризму найбільш розвинений виїзний, на який припадає 88,3 % за кількістю туристів, що вказує на низький рівень привабливості туристичних продуктів країни.

Суб'єктів туристичної галузі класифікують у статистичних довідниках на дві групи: юридичні особи, до яких відносяться туроператори та турагенти; фізичні особи-підприємці, до яких належать тільки турагенти.

У 2018 р. суб'єктами в цілому реалізовано 2406,3 тис. туристичних путівок, з яких юридичні особи - туроператори продали 1304,3 тис. путівок, або 54,2 %. Юридичні

особи - турагенти реалізували 787,4 тис. путівок (32,7 %), а частка фізичних осіб-підприємців при продажу туристичних путівок становила 13,1 %.

У 2018 р. туроператори-юридичні особи реалізували 1304,3 тис. туристичних путівок із найбільшою питомою вагою на подорожі українських громадян за кордон - 45,7 %. Іншим організаціям реалізовано 593,5 тис. путівок, або 45,5 %. Разом із тим в межах України реалізовано лише 7,9 % та іноземцям 0,9 %. У цілому турагентами і туроператорами було обслуговано 3957,6 тис. туристів (із них 2351,3 - туроператорами, 1606,3 - турагентами) (табл. 2).

2. Показники діяльності суб'єктів туристичного бізнесу - юридичних осіб в Україні, 2018 р.*

Показник	Усього	У тому числі					
		іншим організа- ціям	безпосередньо населенню				
			усього	із них			іноземцям
				громадянам України для подорожі			
				у межах України	за кордон		
Кількість реалізованих туроператорами туристичних путівок, тис. од.	1304,3	593,5	710,8	103,1	596,0	11,8	
Структура, %	100,0	45,5	54,5	7,9	45,7	0,9	
Загальна вартість путівок, млн грн	267,9	685,6	19928,1	892,0	18791,9	244,3	
Вартість однієї путівки, грн	21533,5	11565,8	28037,9	8651,4	31531,2	20785,2	
Кількість реалізованих туроднів, тис. од.	14355,5	5824,9	8530,6	656,3	7801,2	73,2	

Вартість одного туродня, грн	1865,8	1177,1	2336,1	1359,2	2408,9	3337,5
Кількість реалізованих населенню турагентами туристичних путівок, тис. од.	787,4	-	-	70,8	694,6	22,0
Загальна вартість путівок, млн грн	17066,3	-	-	448,8	16461,6	155,9
Вартість однієї путівки, грн	21673,3	-	-	6337,1	23699,8	7077,4
Кількість реалізованих туроднів, тис. од.	10435,0	-	-	518,8	9771,5	144,7
Вартість одного туродня, грн	1635,5	-	-	865,1	1684,7	1077,0
Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами, тис. осіб	3957,6	-	3884,7	376,6	3508,1	72,9
Із них обслугованих: туроператорами	2351,3		2309,5	280,7	2028,8	41,8
турагентами	1606,3	-	1575,2	95,9	1479,3	31,1

*Інформацію в статистичному збірнику наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях. Джерело [12].

Важливими показниками конкурентних переваг на ринках туристичного продукту виокремлюються ціна і вартість туристичних путівок і туроднів. Вони становлять цінову складову формування конкурентоспроможності підприємств у туристичній галузі.

На основі реалізованих туристичних путівок визначено вартість однієї путівки й одного туродня, які надали туроператори і турагенти - юридичні особи. У середньому одна путівка, реалізована турагентами, коштувала 21673,3 тис. грн, туроператорами - 21535,5 тис. грн. Тобто ціна була майже однаковою. При цьому туроператори продавали путівки значно дорожче, ніж турагенти. Для громадян України ціна путівок становила відповідно 8651,4 та 6337,1 грн (на 26,8 % більше), для іноземців співвідношення в ціні було на рівні 331531,2 та 23699,8 грн (на 24,9 % більше).

Важливий показник діяльності суб'єктів туристичного бізнесу - це вартість одного туродня, який було реалізовано туроператором - 1865,8, турагентом - 1635,5 грн.

Ціна для іноземців виявилася у 2,45 рази вищою, ніж для громадян України - 3337,5 грн проти 1359,2 грн у туроператорів. При виїзді за кордон українці сплачували 2408,9 грн за кожний день туристичної поїздки туроператором і 16084,7 грн турагентами. Така висока ціна для більшості громадян України недоступна, оскільки мінімаль-

на заробітна плата в країні залишається низькою - близько 4000 грн.

Розширення подорожей громадян України туристичними місцями вимагає, насамперед, підвищення рівня їхніх доходів та популяризації активного проведення дозвілля на основі розвитку пріоритетних видів туризму, зокрема спортивного, сільського, подієвого, культурно-пізнавального.

Для зниження ціни слід провести детальний аналіз структури витрат, визначити шляхи економії ресурсів, зацікавленості працівників у результатах діяльності, ви-найти шляхи удосконалення організації і менеджменту в наданні туристичних послуг.

Фізичні особи-підприємці отримали від реалізації туристичних путівок 7226797,3 тис. грн доходів. Найбільша питома вага з них припадає на путівки громадян України за кордон - 95 %, у межах країни - 4,7 % та 0,3 % - на путівки іноземцям. Відповідне співвідношення і в кількості туристів, яким надали послуги фізичні особи-підприємці (табл. 3).

Щороку нашу країну відвідують мільйони іноземних громадян з усіх куточків світу, проте частка туристів залишається незначною. З метою залучення іноземних туристів одним із пріоритетних напрямів державної туристичної політики України визначено розвиток іноземного (в'їзного) туризму.

3. Показники діяльності суб'єктів туристичного бізнесу - фізичних осіб-підприємців в Україні, 2018 р.

Показник	Усього	Із них		
		громадянам України для подорожі		іноземцям
		в межах України	за кордон	
Кількість реалізованих турагентами туристичних путівок, тис. од.	314,5	57,4	255,7	1,4
Вартість реалізованих турагентами туристичних путівок, млн грн	7226,8	342,6	6867,8	16,5
Кількість туроднів за реалізованими турагентами туристичними путівками, тис. од.	4285,7	516,9	3755,2	13,6
Кількість туристів, обслугованих турагентами, тис. осіб	599,8	80,2	516,6	3,0

Джерело: [12].

Структура обслуговування туристів за видами туризму і метою поїздки у 2018 р. свідчить, що 92,8 % їх було придбано в юридичних осіб на дозвілля і відпочинок. Службові, ділові поїздки і на навчання становили 5,4 %, на лікування - 1,6 %, тоді як на спор-

тивний, спеціалізований та інші види туризму припадало лише 0,33 %. Структура обслуговування туристів фізичними особами-підприємцями мало відрізняється від юридичних осіб (табл. 4).

4. Розподіл туристів, обслугованих турагентами і туроператорами за метою поїздки та видами туризму у 2018 р., осіб

Показник	Усього	У тому числі за метою поїздки					
		службова, ділова, навчання	дозвілля, відпочинок	лікування	спортивний туризм	спеціалізований туризм	інші
Юридичні особи							
Обслуговано туристів, усього	3957623	211794	3671415	61303	3352	1821	7938
Структура, %	100,0	5,35	92,77	1,55	0,08	0,05	0,20
Із них в'їзних (іноземних) туристів, усього	72941	8031	58914	3883	235	283	1595
Структура, %	100,0	11,01	80,77	5,32	0,32	0,39	2,19
виїзних туристів, усього	3508113	72327	3413736	14554	1793	1423	4280
Структура, %	100,0	2,06	97,31	0,41	0,05	0,04	0,12
внутрішніх туристів, усього	376569	131436	198765	42866	1324	115	2063
Структура, %	100,0	34,90	52,78	11,38	0,35	0,03	0,55
Фізичні особи-підприємці							
Обслуговано туристів, усього	599824	5090	574762	19003	387	155	427
Структура, %	100,0	0,85	95,82	3,17	0,06	0,03	0,07
Із них в'їзних (іноземних) туристів, усього	3004	35	2097	872	–	–	–
Структура, %	100,0	1,16	69,81	29,03			
виїзних туристів, усього	516590	3652	511409	1064	276	143	46
Структура, %	100,0	0,71	99,00	0,21	0,05	0,03	0,01
внутрішніх туристів, усього	80230	1403	61256	17067	111	12	381
Структура, %	100,0	1,75	76,35	21,27	0,14	0,01	0,47

Джерело: [12].

Питома вага іноземних туристів, які купували путівки у юридичних осіб для дозвілля і відпочинку, становить 80,8 %, 11 % - службові путівки, ділові та на навчання, 5,3 % - на лікування. Громадяни України відпочива-

ли за кордоном у 97 % випадків з метою дозвілля і відпочинку, тоді як лише 2 і 0,4 % ставили за мету службові поїздки та лікування (рис. 2).

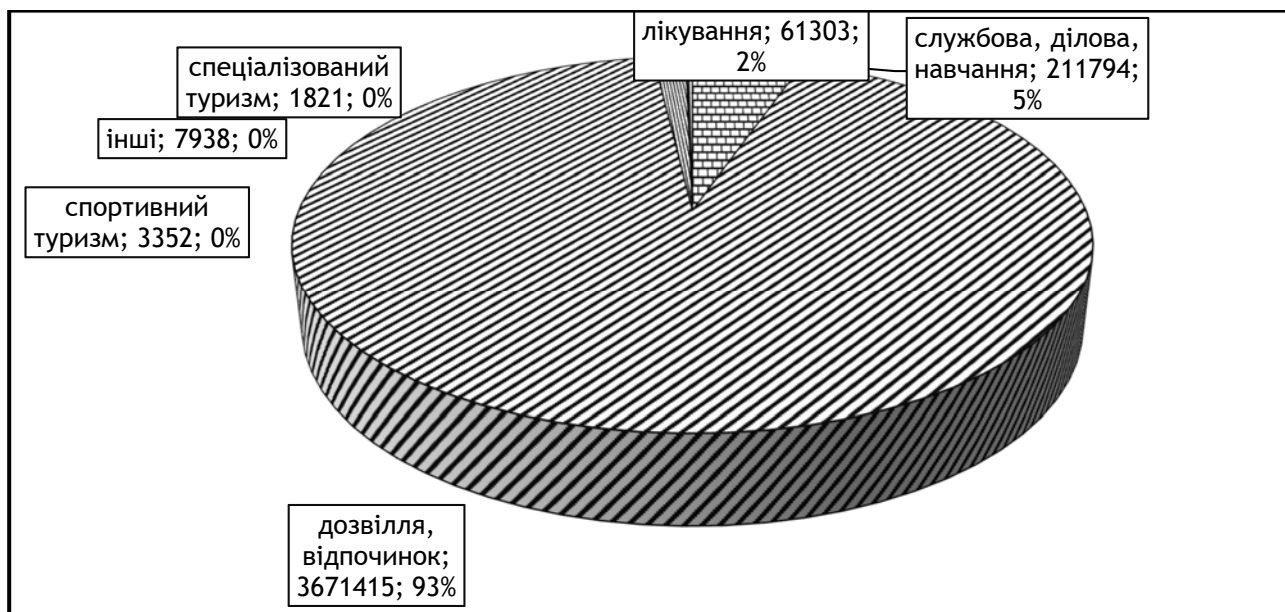

Рис. 2. Структура розподілу туристів, обслугованих турагентами і туроператорами - юридичними особами за метою поїздки у 2018 р., осіб

Джерело: [12].

Дещо відрізняється структура внутрішніх туристичних подорожей, з яких 52,8 та 76,4 % були придбані відповідно у юридичних і фізичних осіб на відпочинок, 11,4 та 21,3 % - на лікування, 34,9 і 1,75 % - службові, ділові та на навчання. Такі відмінності у структурі цілей іноземних і вітчизняних туристів зумовлені тим, що внутрішні туристи в значній кількості орієнтовані на лікування

або вирішення своїх службових питань у середині країни.

Як свідчить графічне відображення мети туристичних поїздок, що реалізовані фізичними особами-підприємцями, воно майже не відрізняється від діаграми за юридичними особами, але в цілому характеризує ситуацію на ринку обслуговування туристів (рис. 3).

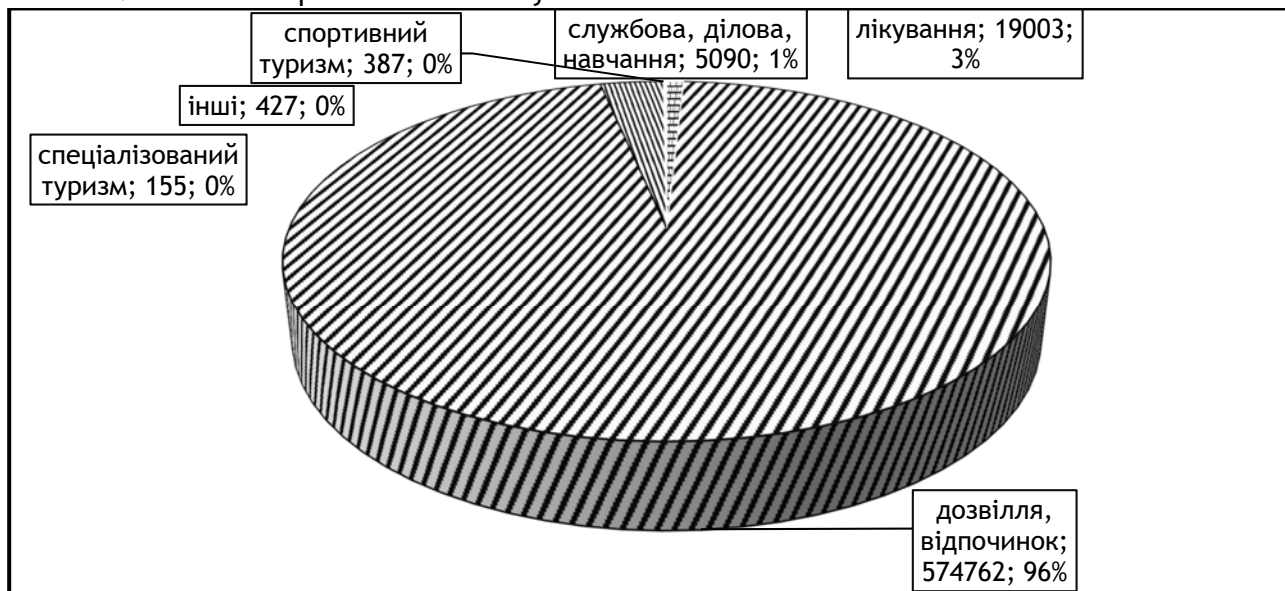

Рис. 3. Структура розподілу туристів, обслугованих турагентами і туроператорами - фізичними особами-підприємцями за метою поїздки у 2018 р., осіб

Джерело: [12].

Формування конкурентних переваг суб'єктів туристичної діяльності в кожному регіоні передбачає забезпечення якості туристичних послуг. Оцінка якості - складні-

ший процес порівняно з оцінкою цінової складової конкурентних переваг. До показників якості туристичних послуг відносять їх суб'єктивну оцінку споживачем, виявити яку

можливо на основі опитування, тестування, онлайн анкетування.

Якість туристичного продукту формують такі фактори:

- природно-кліматичні - унікальність і привабливість місцевості, наявність гір, водоймищ, морського і річкового побережжя;
- екологічні - екологічна безпека, чистота повітря, води і пляжів, наявність шкідливих комах, медуз;
- ресурсні - водопостачання, енергозабезпечення, температурний режим приміщень;
- туристична інфраструктура - якість доріг, зв'язок, інтернет, фінансові послуги, торгівля, ринки, формування транспортних шляхів сполучення, прямих маршрутів, нічного таксі, паркування автомобілів, наявність системи забезпечення продуктами харчування, закладів готельно-ресторанної справи та крафтових регіональних продуктів;
- економічна складова - формування балансу між ціною і якістю туристичних послуг, порівняльна вартість квитків і туристичних продуктів;
- соціально-культурні - наявність об'єктів культури і відпочинку, музеїв, бібліотек, екскурсійних маршрутів, можливість сімейного відпочинку та умов для літніх людей і дітей, можливість оздоровлення, придбання регіональної сувенірної продукції;
- іміджева складова - громадський порядок, якість послуг обслуговуючого персоналу, ставлення населення та владних структур до туристів.

Суб'єктам туристичної діяльності важливо враховувати кожен із факторів при форму-

ванні туристичного продукту, оскільки враження споживача і його наміри повторного придбання путівок залежать від їх комплексного впливу. Негативне враження про умови проживання може звести нанівець усі зусилля туроператорів і турагентів з організації та проведення дозвілля. Так само, як висока ціна, або непередбачені витрати на послуги справляють негативне враження, навіть за умови додаткових послуг або подарунків.

Однією зі стратегічних цілей розвитку сфери туризму виокремлюється забезпечення відповідності ціни та якості туристичних продуктів шляхом створення умов для оптимізації організаційно-економічної структури діяльності суб'єктів малого та середнього бізнесу і розроблення національних стандартів відповідно до міжнародних [9].

У реалізації стратегічних напрямів ефективного розвитку галузі туризму в Україні важливе місце відводиться економічному механізму, який забезпечує високий рівень конкурентоспроможності суб'єктів туристичної галузі.

На рівні кожного регіону розроблені плани стратегічного розвитку. Так, у Херсонській області в реалізації стратегічної цілі «Місцевий економічний розвиток з урахуванням діджиталізації та інноваційно-інвестиційних процесів» важливе місце відводиться саме туристичному бізнесу. Передбачено: створити умови для промоції туристичного продукту; поліпшити якість туристичних послуг; продовжити туристичний сезон; розвивати внутрішній туризм (табл. 5).

5. Складові економічного механізму забезпечення конкурентних переваг суб'єктів туристичного бізнесу на рівні регіону

Складові економічного механізму	Заходи підвищення рівня конкурентоспроможності
Використання інструментів для формування сприятливих умов для залучення інвестицій у туристичну галузь	- розвиток туристичних брендів регіону, їх формування та просування; - ефективна маркетингова політика суб'єктів туризму; - популяризація і реклама туристичних промоцій регіону; - створення мережі регіональних туристично-інформаційних центрів
Надання підтримки вітчизняному виробникові туристичної продукції	- узгодженість державних, регіональних та місцевих програм розвитку туризму; - впровадження державних, міжнародних стандартів у туристичній сфері; - ознакування та маркування маршрутів активного туризму; - впорядкування регіональних пам'яток історії та культури; - інфраструктурне забезпечення маршрутів і об'єктів туризму

Сприяння фінансовому оздоровленню підприємств туристичної галузі	- зростання кількості туристів на основі конкурентних переваг регіонів; - подовження курортно-туристичних сезонів; - диверсифікація видів туризму; - впровадження та організація заходів, які відображають унікальність регіонів та привабливі для туристів
--	--

Джерело: Адаптовано авторами на основі [9].

Із погляду диверсифікації видів туризму для південних регіонів актуалізується значення агротуризму як ефективної складової операційної діяльності аграрних підприємств та розвитку туристичного бізнесу, що детально досліджувалось у попередніх публікаціях [4, 6]. Вважаємо, що саме агротуризм важливий інструмент стратегічного розвитку суб'єктів туристичної діяльності, оскільки поєднання аграрної та туристичної сфер економіки забезпечить синергетичний ефект і стане поштовхом у реалізації амбітних планів стратегії розвитку туризму в Україні.

Висновки. На основі проведених досліджень визначено, що в туристичній галузі відбуваються процеси розвитку конкуренції на основі діяльності суб'єктів туризму - туроператорів, турагентів фізичних та юридичних осіб. Динаміка розвитку сфери туризму показує зростання кількості туристів на понад 30%, проте найбільшу питому вагу становлять виїзні туристи - громадяни України. Рівень залучення іноземних туристів до України на сьогодні низький, що свідчить про необхідність підвищення конкурентоспроможності галузі. Тенденції розвитку видів туризму за метою поїздки як у юридич-

них, так і у фізичних осіб - підприємців схожі - переважає відпочинок і дозвілля за низького рівня розвитку інших видів туризму. Розвиток інноваційних пріоритетних видів туризму на рівні регіонів виокремлюється важливою умовою їх конкурентоспроможності на ринку туристичних послуг. Цінова ситуація нині несприятлива для споживачів туристичного продукту, оскільки вартість одного туродня перевищує 1500 грн, тобто мінімальна заробітна плата, яку отримують більшість українців, дозволяє придбати всього триденний тур, а для пенсіонерів туризм залишається недоступним. До якісних факторів конкурентних переваг віднесено: природно-кліматичну, екологічну, економічну, соціально-культурну, іміджеву складові. Вважаємо, що унікальні характеристики кожного регіону можуть стати складовою реалізації стратегії ефективного розвитку туризму на рівні з ціновими і якісними чинниками.

Перспективи подальших досліджень будуть спрямовані на визначення ефективності функціонування суб'єктів туристичної галузі та впровадження стратегічних інструментів в управління туристичним бізнесом країни, регіонів і громад.

Список бібліографічних посилань

1. Васильчак С. В., Семак С. С. Формування конкурентоспроможності туристичних підприємств у контексті забезпечення економічної безпеки. *Економічний вісник Донбасу*. 2014. № 3. С. 61-64.
2. Газуда С. М. Конкурентні переваги регіонального розвитку сфери туризму. *Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського*. 2016. № 14. С. 106-110.
3. Грабовенська С. П. Конкурентоспроможність територіальних ринків туристичних послуг в Україні : дис. канд. екон. наук : 08.00.03. Львів, 2017. 222 с.
4. Грановська В. Г., Алещенко Л. О. Агротуризм як інструмент диверсифікації діяльності агроформувань. *Економіка АПК*. 2019. № 12. С. 28-36.
5. Зайцева В. М. Формування стратегії сталого розвитку туризму. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Менеджмент інновацій*. 2013. Вип. 2. С. 50-57.
6. Кирилов Ю. Є., Дуга В. О. Агротуристична діяльність в подальшому розвитку аграрного сектору економіки України. *Таврійський науковий вісник*. 2015. Вип. 91. С. 248-254.
7. Лісіца Т. Туристична діяльність: облік та оподаткування. *Вісник офіційно про податки*. 2017. № 34. URL : <http://www.visnuk.com.ua/uk/publication/100005703-turistichna-diialnist-oblik-ta-opodatkovannya>. (дата звернення: 07.04.2020).

References

1. Vasylichak, S.V., Semak, S.S. (2014). Formuvannia konkurentospromozhnosti turystychnykh pidpriemstv u konteksti zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky [The formation of the competitiveness of tourist enterprises in the context of ensuring of the economic security]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*, 3, pp. 61-64 [In Ukrainian].
2. Hazuda, S.M. (2016). Konkurentni perevahy rehionalnoho rozvytku sfery turyzmu [Competitive advantages of regional development of the tourism sphere]. *Mykolaivskiy natsionalnyi universytet imeni V. O. Sukhomlynskoho*, 14, pp. 106-110 [In Ukrainian].
3. Hrabovenska, S.P. (2017). Konkurentospromozhnist terytorialnykh rynkiv turystychnykh posluh v Ukraini [Competitiveness of territorial markets of tourist services in Ukraine]. Candidate's thesis. Lviv [In Ukrainian].
4. Hranovska, V.H., Alieshenko, L.O. (2019). Ahroturyzm yak instrument dyversyfikatsii diialnosti ahroformuvan [Agrotourism as a tool for the diversification of activities of agrarian entities]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 28-36 [In Ukrainian].
5. Zaitseva, V.M. (2013). Formuvannia stratehii staloho rozvytku turyzmu [Formation of a strategy for sustainable tourism development]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Menedzhment innovatsii*, vol. 2, pp. 50-57 [In Ukrainian].

8. Полковниченко С. О. Оцінка конкурентоспроможності України на європейському ринку туристичних послуг. *Ефективна економіка*. 2018. № 12. URL : http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2018/114.pdf. (дата звернення: 04.04.2020).

9. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 168 від 16.03.2017. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80> (дата звернення 03.04.2020).

10. Савіцька О. П., Савіцька Н. В. Теоретико-методичні аспекти оцінки конкурентоспроможності суб'єктів туристичної індустрії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2013. № 776. С. 154-163.

11. Статистичний щорічник України за 2018 р. *Державна служба статистики України* / за ред. І. Є. Вернера; відп. за вип. О. А. Вишневська. Житомир : ТОВ «БУК-ДРУК», 2019. 482 с.

12. Туристична діяльність в Україні у 2018 році : стат. збірник / відп. за вип. О. О. Кармазіна. Київ : Державна служба статистики України. URL : ukrstat.gov.ua (дата звернення: 23.03.2020).

6. Kyrylov, Yu.Ye., Duha, V.O. (2015). Ahroturystychna diialnist v podalshomu rozvytku ahrarnoho sektoru ekonomiky Ukrainy [Agrotourism activities in the further development of the agricultural sector of the Ukrainian economy]. *Tavriyskyi naukovyi visnyk*, vol. 91, pp. 248-254 [In Ukrainian].

7. Lisitsa, T. (2017). Turystychna diialnist: oblik ta opodatkuvannya [Tourist activity: accounting and taxation]. *Visnyk ofitsiino pro podatky*, 34. Retrieved from: <http://www.visnyk.com.ua/uk/publication/100005703-turystychna-diyalnist-oblik-ta-opodatkuvannya> [In Ukrainian].

8. Polkovnychenko, S.O. (2018). Otsinka konkurentospromozhnosti Ukrainy na yevropeiskomu rynku turystychnykh posluh [Assessment of Ukraine's competitiveness in the European market of tourist services]. *Efektivna ekonomika*, 12. Retrieved from: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2018/114.pdf [In Ukrainian].

9. Pro skhvalennia Stratehii rozvytku turizmu ta kurortiv na period do 2026 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy # 168 vid 16.03.2017 [On approval of the Tourism Development and Resorts Development Strategy for the period up to 2026: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 168 from 16.03.2017]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80> [In Ukrainian].

10. Savitska, O.P., Savitska, N.V. (2013). Teoretyko-metodychni aspekty otsinky konkurentospromozhnosti sub'ektiv turystychnoi industrii [Theoretical and methodological aspects of assessing the competitiveness of the tourism industry]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 776, pp. 154-163 [In Ukrainian].

11. Verner, I.Ye. (Ed.) (2019). Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2018 r. [Statistical Yearbook of Ukraine for 2018]. Zhytomyr: TOV «БУК-ДРУК» [In Ukrainian].

12. Karmazin, O.O. (Ed.) (2018). Turystychna diialnist v Ukraini u 2018 rotsi [Tourist activity in Ukraine in 2018]. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from: ukrstat.gov.ua [In Ukrainian].

Kyrylov Yu.Ye., Hranovska V.H., Alieshchenko L.O. Formation of competitive advantages of tourism industry entities

The purpose of the article is scientific, theoretical, and methodological substantiation of the economic mechanism for the formation of competitive advantages of tourism business entities as a component of their strategic development.

Research methods. To achieve this goal, the price and non-price determinants of the competitiveness of the tourism business are investigated, the components of the economic mechanism for ensuring regional competitive advantages are identified, and proposals for further effective development of the tourism industry are given. The methods used for abstract-logical substantiation of theoretical provisions on the topic, economic and mathematical studies of the dynamics and structure of the modern development of tourism entities, systematization of factors affecting the development of competition in the industry.

Research results. The article researches the issues of formation and practical use of the competitive advantages of tourism industry entities. Based on the analysis of the tourist number dynamics who were served by travel agents and tour operators in Ukraine, the main trends and changes in the structure of tourism types and the factors that influenced them were identified. Diagnostics of performance indicators of tourism business entities separately for legal entities and individuals-entrepreneurs has been carried out. Based on the calculation of the one tour cost and the tour day, the price components of ensuring the competitive advantages of tourism entities are justified. It is proved that the cost of tourism services is high in comparison with the average income of the population, which is the main reason for the low pace of the industry development in the country. In the economic assessment of tourism activities in Ukraine for the purpose of travel and types of tourism, it was determined that consumers prefer trips for leisure and recreation, and other types of tourism are poorly developed, but in the long run they will provide competitive advantages in attracting tourists.

Scientific novelty. The necessity of the development of innovative tourism types, their popularization among the Ukrainians, and citizens of other countries is proved. The qualitative components of competitive advantages are justified, which form the image of the region and the country as an object of tourism. The components of the economic mechanism for ensuring the competitive advantages of tourism business entities at the regional level to increase the investment attractiveness of the tourism industry, financial recovery of tourism entities, government support and regulation of the industry are disclosed.

Practical significance. The proposed measures to increase competitiveness and ensure competitive advantages by tourism entities of the Southern region can be used in the elaboration of regional tourism development programs in other regions. For tourism entities, the determined priorities of the economic mechanism of strategic development are the basis for the implementation of their socio-economic mission and the construction of an effective business strategy. Tabl.: 5. Figs.: 3. Refs.: 12.

Keywords: development strategy; competitive advantages; competitiveness; tourism industry; tour operators, travel agents; price; quality; tourist services; tourism; innovations in tourism; competitive tourism product.

Kyrylov Yurii Yevhenovych - doctor of economic sciences, professor, professor of the public management and administration department, State Higher Education Institution "Kherson State Agricultural University" (23, Stritenska St., Kherson)
E-mail: kirilov_ye@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5061-2644>

Hranovska Viktoriia Hryhorivna - doctor of economic sciences, associate professor (docent) of the department of hotel-restaurant and tourism business, State Higher Education Institution "Kherson State Agrarian University" (23, Stritenska St., Kherson)

E-mail: vggranovska@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-0348-9692>

Alieshchenko Liudmyla Oleksandrivna - applicant for the third (educational and scientific) level of higher education, assistant to the management organisation department, State Higher Education Institution "Kherson State Agrarian University" (23, Stritenska St., Kherson)
E-mail: 20liudmila2017@gmail.com
ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-7119-2922>

Кирилов Ю.Е., Грановская В.Г., Алещенко Л.А. Формирование конкурентных преимуществ субъектов туристической отрасли

Цель статьи - научно-теоретически и методически обосновать экономический механизм формирования конкурентных преимуществ субъектов туристического бизнеса как составляющей их стратегического развития.

Методика исследования. Для реализации поставленной цели исследованы ценовые и неценовые детерминанты конкурентоспособности туристического бизнеса, определены составляющие экономического механизма обеспечения региональных конкурентных преимуществ, даны предложения дальнейшего эффективного развития туристической отрасли. Использованные методы абстрактно-логического обоснования теоретических положений по теме, экономико-математического исследования динамики и структуры современного развития субъектов туризма, систематизации факторов, которые влияют на развитие конкуренции в отрасли.

Результаты исследования. Рассмотрены вопросы формирования и использования на практике конкурентных преимуществ субъектов отрасли туризма. На основе анализа динамики количества туристов, которые были обслужены турагентами и туроператорами в Украине, выявлены основные тенденции и изменения в структуре видов туризма и факторы, которые на них влияют. Проведена диагностика показателей деятельности субъектов туристического бизнеса отдельно по юридическим и физическим лицам-предпринимателям. На основе расчета стоимости одной путевки и одного туродня обосновано ценовые составляющие обеспечения конкурентных преимуществ субъектов туризма. Доказано, что стоимость туристических услуг остаётся высоким по сравнению со средними доходами населения, что служит основной причиной низких темпов развития отрасли в стране. При экономической оценке туристической деятельности в Украине по цели поездки и видам туризма определено, что потребители отдадут предпочтение путевкам с целью досуга и отдыха, тогда как другие виды туризма слабо развиты, но в перспективе именно они будут обеспечивать конкурентные преимущества в привлечении туристов.

Элементы научной новизны. Доказана необходимость развития инновационных видов туризма, их популяризации среди населения Украины и граждан других стран. Обоснованно качественные составляющие конкурентных преимуществ, которые формируют имидж региона и страны как объекта туризма. Раскрыты составляющие экономического механизма обеспечения конкурентных преимуществ субъектов туристического бизнеса на региональном уровне по повышению инвестиционной привлекательности туристической отрасли, финансового оздоровления субъектов туризма, государственной поддержки и регулирования отрасли.

Практическая значимость. Предложены меры повышения конкурентоспособности и обеспечения конкурентных преимуществ субъектами туризма Южного региона, что могут быть использованы при разработке региональных программ развития туризма других регионов. Для субъектов туристической деятельности определены приоритеты, которые являются основой реализации их социально-экономической миссии и построения эффективной бизнес-стратегии. Табл.: 5. Илл.: 3. Библиогр.: 12.

Ключевые слова: стратегия развития; конкурентные преимущества; конкурентоспособность; туристическая отрасль; туроператоры, турагенты; цена; качество; туристические услуги; туризм; инновации в туризме; конкурентоспособный туристический продукт.

Кирилов Юрий Евгеньевич - доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры публичного управления и администрирования, Государственное высшее учебное заведение «Херсонский государственный аграрный университет» (г. Херсон, ул. Стретенская, 23)

E-mail: kirilov_ye@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-5061-2644>

Грановская Виктория Григорьевна - доктор экономических наук, доцент кафедры гостинично-ресторанного и туристического бизнеса, Государственное высшее учебное заведение «Херсонский государственный аграрный университет» (г. Херсон, ул. Стретенская, 23)

E-mail: vgranovska@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-0348-9692>

Алещенко Людмила Александровна - соискатель третьего (образовательно-научного) уровня высшего образования, ассистент кафедры менеджмента организаций, Государственное высшее учебное заведение «Херсонский государственный аграрный университет» (г. Херсон, ул. Стретенская, 23)

E-mail: 20liudmila2017@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-7119-2922>

Стаття надійшла до редакції 14.04.2020 р.

Фахове рецензування: 16.04.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Кирилов Ю. Є., Грановська В. Г., Алещенко Л. О. Формування конкурентних переваг суб'єктів туристичної галузі. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 45 – 55. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005045>

Kyrylov, Yu. Ye., Hranovska, V. H. & Alieshchenko, L. O. (2020). Formuvannia konkurentnykh perevah sub'ektiv turystychnoi haluzi [Formation of competitive advantages of tourism industry entities]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 45 – 55 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005045>

*

**В.О. ІВАНЧЕНКО, кандидат економічних наук,
доцент, докторант**

Організаційно-економічні особливості функціонування підприємництва в сільському господарстві

Мета статті – розкрити основні організаційно-економічні особливості функціонування підприємництва в сільському господарстві у сучасних умовах.

Методика дослідження. Використано діалектичні методи наукового пізнання формування підприємництва в сільському господарстві, насамперед аналіз та синтез. Також для характеристики діяльності господарюючих суб'єктів у сільському господарстві застосовано емпіричні методи пізнання, такі як опис, вимірювання та порівняння. Для аналізу впливу показників діяльності підприємництва на економіку використано моделювання та кореляційно-регресійний методи.

Результати дослідження. У процесі вивчення питань функціонування підприємництва в сільському господарстві встановлено, що на сьогодні в цьому секторі економіки України створено потужні підприємницькі формування різних форм власності. Виробництво сільськогосподарської продукції такими підприємницькими структурами забезпечує різноплановість розвитку економіки країни з урахуванням можливостей розвитку державної, колективної та приватної власності. Разом із тим перед підприємництвом у сільському господарстві виникло ряд проблем, що спричиняють зменшення постачання сировини, засобів захисту рослин, запасних частин та інших засобів виробництва, скорочення оборотних активів та збільшення кількості людського капіталу. Така ситуація спонукає до переорієнтації сільськогосподарського виробництва. Однією з перспективних моделей подальшого розвитку підприємництва в сільському господарстві може бути створення нових невеликих господарюючих суб'єктів та переорієнтація функціонуючих на виробництво екологічно чистої продукції з реалізацією останньої на внутрішньому ринку.

Елементи наукової новизни. Розкрито основні організаційно-економічні особливості функціонування підприємництва в сільському господарстві та запропоновано методичний підхід до аналізу залежності показників економіки країни від показників діяльності підприємництва. При цьому така залежність встановлена лише за матеріалами аналізу показників одного із секторів економіки. Висвітлено моделі залежностей ВВП від рівня соціально-економічного розвитку підприємництва аграрного сектору економіки.

Практична значущість. Методичний підхід доцільно застосовувати як базу аналізу динаміки показників господарювання підприємництва в сільському господарстві, відповідно до статистичної звітності підприємств та макропоказників економіки країни. Табл.: 3. Рис.: 5. Бібліогр.: 21.

Ключові слова: підприємництво сільського господарства; фермерські господарства; сільськогосподарські підприємства; фізичні особи-підприємці; формування підприємництва; розвиток підприємництва.

Іванченко Віталій Олександрович – кандидат економічних наук, доцент, докторант відділу підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: Ivanchenko_vital@ukr.net

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-4014-0780>

Постановка проблеми. Одним із найважливіших показників розвитку економіки, який характеризує кінцевий результат виробничої діяльності усіх суб'єктів господарювання, виокремлюється валовий внутрішній продукт (ВВП). Близько 25 % ВВП України формується саме сільським господарством. Функціонування сільського господарства й формування продовольчої безпеки країни та її сталого розвитку забезпечує підприємництво різних форм власності. Саме дослідження організаційно-економічних особливостей функціону-

вання підприємництва в сільському господарстві та його вплив на економіку країни надасть можливість вирішити деякі питання стратегічного планування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теза, за якою підприємництво виступає головною рушійною силою розвитку економіки – не нова (He, C., Lu, J., Qian, H. (2019)). На сьогодні в науковій спільноті емпіричні дослідження у своїй більшості характеризують вплив різних факторів на розвиток підприємництва. Основними серед яких є вплив освіти на підприємництво – Alaref, J., Brodmann, S., (2020), Ahmed, T., Chandran, V. (2020), Lee, S. M., Chang, D., &

Lim, S. B. (2005); вплив суспільства - Rawhouser, H., Cummings, M., & Newbert, S. L. (2019), Chowdhury, F., Audretsch, D. B., & Belitski, M. (2019); вплив інституцій - Urbano, D., Aparicio, S., & Audretsch, D. (2019), Fuentelsaz, L., González, C., & Maicas, J. P. (2019) та вплив економіки на підприємництво. Проте досліджень впливу підприємництва на економіку країни та аналізу впливу підприємництва сільського господарства зокрема виявляється недостатньо. Ряд досліджень було проведено фахівцями Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», а саме: Ю. Лупенком стосовно дослідження аграрної економіки та її залежності від розвитку підприємництва [7, 8], М. Маліком та О. Шпикуляком стосовно розвитку підприємництва в сільському господарстві [9, 13]. Більшість дослідників звертає увагу лише на одну форму власності в сукупності підприємницьких структур сільського господарства, при цьому увесь спектр підприємництва не досліджується. Тому питання функціонування підприємництва в сільському господарстві, незважаючи на різні форми власності та його вплив на економіку України, не розкриті та потребують ґрунтовних досліджень.

Мета статті - розкрити основні організаційно-економічні особливості функціонування підприємництва в сільському господарстві у сучасних умовах.

Методологія дослідження. Методологічною основою дослідження стала сукупність методів наукового пізнання показників функціонування підприємництва в сільському господарстві, насамперед аналіз та синтез. Також для характеристики діяльності господарюючих суб'єктів у сільському господарстві було застосовано емпіричні методи пізнання, такі як опис, вимірювання та порівняння. Для аналізу впливу показників діяльності підприємництва на економіку використано моделювання та кореляційно-регресійний методи.

Виклад основних результатів дослідження. Дослідження сучасного стану і умов розвитку підприємництва в сільському господарстві потрібно розпочати із характеристики суб'єктів господарювання, що тут працюють. Відповідно до Господарського кодексу України, суб'єктами господарювання ви-

знаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством [2, ст. 55]).

Суб'єктами господарювання є:

1) господарські організації - юридичні особи, державні, комунальні та інші підприємства, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність;

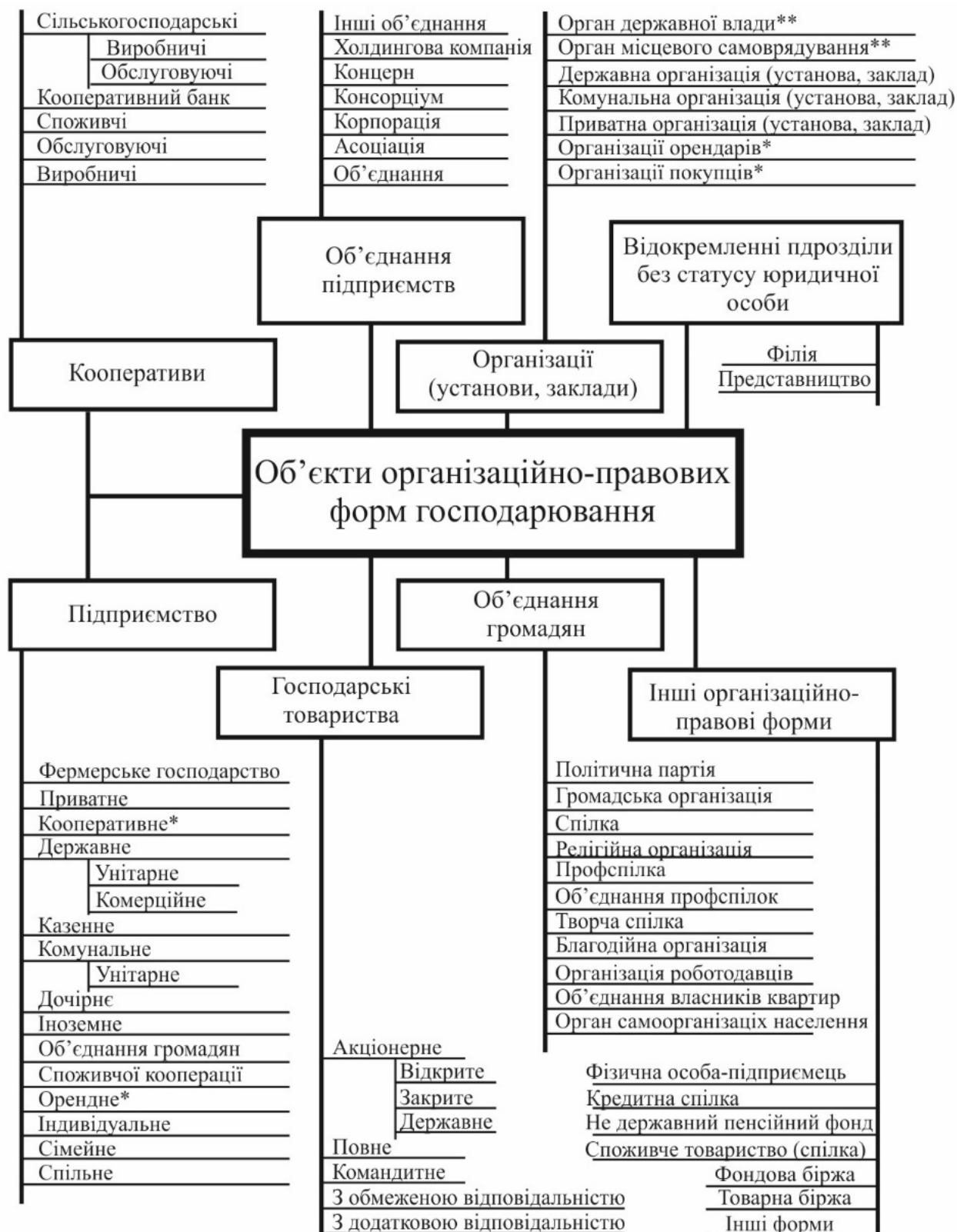
2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці.

Відповідно, господарська діяльність може здійснюватися з метою одержання прибутку і без неї. Вся господарська діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, є підприємництвом, а суб'єкти підприємництва - підприємцями [2, ст. 3]. Уся діяльність, що здійснюється без мети отримання прибутку, не є підприємництвом і в цьому дослідженні розглядатися не буде.

За іншою статтею Господарського кодексу, підприємництво - це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [2, ст. 42].

Підприємництво в Україні здійснюється в будь-яких організаційних формах, передбачених законом, на вибір підприємця [2, ст. 45]. За державним класифікатором організаційно-правових форм господарювання [6] в Україні підприємництво може бути реалізовано за одним із видів (рис. 1).

За організаційно-економічною формою підприємництво може бути представлено фірмою, або компанією [1]. Фірма - це підприємство, організація, установа, яка здійснює господарську діяльність з метою отримання прибутку. Фірмою можуть бути представлені фізичні особи-підприємці та їх об'єднання, а компанія - це асоціація підприємств, що функціонує на принципах партнерства, корпорації або інших формах організації бізнесу.

*чинним законодавством не передбачається створення та реєстрація нових об'єктів за цією формою

**не є суб'єктом господарювання

Рис. 1. Перелік форм господарювання за організаційно-правовою формою

Джерело: Наведено за матеріалами [6].

Відповідно, усіх господарюючих суб'єктів, які працюють у сільському господарстві та виробляють сільськогосподарську

продукцію для отримання прибутку, доцільно досліджувати як загальну категорію «підприємництво». Тому до складу підприємниць-

тва сільського господарства відносимо всіх юридичних осіб, таких як підприємства незалежно від форми власності чи організаційно-правової форми, фермерські господарства, різноманітні виробничі об'єднання, кооперативи тощо. Також до складу підприємництва сільського господарства доцільно віднести фізичних осіб-підприємців та домогосподарств населення, що реалізують продукцію із метою отримання прибутку.

За матеріалами Державної служби статистики України, в сільському господарстві у 2018 р. працювало близько 75 000 одиниць суб'єктів господарювання. Серед цих окремими групами можна виділити фермерські господарства, фізичних осіб-підприємців та сільськогосподарські підприємства (рис. 2).

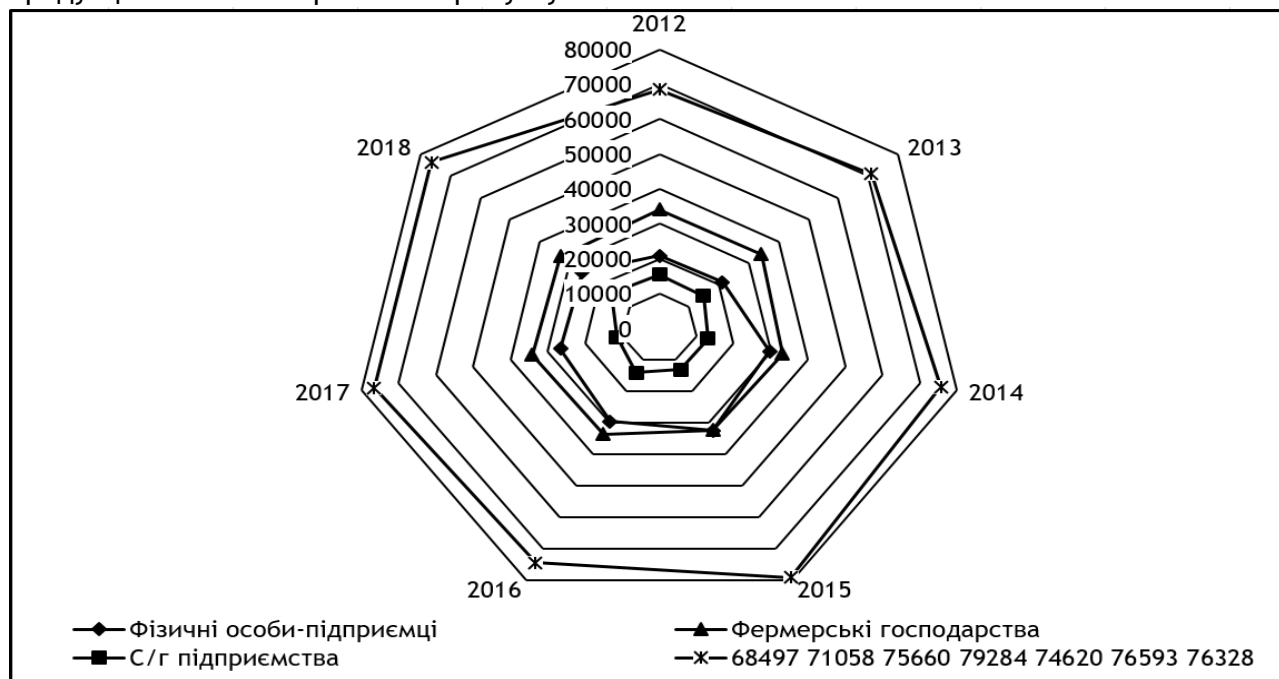

Рис. 2. Кількість суб'єктів господарювання, що працюють у сільському господарстві

Джерело: Наведено за матеріалами [5, 11].

За останні десять років кількість підприємців у сільському господарстві постійно збільшувалася та нарощувала свій потенціал. Відповідно й уся діяльність підприємництва в сільському господарстві залежить від їх забезпечення земельними ресурсами. За законодавством України, основними джерелами земельних ресурсів є землі сільськогосподарського призначення - це землі, надані господарюючим суб'єктам для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей [4].

До земель сільськогосподарського призначення належать:

- сільськогосподарські угіддя (рілля, багаторічні насадження, сіножаті, пасовища та перелоги);

- несільськогосподарські угіддя (господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, крім тих, що віднесені до земель інших категорій, землі під господарськими будівлями і дворами, землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції, землі тимчасової консервації тощо).

Загальний земельний банк України сформований землями державної, комунальної та приватної власності, яка може передаватися у власність та надаватися у користування (оренда, суборенда та емфітевзис) [4]:

- а) громадянам - для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокошення та випасання худоби, ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства;

- б) сільськогосподарським підприємствам - для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

- в) фермерським господарствам - для ведення фермерського господарства.

За період 2000-2017 рр. загальна площа сільськогосподарських угідь майже не змінилася та коливається на рівні 41 млн га.

У структурі посівних площ спостерігається постійне зниження посівів кормових культур на 2-5 % кожного року порівняно з попереднім періодом. Також відзначається ріст обсягів посівів технічних культур, що

відбувається в основному за рахунок суттєвого збільшення площ ріпаку, соняшнику та цукрового буряку.

У загальній кількості посівних площ більше половини становлять культури зернові та зернобобові, а їхні обсяги майже не змінні - 53-54 % у загальній кількості починаючи з 2014 р. (табл. 1).

1. Структура посівних площ сільськогосподарських культур, % до загальної кількості

Показник	Рік							
	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Сільськогосподарські культури	100	100	100	100	100	100	100	100
Культури зернові та зернобобові	50,2	57,6	56	54,3	54,8	53,3	53	53,6
озимі	46,3	48,6	52,4	48,5	53,6	49,8	49,5	50,2
ярі	53,7	51,4	47,6	51,5	46,4	50,2	50,5	49,8
Культури технічні	15,4	20,2	27,1	31	31	32,8	33,6	33,4
У тому числі:								
соняшник	70,3	71,2	62,7	62,3	61,1	68,6	65,2	66
соя	1,6	8,3	14,7	21,4	25,8	21,1	21,6	18,5
ріпак і кольза	5,1	3,9	12,4	10,5	8,2	5,1	8,5	11,2
Картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	8,4	7,8	7,3	7	6,8	6,8	6,7	6,6
Культури кормові	26	14,4	9,6	7,7	7,4	7,1	6,7	6,4

Джерело: Наведено за матеріалами [11, 12].

Кожен представник підприємництва в сільському господарстві вибирає свою стратегію використання земельних ресурсів та формує земельний банк таким чином, щоб забезпечити стабільну та прибуткову діяльність.

Завдяки цьому земельному банку на сьогодні усі суб'єкти господарювання в сільському господарстві виробляють продукції на понад 250 млрд грн (у цінах 2010 р.) [12]. Майже половину всього виробництва забез-

печують фізичні особи-підприємці, обсяг виробництва яких майже не змінився протягом 18 років та коливається в межах 100 млн грн (рис. 3). Інші обсяги виробництва показують сільськогосподарські підприємства, що наростили його майже вдвічі за період 2000-2018 рр. У зв'язку з цим обсяги виробництва продукції сільського господарства в перерахунку на одну особу постійно збільшувалися і на сьогодні перевищують 6000 грн у цінах 2010 р.

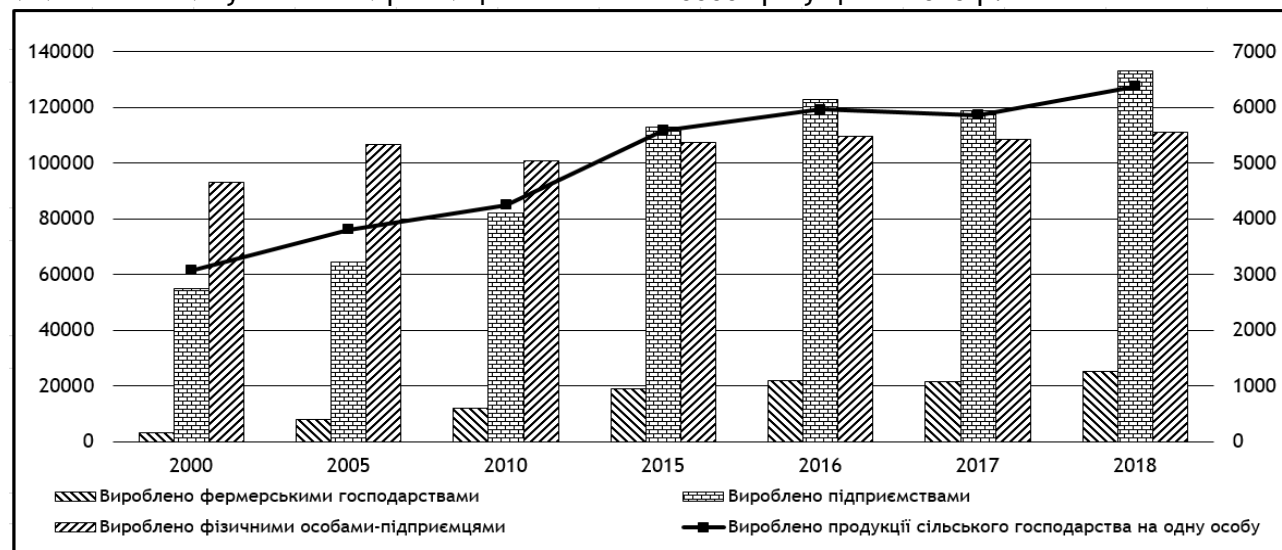

Рис. 3. Обсяги виробництва продукції сільського господарства усіма суб'єктами господарювання, що працюють в сільському господарстві

Джерело: Наведено за матеріалами [5, 11].

Іншим показником ефективної роботи сільськогосподарських підприємств слугує рівень отриманого чистого прибутку та рентабельності їх виробництва. Хоча рівень рен-

табельності постійно знижується, проте у 2018 р. він перевищив 13 %, що свідчить про чистий прибуток 13 копійок від кожної гривні, витраченої на виробництво (табл. 2).

2. Основні фінансові показники діяльності сільськогосподарських підприємств за період 2010-2018 рр.

Показник	Рік					
	2010	2014	2015	2016	2017	2018
Фінансовий результат до оподаткування, млн грн	17320,5	21495,9	101996,1	90122,1	68606,5	67170,8
Підприємства, які одержали збиток до оподаткування, % до загальної кількості	30,2	15,2	11,0	11,6	13,2	13,3
Чистий прибуток (збиток), млн грн	17253,6	21413,4	101912,2	89816,3	68276,8	66878,1
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	17,5	9,3	30,4	25,6	16,5	13,5

Джерело: Наведено за матеріалами [5, 11].

Також спостерігається незначна кількість сільськогосподарських підприємств, що отримали збиток за операційний період. Так, із 2015 р. згаданий показник знаходиться в межах 11-13 %. Переважно це зумовлено менеджментом підприємства та погодними умовами, що склалися в регіонах вирощування продукції.

За матеріалами державної статистики, підприємництво сільського господарства виробляє майже в 4 рази більше продукції рослинництва, ніж тваринництва. Порівняно з 1995 р. виробництво продукції рослинництва збільшилося майже на 50 %, при цьому обсяги виробництва продукції тваринництва дещо зменшилися (рис. 4).

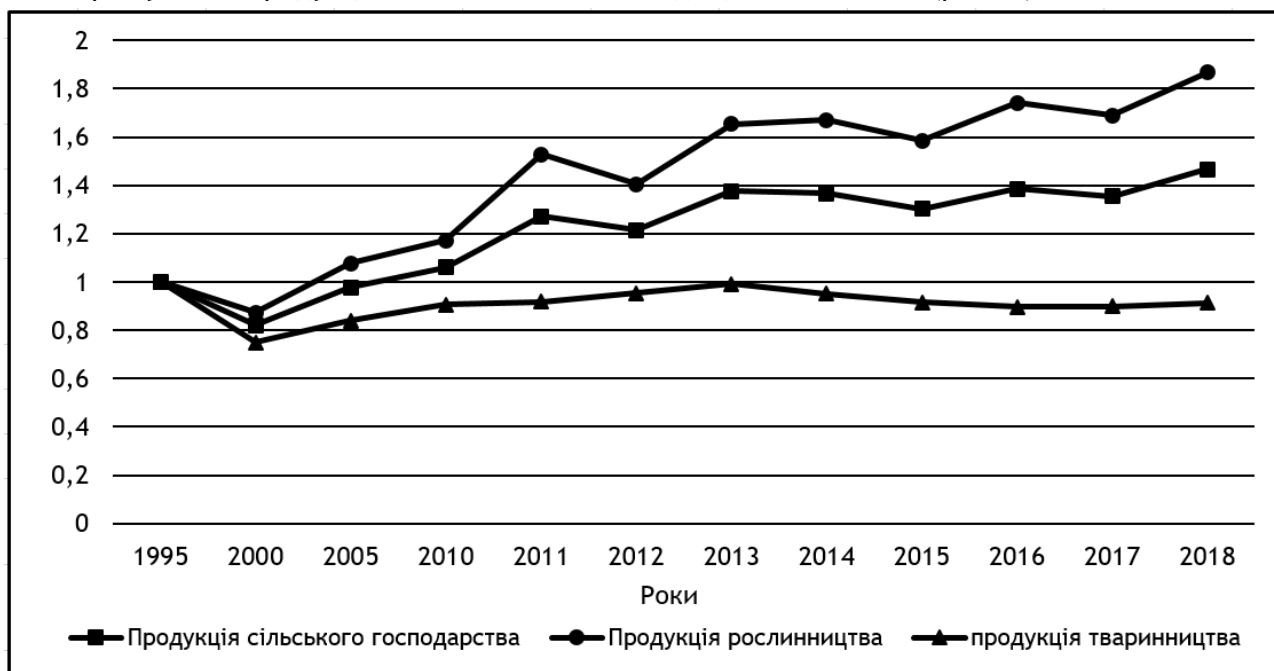

Рис. 4. Виробництво продукції сільського господарства в постійних цінах 2010 року (1995 р. =1)

Джерело: Наведено за матеріалами [11].

Постійне нарощування виробництва продукції підприємництвом в сільському господарстві забезпечує стабільні обсяги у фор-

муванні ВВП країни. На сьогодні обсяги продукції сільського господарства становлять майже 1/4 частини ВВП країни (рис. 5).

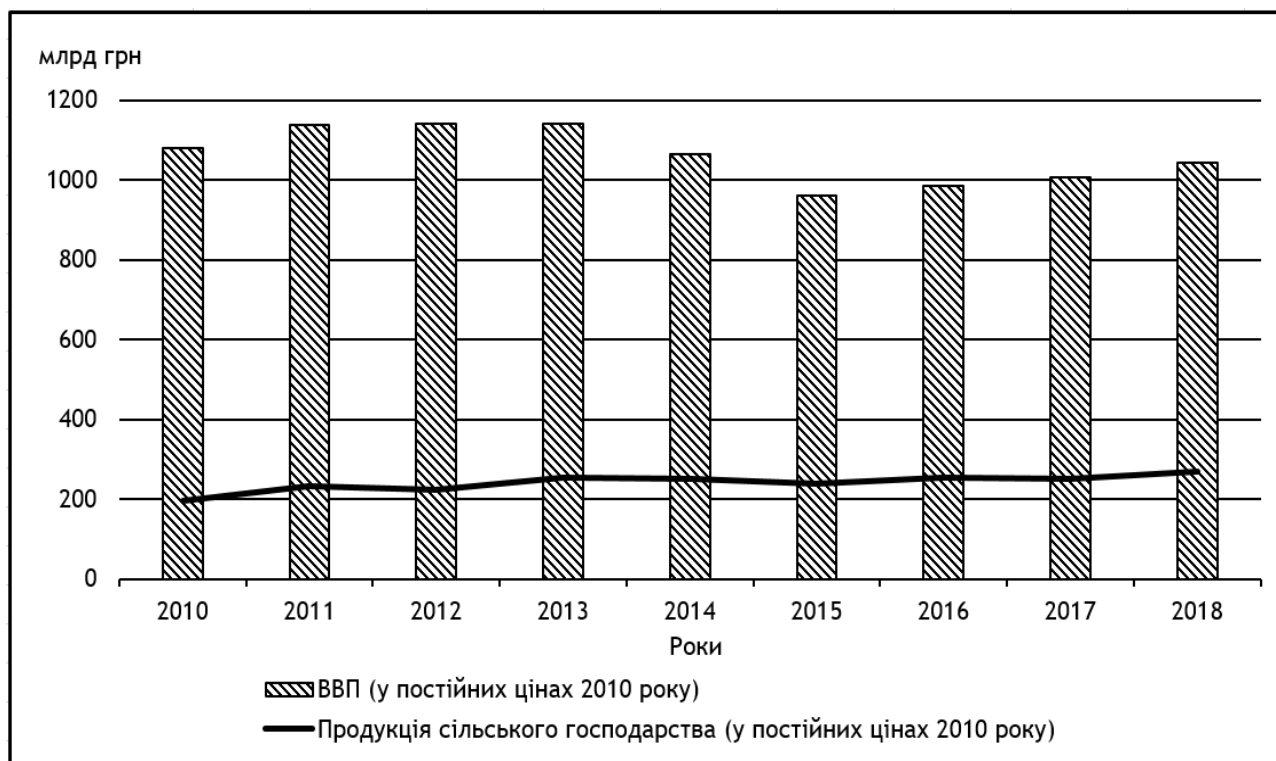

Рис. 5. Динаміка ВВП та виробництва продукції сільського господарства у постійних цінах 2010 р.

Джерело: Наведено за матеріалами [11, 12].

За період 2010-2018 рр. частка виробництва продукції сільського господарства в ВВП України постійно зростала - від 18 % у 2010 р. до майже 25 % у 2018 р. Навіть коли ВВП у 2014-2015 рр. характеризувався спадною динамікою, темпи росту виробництва продукції сільського господарства на знижувалися. Звідси можна стверджувати, що існує ряд показників, які формує підприємництво в сільському господарстві своєю діяльністю, що суттєво впливають на економіку країни в цілому.

Серед основних показників можна виділити такі:

1. Приріст кількості фермерських господарств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність;
2. Приріст кількості підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність;
3. Приріст кількості фізичних осіб-підприємців, які здійснювали сільськогосподарську діяльність;
4. Приріст обсягів виробництва продукції сільського господарства в грошовому виразі;
5. Приріст обсягів виробництва продукції сільського господарства в натуральному виразі;

6. Приріст площі сільськогосподарських угідь;

7. Приріст кількості (працюючих) зайнятих у сільському господарстві;

8. Приріст вартості основних засобів, залучених у виробництво сільськогосподарської продукції;

9. Приріст кількості працюючих в інших галузях економіки;

10. Приріст валового внутрішнього продукту.

При проведенні кореляційно-регресійного аналізу наведених показників між собою простежується ряд щільних залежностей (табл. 3).

За наведеними розрахунками, спостерігається чітка залежність показників приросту ВВП від показників приросту кількості фізичних осіб-підприємців, які здійснювали сільськогосподарську діяльність, приросту обсягів виробництва продукції сільського господарства в грошовому та натуральному виразах, приросту кількості (працюючих) зайнятих у сільському господарстві та в інших галузях економіки.

3. Кореляційна матриця залежності приросту показників діяльності підприємництва в сільському господарстві та економіці країни

Ч.ч.	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1									
2	0,2210								
3	0,6677	0,2663							
4	0,2361	0,4617	0,3059						
5	0,0875	0,8479	0,2739	0,9822					
6	0,1519	0,6559	0,3253	0,4172	0,5355				
7	0,4892	0,4569	0,8889	0,6653	0,6994	0,3407			
8	0,7770	0,6095	0,4219	0,3920	0,5505	0,0479	0,0760		
9	0,5189	0,4269	0,8408	0,6880	0,6318	0,1721	0,9677	0,0138	
10	0,4594	0,3787	0,7288	0,6112	0,6048	0,0029	0,8314	0,0260	0,9387

Джерело: Розраховано автором (перелік показників сформовано відповідно до попереднього списку).

Також відзначається суттєва залежність між показниками кількості зайнятих у сільському господарстві та інших областях економіки. За проведеними розрахунками, на 97 % кількість зайнятих в інших галузях економіки залежить від зайнятих у сільському господарстві. За іншими розрахунками, 10 га сільськогосподарських угідь забезпечують зайнятість трьом працюючим в інших областях економіки, а кожні вирощені 10 т сільськогосподарської продукції забезпечують зайнятістю двох працівників в інших областях економіки. Проте крім показників, що формує підприємництво - внутрішніх, наявний ряд зовнішніх показників, що від підприємництва не залежать та навпаки, виявляють вагомий вплив на нього. Сюди можна віднести економічну кризу, що розвинулася внаслідок епідемії коронавірусу. Руйнування глобальних ланцюжків постачань та реалізації продукції у зв'язку із введенням карантину призвело до скорочення виробництва в першому кварталі 2020 р. [3].

Крім цього, криза призвела до збільшення кількості безробітних в містах. Така ситуація змусить частину населення міст переселитися в сільську місцевість, що, за нашими переконаннями, збільшить обсяги людського капіталу на селі. У свою чергу це

вплине на темпи зменшення кількості населення сільської місцевості, скорочення якого спостерігалось протягом останніх десятиліть.

Висновки. Наведені результати свідчать, що на сьогодні в сільському господарстві України створено потужні підприємницькі формування різних форм власності. Виробництво сільськогосподарської продукції цими підприємницькими структурами забезпечує різноплановість розвитку економіки країни з урахуванням можливостей розвитку державної, колективної та приватної власності. Водночас перед підприємництвом у сільському господарстві на сьогодні постали ряд проблем, що спричиняють зменшення постачання сировини, засобів захисту рослин, запасних частин та інших засобів виробництва, скорочення оборотних активів і збільшення кількості людського капіталу. Така ситуація спонукає до переорієнтації сільськогосподарського виробництва. Однією з перспективних моделей подальшого розвитку підприємництва в сільському господарстві може бути створення нових невеликих господарюючих суб'єктів та переорієнтація уже функціонуючих на виробництво екологічно чистої продукції з реалізацією останньої на внутрішньому ринку.

Список бібліографічних посилань

1. Варналій З. С., Сизоненко В. О. Основи підприємницької діяльності. Київ : Знання України, 2004. 240 с.
2. Господарський кодекс України : Кодекс від 16.01. 2003 р. № 436-IV. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
3. Економіка України впала вперше за 4 роки. URL : <https://thepage.ua/ua/news/realnij-vvp-ukrayini-vpav-vpershe-z-2015-roku>.
4. Земельний кодекс України : Кодекс від 25.10. 2001 р. № 2768-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 3-4.
5. Кількість суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності у 2010-2018 роках. Показники суб'єктів господарювання. Державна статистика. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/fin/pssg/pssg_u/ksg_ek_2010_2018_u.xlsx.

References

1. Varnalii, Z.S., Syzonenko, V.O. (2004). Osnovy pidpriemnytskoi diialnosti [Fundamentals of entrepreneurship activity]. Kyi : Znannia Ukrainy [In Ukrainian].
2. Hospodarskyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 r. # 436-IV [The Commercial Code of Ukraine from 16.01.2003 No. 436-IV]. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15> [In Ukrainian].
3. Ekonomika Ukrainy vpala vpershe za 4 roky [The economy of Ukraine has fallen for the first time in 4 years]. Retrieved from: <https://thepage.ua/ua/news/realnij-vvp-ukrayini-vpav-vpershe-z-2015-roku> [In Ukrainian].
4. Zemelnyi Kodeks Ukrainy: vid 25.10. 2001 r. # 2768-III [Land Codex of Ukraine: from 25.10.2001 No. 2768-III]. (2002). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, pp. 3-4 [In Ukrainian].

6. Класифікація організаційно-правових форм господарювання. ДК 002:2004. Державний класифікатор України, затверджений наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 травня 2004 року № 97.

7. Лупенко Ю. О. Науково-методологічне забезпечення розвитку економіки сільського господарства України. *Економіка АПК*. 2018. № 10. С. 6-14.

8. Лупенко Ю. О. Стан та перспективи сталого розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 5-10.

9. Малік М. Й., Мамчур В. А., Шпикуняк О. Г. Інституціональне середовище та формування соціальної відповідальності аграрних підприємств. *Економіка АПК*. 2017. № 12. С. 5-13.

10. Про фермерське господарство : Закон України від 19 червня 2003 року. Відомості Верховної Ради України, (45), 363.

11. Сільське господарство України : Статистичний збірник за 2013 р. Державна служба статистики України. Київ, 2014. 400 с.

12. Сільське господарство України : Статистичний збірник за 2018 р. Державна служба статистики України. Київ, 2019. 235 с.

13. Шпикуняк О. Г., Малік М. Й. Інституціональний аналіз розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки: методичний аспект. *Економіка АПК*. 2019. № 6. С. 73-82.

14. Ahmed T., Chandran V. G. R., Klobas J. E., Liñán, F. & Kokkalis P. Entrepreneurship education programmes: How learning, inspiration and resources affect intentions for new venture creation in a developing economy. *The International Journal of Management Education*, 2020. Vol. 18(1). P. 100327.

15. Alaref J., Brodmann S. & Premand P. The medium-term impact of entrepreneurship education on labor market outcomes: Experimental evidence from university graduates in Tunisia. *Labour Economics*, 2020. 62, 101787.

16. Chowdhury F., Audretsch D. B., Belitski M. Institutions and entrepreneurship quality. *Entrepreneurship Theory and Practice*. 2019. Vol. 43(1). P. 51-81.

17. Fuentelsaz L., González C., Maicas J. P. Formal institutions and opportunity entrepreneurship. The contingent role of informal institutions. *BRQ Business Research Quarterly*, 2019. Vol. 22(1). P. 5-24.

18. He C., Lu J., Qian H. Entrepreneurship in China. *Small Business Economics*. 2019. Vol. 52(3). P. 563-572.

19. Lee S. M., Chang D., Lim S. B. Impact of entrepreneurship education: A comparative study of the US and Korea. *The international entrepreneurship and management journal*. 2005. № 1(1). P. 27-43.

20. Rawhouser H., Cummings M., Newbert S. L. Social impact measurement: Current approaches and future directions for social entrepreneurship research. *Entrepreneurship Theory and Practice*. 2019. № 43(1). P. 82-115.

21. Urbano D., Aparicio S., Audretsch D. Twenty-five years of research on institutions, entrepreneurship, and economic growth: what has been learned? *Small Business Economics*. 2019. Vol. 53(1). P. 21-49.

5. Kilkist sub'iektiv hospodariuvannya za vydamy ekonomichnoi diialnosti u 2010-2018 rokakh. Pokaznyky sub'iektiv hospodariuvannya [Number of business entities by type of economic activity in 2010-2018. Indicators of business entities]. Derzhavna statystyka. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/fin/pssg/ps_sg_u/ksg_ek_2010_2018_u.xlsx [In Ukrainian].

6. Klyasifikatsiia orhanizatsiino-pravovykh form hospodariuvannya. DK 002:2004 [Classification of organizational and legal forms of management. DK 002: 2004]. Derzhavnyi klasyfikator Ukrainy, zatverdzhnyi nakazom Derzhavnoho komitetu Ukrainy z pytan tekhnichnoho rehuliuuvannya ta spozhychoi polityky vid 28 travnia 2004 roku # 97 [In Ukrainian].

7. Lupenko, Yu.O. (2018). Naukovo-metodolohichne zabezpechennia rozvytku ekonomiky silskoho hospodarstva Ukrainy [Scientific and methodological support for the development of the agricultural economy of Ukraine]. *Ekonomika APK*, 10, pp. 6-14 [In Ukrainian].

8. Lupenko, Yu.O. (2017). Stan ta perspektyvy staloho rozvytku silskykh terytorii [State and prospects of sustainable rural development]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 5-10 [In Ukrainian].

9. Malik, M.Y., Mamchur, V.A., Shpykuliak, O.H. (2017). Instytutsionalne seredovyshe ta formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti ahrarykh pidpriemstv [Institutional environment and formation of social responsibility of agricultural enterprises]. *Ekonomika APK*, 12, pp. 5-13 [In Ukrainian].

10. Pro fermerske hospodarstvo: Zakon Ukrainy vid 19 chervnia 2003 roku [On Farming: The Law of Ukraine]. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, (45), 363 [In Ukrainian].

11. Silske hospodarstvo Ukrainy: statystychnyi zbirnyk za 2013 r. [Agriculture of Ukraine. 2013 statistical collection]. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [In Ukrainian].

12. Silske hospodarstvo Ukrainy: statystychnyi zbirnyk za 2018 r. [Agriculture of Ukraine. 2018 statistical collection]. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [In Ukrainian].

13. Shpykuliak, O.H., Malik, M.Y. (2019). Instytutsionalnyi analiz rozvytku pidpriemnytstva v ahrarynomu sektori ekonomiky: metodychnyi aspekt [Institutional analysis of entrepreneurship development in agricultural sector of economy: methodical aspect]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 73-82 [In Ukrainian].

14. Ahmed, T., Chandran, V.G.R., Klobas, J.E., Liñán, F. & Kokkalis, P. (2020). Entrepreneurship education programmes: How learning, inspiration and resources affect intentions for new venture creation in a developing economy. *The International Journal of Management Education*, 18(1), 100327 [in English].

15. Alaref, J., Brodmann, S. & Premand, P. (2020). The medium-term impact of entrepreneurship education on labor market outcomes: Experimental evidence from university graduates in Tunisia. *Labour Economics*, 62, 101787 [in English].

16. Chowdhury, F., Audretsch, D.B. & Belitski, M. (2019). Institutions and entrepreneurship quality. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 43(1), pp. 51-81 [in English].

17. Fuentelsaz, L., González, C. & Maicas, J.P. (2019). Formal institutions and opportunity entrepreneurship. The contingent role of informal institutions. *BRQ Business Research Quarterly*, 22(1), pp. 5-24 [in English].

18. He, C., Lu, J. & Qian, H. (2019). Entrepreneurship in China. *Small Business Economics*, 52(3), pp. 563-572 [in English].

19. Lee, S.M., Chang, D. & Lim, S.B. (2005). Impact of entrepreneurship education: A comparative study of the US and Korea. *The international entrepreneurship and management journal*, 1(1), pp. 27-43 [in English].

20. Rawhouser, H., Cummings, M. & Newbert, S.L. (2019). Social impact measurement: Current approaches and future directions for social entrepreneurship research. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 43(1), pp. 82-115 [in English].

21. Urbano, D., Aparicio, S. & Audretsch, D. (2019). Twenty-five years of research on institutions, entrepreneurship, and economic growth: what has been learned? *Small Business Economics*, 53(1), pp. 21-49 [in English].

Ivanchenko V.O. Organizational and economic features of functioning of entrepreneurship in agriculture

The purpose of the article is to reveal the main organizational and economic features of the functioning of entrepreneurship in agriculture in modern conditions.

Research methods. Dialectical methods of scientific cognition have been used in the process of research into indicators of agricultural entrepreneurship formation, first of all, analysis and synthesis. In addition, for the characterization of economic agents in agriculture, empirical methods of cognition, such as description, measurement and comparison have been used. To analyze the impact on business performance indicators economics modeling and correlation and regression methods have been applied.

Research results. In the process of studying the formation of entrepreneurship in agriculture, it was established that powerful entrepreneurial formations of various forms of ownership have been created in this sector of the Ukrainian economy. The agricultural production by such entrepreneurial structures ensures the diverse development of the country's economy, taking into account the possibilities for the development of state, collective and private property. At the same time, a number of problems have arisen for entrepreneurship in agriculture today, which cause a decrease in the raw materials supply, plant protection products, spare parts and other means of production, a reduction in current assets and an increase in the amount of human capital. This situation prompts a reorientation of agricultural production. One of the promising models for the further development of entrepreneurship in agriculture may be the creation of new small business entities and the reorientation of those already operating in the production of environmentally friendly products with the sale of the latter on the domestic market.

Scientific novelty. The main organizational and economic features of the entrepreneurship functioning in agriculture are disclosed and a methodological approach to the analysis of the dependence of the country's economic indicators on the entrepreneurship performance is proposed. Moreover, this dependence was established only based on the indicators analysis to one of the economic sectors. The models of the GDP dependencies on the level of socio-economic development of entrepreneurship in the agricultural sector are highlighted.

Practical significance. It is advisable to use the methodological approach as a basis for analyzing the dynamics of business indicators in agriculture, in accordance with the statistical reporting of enterprises and macroeconomic indicators of the country's economy. Tabl.: 3. Figs.: 5. Refs.: 21.

Keywords: agriculture entrepreneurship; farms; agricultural enterprises; individual entrepreneurs; entrepreneurship formation; entrepreneurship development.

Ivanchenko Vitalii Oleksandrovych - candidate of economic sciences, associate professor (docent), competitor for doctor's degree of the department of entrepreneurship, cooperation, and agro-industrial integration, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv)

E-mail: Ivanchenko_vital@ukr.net

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-4014-0780>

Иванченко В.А. Организационно-экономические особенности функционирования предпринимательства в сельском хозяйстве

Цель статьи - раскрыть основные организационно-экономические особенности функционирования предпринимательства в сельском хозяйстве в современных условиях.

Методика исследования. Использованы диалектические методы научного познания формирования предпринимательства в сельском хозяйстве, прежде всего анализ и синтез. Также для характеристики деятельности хозяйствующих субъектов в сельском хозяйстве применены эмпирические методы познания, такие как описание, измерение и сравнение. Для анализа влияния показателей деятельности предпринимательства на экономику использованы моделирование и корреляционно-регрессионный методы.

Результаты исследования. В процессе изучения вопросов формирования предпринимательства в сельском хозяйстве установлено, что на сегодня в этом секторе экономики Украины созданы мощные предпринимательские формирования различных форм собственности. Производство сельскохозяйственной продукции такими предпринимательскими структурами обеспечивает разноплановость развития экономики страны с учётом возможностей развития государственной, коллективной и частной собственности. Вместе с тем перед предпринимательством в сельском хозяйстве возник ряд проблем, что вызывают уменьшение поставок сырья, средств защиты растений, запасных частей и других средств производства, сокращение оборотных активов и увеличение количества человеческого капитала. Такая ситуация побуждает к переориентации сельскохозяйственного производства. Одной из перспективных моделей дальнейшего развития предпринимательства в сельском хозяйстве может быть создание новых небольших хозяйствующих субъектов и переориентация уже функционирующих на производство экологически чистой продукции с реализацией последней на внутреннем рынке.

Элементы научной новизны. Раскрыты основные организационно-экономические особенности функционирования предпринимательства в сельском хозяйстве и предложен методический подход к анализу зависимости показателей экономики страны от показателей деятельности предпринимательства. При этом такая зависимость установлена только по материалам анализа показателей одного из секторов экономики. Освещены модели зависимостей ВВП от уровня социально-экономического развития предпринимательства аграрного сектора экономики.

Практическая значимость. Методический подход целесообразно применять как базу анализа динамики показателей хозяйствования предпринимательства в сельском хозяйстве, в соответствии со статистической отчетностью предприятий и предпринимателей и макропоказателей экономики страны. Табл.: 3. Илл.: 5. Библиогр.: 21.

Ключевые слова: предпринимательство сельского хозяйства; фермерские хозяйства; сельскохозяйственные предприятия; физические лица-предприниматели; формирование предпринимательства; развитие предпринимательства.

Иванченко Виталий Александрович - кандидат экономических наук, доцент, докторант отдела предпринимательства, кооперации и агропромышленной интеграции, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)

E-mail: Ivanchenko_vital@ukr.net

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-4014-0780>

Стаття надійшла до редакції 20.04.2020 р.

Фахове рецензування: 26.04.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Иванченко В. О. Організаційно-економічні особливості функціонування підприємництва в сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 56 – 65. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005056>

Ivanchenko, V. O. (2020). Orhanizatsiino-ekonomichni osoblyvosti funktsionuvannya pidpriemnytstva v sil'skomu hospodarstvi [Organizational and economic features of functioning of entrepreneurship in agriculture]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 56 – 65 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005056>

УДК 631.1:331.2:658

JEL Classification: O15; J24

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005066>

Л.І. МИХАЙЛОВА, доктор економічних наук, професор

Управління розвитком людського капіталу в забезпеченні якості життя сільського населення

Мета статті – дослідити потенційні можливості наявного людського капіталу сільського господарства України; виявити найбільш визначальні чинники управління його розвитком та забезпеченням якості життя сільського населення; охарактеризувати існуючі підходи управління розвитком персоналу в аграрних підприємствах; обґрунтувати комплекс інноваційних підходів розвитку людського капіталу на різних рівнях управління.

Методика дослідження. Методологічною основою дослідження були положення економічної теорії та системного аналізу. Кількісні показники життєдіяльності сільського населення, обсягів виробництва валової доданої вартості сільського господарства та інші визначали з використанням статистично-економічного методу. Кореляційний метод аналізу застосовували для встановлення кількісного впливу чинників розвитку людського капіталу на обсяги валової доданої вартості сільського господарства. Розрахунково-конструктивний метод, порівняння та графічного аналізу слугував для оцінювання чинників розвитку людського капіталу та підвищення рівня життя сільського населення. За допомогою логіко-евристичного методу, зокрема, методу експертних оцінок, оцінювали інноваційні підходи в управлінні розвитком людського капіталу в аграрних підприємствах. Виділення основних факторів управління розвитком людського капіталу здійснювали прийомами систематизації та узагальнення. Аргументація теоретичних положень та одержаних висновків щодо перспектив розвитку людського капіталу в Україні на різних рівнях управління ґрунтується на системному підході та абстрактно-логічному методі.

Результати дослідження. Здійснено оцінку потенційних можливостей нарощування людського капіталу сільського населення України шляхом розрахунку фонду життєдіяльності як добутку кількості населення та тривалості його життя. Виявлено, що створення валової доданої вартості в сільському господарстві втричі вище з розрахунку на одиницю праці порівняно з іншими галузями економіки країни. За результатами розв'язання кореляційно-регресійної моделі доведено, що найбільший вплив на нарощування продуктивності сільськогосподарської праці за останні роки здійснювала оплата праці. Викладено основні підходи в управлінні розвитком людського капіталу, що застосовуються в аграрних підприємствах різних організаційно-правових форм: агрохолдинги для високої результативності управління розвитком людського капіталу вдаються до створення власних університетів; інші підприємства розвиток людського капіталу здійснюють відповідно до організаційно-економічних та правових чинників.

Елементи наукової новизни. Проведене дослідження надало змогу виявити особливості управління розвитком людського капіталу сільського господарства, сутність яких віддзеркалює його дуалістичний характер: нарощування виробництва валової продукції сільського господарства відбувається одночасно зі зниженням фонду життєдіяльності сільського населення, підвищенням продуктивності праці з розрахунку на одного зайнятого в сільському господарстві та триваючою недооцінкою його людського капіталу. Це спричиняє зниження оплати праці селян і недостатнє для відшкодування затрат робочої сили та відновлення здоров'я, що в сукупності формує систему показників якості життя сільського населення та його низький рівень.

Практична значущість. Акцентовується важливість управління розвитком людського капіталу для підвищення якості життя сільського населення. Обґрунтовується необхідність системності вибору підходів до розвитку людського капіталу на різних рівнях управління: держави, суб'єктів господарювання та окремих осіб. Реалізація запропонованих заходів забезпечить нарощування людського капіталу сільського господарства та дозволить значно підвищити якість життя сільського населення. Табл.: 5. Рис.: 1. Бібліогр.: 22.

Ключові слова: людський капітал; управління розвитком; фонд життєдіяльності; персонал; інноваційні підходи; якість життя; сільське населення; оплата праці.

Михайлова Любов Іванівна - доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту, Сумський національний аграрний університет (м. Суми, вул. Г. Кондратьєва, 160)

E-mail: lmikhaylova@yahoo.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2628-5094>

Постановка проблеми. Історія економічних досліджень та еволюція знань підтверджують актуальність проблеми управління розвитком

людського капіталу і значення останнього для розвитку економіки країн, підвищення добробуту сільського населення та поліпшення якості життя його носіїв. Трансформація усіх сторін суспільно-економічного життя сільсь-

© Л.І. Михайлова, 2020

кого населення, що в Україні проявляється оголошеними реформами: земельною, адміністративно-територіальною, освіти, медичного обслуговування, місцевого самоврядування тощо, зумовлює необхідність узагальнення існуючих підходів та опрацювання інноваційних методів щодо управління розвитком людського капіталу. Проблема посилюється ще й тим, що зміни спричиняють порушення системності підходів у розвитку людського капіталу на різних рівнях: держави, галузей, підприємств, територіальних одиниць, окремих особистостей. При тому, що виробництво сільськогосподарської продукції в країні збільшується та аграрний сектор продовжує залишатися основним постачальним валютних надходжень, рівень доходів працівників аграрних підприємств значно нижчий порівняно з іншими галузями національної економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах соціально-економічних трансформацій та глобалізаційних викликів кожна організація, регіон, галузь чи країна в цілому усвідомлюють важливість та винятковість людського чинника у формуванні конкурентних переваг, створенні інновацій та забезпеченні економічного зростання. Не вдаючись в дискусії щодо сутнісного наповнення дефініції людського капіталу, вважаємо, що людський капітал - це капітал, що накопичений людиною завдяки її природженим (фізичним та інтелектуальним) здібностям і талантам, які розвиваються шляхом підвищення освітнього рівня, кваліфікації, набуття знань, навичок і компетенцій та який може забезпечувати віддачу. Чим вищий людський капітал, виражений рівнем освіти, кваліфікації, знань, досвіду, тим більшими стають можливості людини до продуктивної високоякісної праці [9]. Такі результати праці забезпечують людині більшу винагороду, яка виступає передумовою підвищення якості життя.

Отримуючи Нобелівську премію 8 грудня 1979 р. у Стокгольмі, Т. Schultz у своєму докладі вкотре наголосив на необхідності інвестування людського капіталу. Він зазначав, що хоча вчені й поглибили свої знання щодо таких простих процесів, як реакція селян на нові й ефективніші методи вирощування сільськогосподарських культур чи худоби, а також про існуючий загальний зв'язок між обсягом виробництва та добробутом, однак надто поширене неврахування цього серед факторів економічного зростання, що до сьо-

годні не може бути ніяк усунутим. Хоча все-таки відбувається перелом. Усе більше економістів почали дотримувати тієї точки зору, що звичайна економічна теорія застосовується однаково як до проблеми бідності щодо країн з низьким рівнем доходів, так і до відповідних країн з високим рівнем доходів. Знання про бідність і бідних, про їх досягнення в минулому та зміни життєвих обставин з плином часу - до цього можна безліччого додати, проблеми та можливості подолання бідності в країнах із низьким рівнем доходів стають яснішими для розуміння [21]. У своїй праці «Інвестиції в людський капітал» він зазначав, що для країн з низьким рівнем розвитку інвестиції в людський капітал та сільське господарство набагато важливіші, ніж капіталовкладення в машини та заводи [20]. Тут наголошувалося на самому факті необхідності людського розвитку та постійного навчання.

Дещо пізніше Гарі Беккер (Becker G.) формалізував теорію розвитку людського капіталу та трансформував її в теорію інвестування освіти завдяки всебічному емпіричному аналізу інвестицій у знання. У своїй фундаментальній праці «Людський капітал: теоретичний і емпіричний аналіз» Г. Беккер виявляє та підтверджує зв'язок між людським капіталом та доходами його носіїв. Тобто, приймаючи рішення про інвестиції в освіту, здоров'я чи професійну підготовку, людина свідомо збільшує свій капітал, орієнтуючись на окупність та прибутковість цих заходів у майбутньому [17]. За популяризацію ідей теорії людського капіталу у 1992 р. Г. Беккеру була присуджена Нобелівська премія в галузі економіки.

Досліджуючи структуру та основи створення людського капіталу в сільському господарстві Німеччини, деякі вчені розглядають людський капітал як сукупність економічно значущих та застосовуваних здібностей, знань і форм поведінки особистості чи груп особистостей. Характеризуючи важливість людського капіталу для підвищення економіки та якості життя, Г. Бартельс (Bartels H.) зазначає, що людина, як носій людського капіталу, спочатку має бути освіченою, перш ніж вона може взяти участь у процесі продуктивного виробництва [16, с. 15]. Так, у передмові до видання Т. Шульца «Інвестиції в людей: економіка якості населення» Е. Бойтхер пояснює основні передумови «німецького» економічного дива (післявоєнного відродження західноні-

мецької економіки) - за умови зруйнування матеріального капіталу, але збереження суб'єктивних знань людей, накопичених знань у бібліотеках та розуміння їх цінності, вдалося за відносно обмежений проміжок часу відтворити втрачений капітал [22, с. 7].

Про застосування різних підходів в управлінні процесами розвитку людського капіталу свідчать праці В. Біч (Bitsch V.) [18], М. Боуна (Boon M.) [19], Г. Бартельса (Bartels H.) [16], які опрацювали сучасні технології безперервного навчання персоналу в аграрних підприємствах. Зважаючи на результати стрімких інтеграційних процесів в аграрному секторі України, що зумовили появу великих агрохолдингів та спричинили значне скорочення чисельності зайнятих у сільському господарстві і зміни вимог до фахової підготовки працівників, питання управління людським капіталом неодноразово досліджували у своїх працях О. Бородіна [1], В. Дієсперов [3], В. Рябоконт [13], Т. Кириченко [6] та інші [9, 10].

Мета статті - дослідити потенційні можливості наявного людського капіталу сільського господарства України; виявити найбільш визначальні чинники управління його розвитком та забезпеченням якості життя сільського населення; охарактеризувати існуючі підходи управління розвитком персоналу в аграрних підприємствах; обґрунтувати комплекс інноваційних підходів розвитку людського капіталу на різних рівнях управління.

Методологія дослідження. Методологічною основою дослідження виступали положення економічної теорії та системного аналізу. Кількісні показники життєдіяльності сільського населення, обсягів виробництва валової доданої вартості сільського господарства та інші визначали з використанням статистично-економічного методу. Кореляційний метод аналізу застосовували для встановлення кількісного впливу чинників розвитку людського капіталу на обсяги валової доданої вартості сільського господарства. Розрахунково-конструктивний метод,

порівняння та графічного аналізу застосовували для оцінювання чинників розвитку людського капіталу та підвищення рівня життя сільського населення. За допомогою логіко-евристичного методу, зокрема, методу експертних оцінок, оцінювали інноваційні підходи в управлінні розвитком людського капіталу в аграрних підприємствах. Виділення основних факторів управління розвитком людського капіталу здійснювали прийомами систематизації та узагальнення. Аргументація теоретичних положень та одержаних висновків щодо перспектив розвитку людського капіталу в Україні на різних рівнях управління ґрунтується на системному підході та абстрактно-логічному методі.

Виклад основних результатів дослідження. До сьогодні в аграрній економіці можна виділити небагато досліджень, де розглядаються проблеми вивчення взаємозв'язків інвестицій в людський капітал та їх окремі елементи, а також виявляється вплив згаданих процесів на секторний економічний розвиток. Хоча окремі змінні людського капіталу (вік, досвід, освіта) і знаходять своє відображення в аналізі використання людських ресурсів, проте ігнорується значення людського капіталу сільського господарства у загально-економічних питаннях. Особливо вони недостатні у вивченні взаємодії інвестицій в людський капітал та ділової активності. Це зумовлено, насамперед, складністю вимірювання та аналізу інвестицій в людський капітал, а також його результативності й віддачі.

Спробуємо на державному рівні оцінити потенційну спроможність розвитку людського капіталу сільського господарства. Припустимо, що сільське населення потенційно являє собою носія людського капіталу, а його віддача віддзеркалює можливості для формування якості життя. Застосовуючи методичний підхід Л. Зайверта [4] щодо оцінки фонду потенційної життєдіяльності людини, оцінимо показники фонду життєдіяльності сільського населення України в динаміці за 1990-2019 рр. (табл. 1).

1. Показники фонду життєдіяльності сільського населення України (на 01.01)

Рік	Чисельність наявного сільського населення, тис. осіб	Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	Фонд життєдіяльності	2019 р. до 1990 р., %
1990	16969,3	70,42	1194978,1	100,0
2000	16091,2	67,72	1089696,0	91,2
2010	14438,1	70,44	1017019,7	85,1
2011	14336,9	71,02	1025393,8	85,8
2012	14252,7	71,15	1014079,6	84,8
2013	14174,4	71,37	1011626,9	84,6

2014	14089,6	71,37	1005574,7	84,1
2015 ¹	13256,2	71,38	946227,5	79,1
2016 ¹	13175,5	71,68	944419,8	79,0
2017 ¹	13102,2	71,98	943096,3	78,2
2018 ¹	13015,4	71,76	933985,1	78,1
2019 ¹	12896,5	71,58	923131,4	77,2

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: Складено та розраховано за [11].

Зазначимо, що фонд життєдіяльності людини становить добуток тривалості життя на кількість населення. Наведені дані свідчать, що за останні тридцять років показники життєдіяльності сільського населення в Україні скоротилися майже на третину. Такі процеси відбулися внаслідок стрімкого зниження чисельності населення, навіть незважаючи на збільшення тривалості життя. При цьому ви-

явлено значні регіональні відмінності за згаданим показником. Так, потенціал життєдіяльності сільського населення в Сумській області характеризується значно нижчими показниками (майже на третину) порівняно із загальним по Україні.

Проаналізуємо результативні показники використання людських ресурсів у сільському господарстві (табл. 2).

2. Валова додана вартість за видами економічної діяльності в Україні, 2017 р.

Галузь національного господарства	Валова додана вартість, млн грн	Структура, %	Фонд заробітної плати, млн грн	Структура, %	ВДВ на 1 грн заробітної плати, грн
Усього	2519561	100,0	654636	100,0	3848
Сільське, лісове та рибне господарство	303949	12,1	33979	5,2	8945
Промисловість	632887	25,2	173398	26,5	3649

Джерело: Складено та розраховано за [2].

З метою оцінки рівня продуктивності праці в сільському господарстві, порівняємо створення валової доданої вартості (ВДВ) за видами економічної діяльності в Україні. За наведеними даними, у сільському господарстві створюється 12,1 % валової доданої вартості України, водночас фонд заробітної плати становить тільки 5,2 % (для промисловості зазначені показники пропорційно виважені). Це зумовлено значною мірою низьким рівнем освіченості сільського населення, використанням низькокваліфікованої праці, одиниця оплати якої створює 8945 грн валової доданої вартості, тоді як у середньому по національному господарству 3848 грн, а в промисловості - 3649 грн.

Проведені тривалі дослідження тенденцій рівня освіти працівників сільського госпо-

дарства та проходження ними курсів підвищення кваліфікації підтверджують, що частка людей з вищою освітою в цілому в економіці країни досягає близько 60 %; у промисловості - 46,5%, а в сільському господарстві - 30,1% (станом на 1.01.2014 р.). При цьому частка тих, хто підвищує кваліфікацію, в сільському господарстві становила тільки 1,1%, у цілому по економіці - 9,9%, а в промисловості - 15,1%. Це останній рік, за який наведена дана інформація в статистичних збірниках. І вказана ситуація за останні роки має тенденцію до погіршення.

Продовжуючи тезу, за якою заробітна плата виступає віддзеркаленням вартості людського капіталу, проаналізуємо використання фонду робочого часу та його оцінку за видами економічної діяльності в Україні (табл. 3).

3. Використання фонду робочого часу та його оцінка за видами економічної діяльності в Україні, 2018 р. (у середньому на одного працівника)

Галузь національного господарства	Відпрацьовано, год	Коефіцієнт використання	Середньомісячна заробітна плата, грн	Оплата 1 год робочого часу, грн
Усього	1695	0,85	8 865	62,75
Сільське господарство	1811	0,909	7 166	47,47
Промисловість	1725	0,866	9 633	67,00

Джерело: Складено та розраховано за [12].

За проведеним аналізом, у сільському господарстві найнижчий рівень оплати години робочого часу, хоча коефіцієнт використання робочого часу вищий. Вартість години праці в сільському господарстві оцінюється в 47,47 грн, що на 40% менше, ніж у промисловості. Разом із тим продуктивність праці в сільському господарстві

(див. дані табл. 2) - за показником створення валової доданої вартості на 1 грн оплати праці майже втричі вищий, ніж у промисловості. Графічне зображення демонструє тенденції скорочення чисельності зайнятих у сільському господарстві та промисловості України, а також їх рівні заробітної плати (рис.).

Динаміка кількості зайнятих та оплати 1 год робочого часу за видами економічної діяльності в Україні

Джерело: Побудовано автором за [2].

Дослідження показують, що працівники сільського господарства України продовжують виступати донором розвитку економіки країни в цілому, а сільське населення - залишається чи не найбільш бідним у країні. Водночас наукова та експертна спільнота по праву вважає аграрний сектор головним рушієм подальшого розвитку національної економіки України, оскільки станом на початок 2018 р. він формує близько 20% валового внутрішнього продукту, забезпечує понад 40% валютних надходжень до державного бюджету від експорту та є єдиною галузю національної економіки, яка за останні п'ять років показує позитивну динаміку рентабельності.

Для виявлення кількісного впливу окремих факторів на створення валової доданої вартості сільського господарства було розв'язано кореляційно-регресійну модель. Результуючим показником став обсяг валової доданої вартості сільського господарства (Y), а факторами впливу обрано: x_1 - фонд життєдіяльності сільського населення;

x_2 - середньомісячна заробітна плата, грн; x_3 - оплата 1 год робочого часу, грн; x_4 - коефіцієнт використання робочого часу в галузі; x_5 - частка валової доданої вартості в загальній структурі, %. Показники взято в динаміці за 2010-2018 рр.

Розрахунок кореляційної матриці здійснювався в кілька етапів, оскільки виявлення мультиколінеарності вимагало виключення деяких факторів. На першому етапі було виключено фактор x_4 - коефіцієнт використання робочого часу в галузі.

На наступному етапі модель розв'язували без фактора x_4 , а також перевіряли її якість й адекватність за використання коефіцієнтів кореляції та детермінації, а також критеріїв Фішера та Стюдента. Коефіцієнт кореляції становив 0,996, що вказує на тісний лінійний зв'язок між результуючим показником та включеними в модель факторами (табл. 4). Підтверджують якість рівняння й коефіцієнт детермінації із значенням 0,992 та критерій Фішера, значення якого значно більше за критичне.

4. Результати розв'язання другого етапу кореляційно-регресійної моделі залежності валової доданої вартості сільського господарства України

	Y	X1	X2	X3	X5
Y	1				
X1	-0,8899506	1			
X2	0,99645783	-0,85703304	1		
X3	0,9951512	-0,8508181	0,99971821	1	
X5	0,65016527	-0,8637206	0,593084393	0,579389	1

Джерело: Результати власних досліджень.

Проте, проводячи оцінку за кореляцією x , виявлено, що всі фактори корелюють між собою, тому обрано як найбільш важливий фактор x_2 – *середньомісячна заробітна плата, грн*, і побудовано регресійну залежність. Якість та адекватність моделі підтверджено коефіцієнтом детермінації, критеріями Фішера та t -статистики Стюдента. Рівняння регресії має вигляд:

$$Y = 500956,3 + 356,8 x_2. \quad (1)$$

Отже, в підсумку отримано кореляційну залежність обсягу валової доданої вартості в сільському господарстві від середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства. Цілком очевидно, що цей фактор найбільш впливовий, хоча важливе значення мають й інші. Відповідно до рівняння, можна зазначити, що збільшення середньомісячної заробітної плати працівника на 1 грн зумовлює зростання результуючого показника на 356,8 грн. Проте ціна робочої сили в сільському господарстві України залишається на низькому рівні.

Загальновідомо, що наразі більшість людей світу бідні. Якби економіка бідності була нами досліджена детальніше, ми б краще розуміли, від чого насправді залежать можливості змінити становище, внаслідок якого сьогодні страждає населення. Достеменно відомо, що більшість малозабезпечених людей світу живе працею в сільському господарстві. Разом із тим економісти нині доходять висновку, що бідні не менше, ніж багаті, піклуються про поліпшення своєї життєвої ситуації та майбутнього власних дітей. І, водночас, відомий парадокс, що в країнах із низьким рівнем добробуту наявний високий невикористаний потенціал розвитку сільського господарства, який не тільки б забезпечив виробництво необхідної кількості продуктів харчування, а й підвищив доходи та поліпшив життєвий рівень бідного населення. Проте ситуація залишається складною. І серед головних, визначальних причин слід

вказати те, що до факторів поліпшення життєвої ситуації малозабезпеченого населення до останнього часу не відносять підвищення якісних характеристик населення та прогрес, розвиток знань. Слід констатувати, що здібність селян у країнах із низьким рівнем доходу, в яких необхідна модернізація аграрного виробництва, загалом має тенденцію до зростання. Як показує досвід країн, що розвиваються, селяни також навчилися оцінювати свої виробничі шанси, обґрунтовувати економічну доцільність застосування землі, праці та капіталу, щоб модернізувати власні господарства. Саме вони являють собою нове всеосяжне покоління селян, здатних демонструвати високі результати фінансово-господарської діяльності; робити те, що зовсім не пов'язане зі старим традиційним сільським господарством. Зазначені явища слугують свідченням та підтвердженням того, що знання, вміння та досвід, які в сукупності формують людський капітал кожної особистості, виступають визначальними факторами успіху діяльності.

Проведені дослідження дають підстави стверджувати, що держава відійшла від розв'язання проблем управління постійним розвитком людського капіталу в сільському господарстві. На це вказує частка тих, хто одержав освіту, підвищує кваліфікацію та навчається, одержує гідну заробітну плату, має достатній рівень матеріального забезпечення для відшкодування витрат робочої сили та відновлення здоров'я, що в сукупності формує систему показників якості життя сільського населення.

Виникає запитання: завдяки чому Україна досягла таких високих результативних показників діяльності сільського господарства, водночас з наявними людськими ресурсами, що мають значно нижчий рівень і освіти, і оплати праці? Зазначимо, що проблеми розвитку людського капіталу перейшли з рівня відповідальності країни, галузі на рівень відповідальності не всіх, а тільки соціально

відповідальних аграрних формувань та окремих особистостей. Входження іноземних інвестицій в сільське господарство країни зумовлює впровадження не тільки найсучасніших інноваційних технологій у виробництво рослинницької та тваринницької продукції, а й імпортування інноваційних управлінських підходів у систему формування та розвитку людського капіталу в інтеграційних структурах аграрного бізнесу. Наразі деякі агрохолдинги демонструють власні унікальні підходи в системі управління персоналом, включаючи практично всі елементи роботи з останнім: від забезпечення постійного розвитку працівників, оцінки їх діяльності та проведення атестації - до формування дієвих підходів в мотивації до праці та управління кар'єрним зростанням. Поглиблені емпіричні дослідження проводили на прикладі окремих агрохолдингів України. Вибір було зумовлено тим, що нині в Україні майже половина земельних ресурсів (до 43 %) знаходиться в обробітку агрохолдингами. Водночас 30 найбільших агрохолдингів обробляє до 10% орендованих земель, а у розпорядженні великої групи холдингів (їх близько 300) знаходиться її до третини [10].

За результатами дослідження з використанням логіко-евристичних методів, зокрема, експертного опитування представників служб по роботі з персоналом встановлено, що великі аграрні підприємства запрова-

джують власні інноваційні підходи в розвитку персоналу, формування та накопичення людського капіталу: навчанню, підвищенню кваліфікації, розвитку компетенцій та їх удосконаленню.

Так, один із найбільших агрохолдингів України «Кернел» реалізував спільно з Сумським НАУ навчальний проєкт «Університет міжнародних програм» для розвитку персоналу. Корпорація «Глобіно» проводила навчальні семінари для різних категорій персоналу більше року із залученням провідних учених університету за укладеними угодами.

Серед найбільших агрохолдингів в Україні виокремлюється «Інвестхолдинг НСН, Укрлендфармінг» - лідером за площею оброблюваних сільськогосподарських угідь (понад 600 тис. га) і загальною кількістю працюючих - майже 20 тис. осіб. Система управління персоналом та існуючі підходи щодо розвитку людського капіталу в компанії досить оригінальні. У цілому в центральному офісі агрохолдингу функціонує шість департаментів, діяльність яких спрямована переважно на реалізацію інноваційних підходів в управлінні персоналом та впровадження управлінських технологій шляхом управління спротивом змінам і нововведенням. Нижче представлено узагальнені інноваційні підходи щодо управління персоналом та розвитку людського капіталу компанії (табл. 5).

5. Зміст функцій з розвитку людського капіталу підрозділів агрохолдингу

Назва департаменту	Зміст функцій та характеристика завдань
Департамент з управління персоналом	Здійснює координацію усіх функцій в регіональних відділеннях агрохолдингу
Департамент кадрового адміністрування	Функції прийняття, звільнення, переміщення персоналу; адміністрування цих процесів; формування штатного розпису компанії
Департамент організаційного розвитку	Організаційна побудова бізнес-процесів; детальне висвітлення їх змісту і завдань персоналу; характеристика окремих складових діяльності до вакантних посад
Департамент внутрішніх комунікацій	Завдання з розвитку іміджу компанії на ринку; просування бренду підприємства серед співробітників
Департамент пошуку та добору персоналу	Координація зв'язків підприємства з ринком праці; швидке реагування на зміни на ринку праці; пошук найбільш придатних працівників до вимог підприємства
Департамент навчання та розвитку персоналу	Навчання та оновлення знань управлінського персоналу; взаємодія з навчальними закладами з практичної підготовки; індивідуальні плани розвитку особистості, формування резерву кадрів

Джерело: Результати власних досліджень.

На перший погляд, велика компанія турбується про майбутнє, усвідомлює важливість людського капіталу та деталізує функції управління персоналом. Проте найбільшу

зацікавленість становить робота Департаменту навчання та розвитку персоналу. Так, у компанії прийнято Концепцію щодо перенавчання персоналу, яка передбачає

оновлення знань з різною їх часткою для професійного та особистісного розвитку. Для менеджерів вищого рівня - необхідно більше знань для набуття комунікативних здібностей та розвитку лідерських якостей; для менеджерів середнього рівня - навчальні програми передбачають такий розподіл матеріалу: 50 % - на професійні знання, 30 % - особистісне зростання; 20 % - набуття управлінських знань та навичок.

В агрохолдингу існує власний корпоративний університет, запроваджено дистанційне навчання, застосовуються тестові форми контролю. Компанія має двох штатних бізнес-тренерів, що ведуть тематичні навчальні тренінги: з управління продажами, з тайм-менеджменту, з управлінських технологій та ін. Усвідомлюючи важливість інвестицій в людський розвиток, співробітники департаменту наголошують, що економити на розвитку персоналу неприпустимо. Втім, застосування таких інноваційних підходів у розвитку людського капіталу підприємств поодинокі, тільки великі компанії можуть собі це дозволити. Переважна кількість аграрних підприємств у сучасних умовах аграрних трансформацій здійснюють тільки поодинокі, епізодичні заходи. Звідси висновок, що основними передумовами розвитку людського капіталу організацій є організаційні програми, економічна спроможність та правові регламенти.

У процесі дослідження було узагальнено основні напрями вдосконалення організаційно-економічних та правових засад розвитку людського капіталу в системі управління персоналом аграрних підприємств. Саме через сукупність усіх вищезгаданих засад може реалізуватися розвиток персоналу підприємства та накопичення його людського капіталу.

Серед основних чинників, що забезпечують нарощування людського капіталу аграрних підприємств за функціональними ознаками можна виділити три групи: організаційні, економічні та правові. Зазначимо, що всі складові виокремлених засад регулювані, тобто такі, на які може впливати вищий менеджмент підприємства (за бажання). Робота з персоналом - це постійний процес, який має розвиватися та вдосконалюватися. До організаційних чинників віднесено ті, впровадження в діяльність підприємства яких забезпечує високий рівень організації виробництва й використання ресурсів, у то-

му числі й людських. В умовах відсутності гідної роботи зі справедливою винагородою в Україні спостерігається стрімка еміграція населення, у тому числі й сільського. Великі підприємства вдаються до застосування інноваційних технологій, наприклад: рекрутинг (Recruiting), хедхантинг (Headhunting), ексклюзивний пошук (Executive search) та інші у доборі й відборі персоналу [7].

До економічних засад розвитку персоналу аграрних підприємств насамперед віднесено гарантування винагород персоналу підприємств відповідно до результатів діяльності, якості робіт, кваліфікації, підвищення продуктивності праці, запровадження соціальних пакетів, преміальні та грошові винагороди. Серед правових засад розвитку людського капіталу на рівні підприємств виокремлено: Закони України з питань праці та господарської діяльності, а також локальні нормативно-правові акти з питань управління персоналом: Статут, Положення про оплату праці, Положення про відділи та посадові інструкції; Колективні договори, інші правові акти (про навчання, атестацію, управління кар'єрою).

Дотримання організаційних, економічних та правових засад розвитку людського капіталу в системі управління персоналом на рівні підприємств формує передумови ефективного використання не тільки людських ресурсів, а й реалізацію всього потенціалу підприємства.

Висновки. Виконані дослідження формування дієвого управління розвитком людського капіталу в контексті підвищення якості життя сільського населення країни демонструють як позитивні, так і негативні аспекти. Встановлено, що фонд життєдіяльності сільського населення України за 1990-2019 рр. скоротився на третину через стрімке зниження чисельності сільського населення. Разом із тим аграрний сектор України забезпечує майже половину валютних надходжень у країну; в сільському господарстві створюється 12,1 % валової доданої вартості, тоді як фонд заробітної плати працівників сільського господарства становить тільки 5,2 % (для промисловості зазначені показники пропорційно виважені). Така ситуація зумовлена низьким рівнем освіченості галузевих працівників, використанням низькокваліфікованої праці, яка гідно не оплачується. Це виступає передумовою низького рівня якості життя сільського населення.

В Україні у період аграрних трансформацій порушено систему інвестування в людський капітал. Держава самоусунулася від розв'язання проблем щодо організованого підвищення кваліфікації працівників - навіть з 2013 р. ці показники вилучені із форми звітності підприємств.

Великотоварні аграрні підприємства (агрохолдинги) застосовують інноваційні підходи в роботі з персоналом задля розвитку та накопичення людського капіталу. Інші підприємства різних організаційно-правових форм господарювання, які не мають у своєму розпорядженні таких організаційних та фінансових можливостей, мають бути орієнтовані на дотримання запропонованих узагальнених організаційних, економічних і правових аспектів розвитку людського капіталу в системі управління персоналом.

Список бібліографічних посилань

1. Бородіна О. М., Киричук С. В., Риківська О. В. Теоретичні основи сільського розвитку на базі громад: капіталізація активів. *Економіка АПК*. 2011. № 5. С. 153-160.
2. Валова додана вартість сільського господарства України 2010-2017. *Державна служба статистики України*. URL : http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/05/zb_krvvpu2017pdf.pdf.
3. Дієсперов В. С. Оплата сільськогосподарської праці. *Економіка АПК*. 2012. № 9. С. 76-83.
4. Зайверт Л. Ваше время - в Ваших руках: (Советы руководителей, как эффективно использовать рабочее время) / пер. с нем.; авт. предисл. В. М. Шепель. Москва : Экономика, 1991. 232 с.
5. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України : проблеми та перспективи : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2014. 516 с.
6. Кириченко Т. Організаційно-економічні засади розвитку людського капіталу в системі управління персоналом аграрних підприємств за умов інтеграційних процесів. *Національний менеджмент в умовах інтеграційних та глобалізаційних викликів : монографія*. / за наук. ред. д.е.н., проф. Л. І. Михайлової. Суми : ФОП Литовченко Є. Б., 2019. 314 с.
7. Климчук А. О., Михайлов А. М. Мотивація та стимулювання персоналу в ефективному управлінні підприємством та підвищенні інноваційної діяльності. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. Суми : ТОВ «ВТД Університетська книга». 2018. № 1. С. 218-234. URL : <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/68605>.
8. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. Кадровий потенціал аграрних підприємств: управлінський аспект : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2005. 370 с.
9. Михайлова Л. І. Людський капітал: формування та розвиток в сільських регіонах : монографія. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 388 с.
10. Михайлова Л. І., Михайлов А. М. Розвиток персоналу у великотоварних агропромислових формуваннях. *Формування ринкової економіки: Збірник наукових праць КНЕУ імені Вадима Гетьмана*. 2015. № 33. С. 276-284.
11. Населення України / *Державна служба статистики України*. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html.
12. Праця України у 2018 році / *Державна служба статистики України*. Київ : ТОВ «Бук-Друк», 2019. 231 с.
13. Рябоконь В. П. Кадри села: проблеми формування і закріплення. *Економіка АПК*. 2010. № 5. С. 115-119.

Вважаємо, що на державному рівні слід законодавчо встановити обов'язкове виділення коштів суб'єктами господарювання щодо інвестування в розвиток людського капіталу підприємств; передбачити підвищення виплат непрацюючому населенню за умови їх самостійного навчання, підвищення кваліфікації та здобуття нових компетенцій.

На особистісному рівні найбільшою мірою можна застосовувати інноваційні підходи щодо розвитку людського капіталу, використовуючи формальні та неформальні форми навчання. Втім мотивація до розвитку людського капіталу з'явиться тоді, коли людина буде впевнена, що це забезпечить зростання її ділової кар'єри, убезпечить від скорочення на підприємстві; сприятиме підвищенню винагород та оплати праці.

References

1. Borodina, O.M., Kyryziuk, S.V., Rykovska, O.V. (2011). Teoretychni osnovy silskoho rozvytku na bazi hromad: kapitalizatsiia aktiviv. *Ekonomika APK*, 5, pp. 153-160
2. Valova dodana vartist silskoho hospodarstva Ukrainy 2010-2017. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [Gross value added of agriculture of Ukraine 2010-2017]. Retrieved from: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/05/zb_krvvpu2017pdf.pdf [In Ukrainian].
3. Diiesperov, V.S. (2012). Oplata silskohospodarskoi pratsi. [Payment for agricultural labor]. *Ekonomika APK*, 9, pp. 76-83 [In Ukrainian].
4. Zajvert, L. (1991). Vashe vremja - v Vashih rukah: (Sovety rukovoditeljam, kak jeffektivno ispol'zovat' rabochee vremja) [Your time is in your hands: (Tips for managers, how to effectively use working time)]. (V.M. Shepel', Trans). Moskva: Jekonomika [In Russian].
5. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Y., Shpykuliak, O.H., et al. (2014). Innovatsiine zabezpechennia rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy: problemy ta perspektivy: monohrafiia [Innovative support for the development of agriculture in Ukraine: problems and prospects: monograph]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
6. Kyrychenko, T. (2019). Orhanizatsiino-ekonomichni zasady rozvytku liudskoho kapitalu v systemi upravlinnia personalom ahrarnykh pidpriemstv za umov intehratsiinykh protsesiv [Organizational and economic principles of human capital development in the personnel management system of agricultural enterprises under the conditions of integration processes]. *Natsionalnyi menedzhment v umovakh intehratsiinykh ta hlobalizatsiinykh vyklykiv : monohrafiia*. L.I. Mykhailova (Ed.). Sumy: FOP Lytovchenko Ye.B. [In Ukrainian].
7. Klymchuk, A.O., Mykhailov, A.M. (2018). Motyvatsiia ta stymuliuвання personalu v efektyvnomu upravlinni pidpriemstvom ta pidvyshchenni innovatsiinoi diialnosti [Motivation and incentives for staff in the effective management of the enterprise and increase innovation]. *Marketynh i menedzhment innovatsii*, 1, pp. 218-234. Retrieved from: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/68605> [In Ukrainian].
8. Malik, M.Y., Shpykuliak, O.H. (2005). Kadrovii potentsial ahrarnykh pidpriemstv: upravlinskyi aspekt: monohrafiia [Human resources of agricultural enterprises: management aspect: monograph]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
9. Mykhailova, L.I. (2008). Liudskiy kapital: formuvannia ta rozvytok v silskykh rehionakh: monohrafiia [Human capital: formation and development in rural areas: a monograph]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [In Ukrainian].

14. Шпикуляк О. Г. Про вартість робочої сили в сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2005. № 6. С. 119-122.
15. Bartels H. Die Struktur und die Bestimmungsgründe der Humankapitalbildung in der Landwirtschaft. Kiel : Wiss.-Verl. Vauk, 1999.
16. Bartels H. Die Struktur und die Bestimmungsgründe der Humankapitalbildung in der Landwirtschaft. Kiel : Wiss.-Verl. Vauk, 1999.
17. Becker G. S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. New York, 1964.
18. Bitsch Vera. Management of human resources in agriculture. *Large Farm Management: ed. by Alfons Balmann end Alexej Lissitsa*. AgriMedia, 2003. P. 91-111.
19. Boon M. Human Capital Stock and Productivity: The Case of Dutch Manufacturing Firms. In.: Competitiveness and the Value of Intangible Assets / edited by Pierre Buiges, Alexis Jacquemin, Jean-Francois Marchipont (Proceedings of the conference on Intangible Assets end te Competitiveness of the European Economy, held in Louvain-la-Neuve on 29-30 April 1999), 2000.
20. Schultz T. Investment in Human Capital: The Role of Education and Research. Free Press, NY, Mac Millan. 1971.
21. Schultz T. Wenn die Menschen arm sind. Kapitel 1. Die Ökonomik der Armut. - Copyright Nobelstiftung, 1979. 24 c.
22. Schultz, Theodore W. In Menschen investieren: Der Oekonomik der Bevölkerungsqualitaet. Uebers. von Arulf Kreis. - Tuebingen : Mohr, 1986.
10. Mykhailova, L.I., Mykhailov, A.M. (2015). Rozvytok personalu u velykotovarnykh ahropromyslovykh formuvanniakh [Personnel development in large agro-industrial formations]. *Formuvannia rynkovoï ekonomiky: Zbirnyk naukovykh prats KNEU imeni Vadyma Hetmana*, 33, pp. 276-284 [In Ukrainian].
11. Naseleння України. [Population of Ukraine]. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html [In Ukrainian].
12. Pratsia Ukrainy u 2018 rotsi [Labor of Ukraine in 2018]. (2019). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Kyiv: TOV «Buk-Druk» [In Ukrainian].
13. Riabokon, V.P. (2010). Kadry sela: problemy formuvannia i zakriplennia [Rural personnel: problems of formation and consolidation]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 115-119 [In Ukrainian].
14. Shpykuliak, O.H. (2005). Pro vartist robochoi sylu v silskomu hospodarstvi [On the cost of labor in agriculture]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 119-122 [In Ukrainian].
15. Bartels, H. (1999). Die Struktur und die Bestimmungsgründe der Humankapitalbildung in der Landwirtschaft. Kiel: Wiss.-Verl. Vauk [In German].
16. Bartels, H. (1999). Die Struktur und die Bestimmungsgründe der Humankapitalbildung in der Landwirtschaft. Kiel: Wiss.-Verl. Vauk [In German].
17. Becker, G.S. (1964). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. New York [In English].
18. Bitsch, Vera (2003). Management of human resources in agriculture. *Large Farm Management: Alfons Balmann end Alexej Lissitsa (Ed.)*. AgriMedia, pp. 91-111 [In English].
19. Boon, M. (2000). Human Capital Stock and Productivity: The Case of Dutch Manufacturing Firms. In.: Competitiveness and the Value of Intangible Assets. Pierre Buiges, Alexis Jacquemin & Jean-Francois Marchipont (Ed.). Proceedings of the conference on Intangible Assets end te Competitiveness of the European Economy, held in Louvain-la-Neuve on 29-30 April 1999 [In English].
20. Schultz, T. (1971). Investment in Human Capital: The Role of Education and Research. NY: Free Press, Mac Millan [In English].
21. Schultz, T. (1979). Wenn die Menschen arm sind. Kapitel 1. Die Ökonomik der Armut. - Copyright Nobelstiftung [In German].
22. Schultz, Theodore W. (1986). In Menschen investieren: Der Oekonomik der Bevölkerungsqualitaet. Uebers von Arulf Kreis. - Tuebingen: Mohr [In German].

Mykhailova L.I. Management of human capital development in ensuring rural population quality of life

The purpose of the article is to explore the potential of the existing human capital of agriculture of Ukraine; identify the most decisive factors in managing its development and ensuring the quality of life of the rural population; characterize existing approaches to managing personnel development in agricultural enterprises; justify a set of innovative approaches to human capital development at different levels of government.

Research methods. Methodological basis of the study was the position of economic theory and system analysis. Quantitative indicators of livelihoods of rural population, production volumes of gross value added of agriculture and others were determined using the statistical-economic method. The correlation method of analysis was applied to establish the quantitative impact of human capital development factors on the gross value added of agriculture. The design and construction method, comparison and graphical analysis were used to evaluate the factors of human capital development and increase the life of the rural population. Using the logistic-heuristic method, in particular, the method of expert evaluation, evaluated innovative approaches in managing human capital development in agricultural enterprises. The substantiation of the main factors of human capital development management was carried out by the methods of systematization and generalization. The argumentation of theoretical propositions and the conclusions drawn regarding the prospects for the development of human capital in Ukraine at different levels of government is based on a systematic approach and an abstract-logical method.

Research results. The potential of human capital increase of the rural population of Ukraine is estimated by calculating the livelihood fund as a product of population size and life expectancy. It has been found that the creation of gross value added in agriculture is three times higher per unit of labor compared to other sectors of the country's economy. The results of solving the correlation-regression model show that the biggest impact on the increase in agricultural productivity in recent years has been paid by wages. The basic approaches in the management of human capital development, which are applied in agricultural enterprises of different organizational and legal forms: the agricultural holdings for the high efficiency of the human capital development management resort to the creation of their own universities; other enterprises develop human capital in accordance with organizational, economic and legal factors.

Scientific novelty. The study made it possible to identify the peculiarities of management of the development of human capital of agriculture, the essence of which reflects its dualistic nature: the increase in the production of gross agricultural production is carried out simultaneously with a decrease in the livelihood of the rural population, increasing productivity at the rate of one employed in the rural and low of human capital. This leads to a reduction in the wages of the peasants and is insufficient to offset labor costs and to restore health, which in the aggregate forms a system of indicators of the quality of life of the rural population and its low standard of living.

Practical significance. The importance of managing human capital development for improving the life quality of the rural population is proved. The necessity of systematic selection of approaches to the development of human capital at different levels of government is justified: state, economic entities and individuals. The implementation of the proposed measures will increase the human capital of agriculture and will significantly improve the quality of life of the rural population. Tabl.: 5. Figs.: 1. Refs.: 22.

Keywords: human capital; development management; livelihood fund; staff; innovative approaches; life quality; rural population; salary.

Mykhailova Liubov Ivanivna - doctor of economic sciences, professor, professor of the management department, Sumy National Agrarian University (160, Herasyma Kondratieva St., Sumy)

E-mail: lmikhaylova@yahoo.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2628-5094>

Михайлова Л.И. Управление развитием человеческого капитала в обеспечении качества жизни сельского населения

Цель статьи - исследовать потенциальные возможности имеющегося человеческого капитала сельского хозяйства Украины; выявить наиболее определяющие факторы управления его развитием и обеспечением качества жизни сельского населения; охарактеризовать существующие подходы управления развитием персонала в аграрных предприятиях; обосновать комплекс инновационных подходов развития человеческого капитала на разных уровнях управления.

Методика исследования. Методологической основой исследования были положения экономической теории и системного анализа. Количественные показатели жизнедеятельности сельского населения, объемов производства валовой добавленной стоимости сельского хозяйства и другие определяли с использованием статистико-экономического метода. Корреляционный метод анализа применили для установления количественного влияния факторов развития человеческого капитала на объемы валовой добавленной стоимости сельского хозяйства. Расчётно-конструктивный метод, сравнения и графического анализа использовали для оценки факторов развития человеческого капитала и повышения уровня жизни сельского населения. С помощью логико-эвристического метода, в частности, метода экспертных оценок, оценивали инновационные подходы в управлении развитием человеческого капитала в аграрных предприятиях. Выделение основных факторов управления развитием человеческого капитала осуществляли приемами систематизации и обобщения. Аргументация теоретических положений и полученных выводов относительно перспектив развития человеческого капитала в Украине на разных уровнях управления основывается на системном подходе и абстрактно-логическом методе.

Результаты исследования. Осуществлена оценка потенциальных возможностей наращивания человеческого капитала сельского населения Украины путем расчета фонда жизнедеятельности как произведение численности населения и продолжительности его жизни. Выявлено, что создание валовой добавленной стоимости в сельском хозяйстве в три раза выше в расчете на единицу труда по сравнению с другими отраслями экономики страны. По результатам решения корреляционно-регрессионной модели доказано, что наибольшее влияние на наращивание производительности сельскохозяйственного труда за последние годы осуществляла оплата труда. Изложены основные подходы в управлении развитием человеческого капитала, что применяются в аграрных предприятиях различных организационно-правовых форм: агрохолдинги для высокой результативности управления развитием человеческого капитала прибегают к созданию собственных университетов; другие предприятия развитие человеческого капитала осуществляют за счет использования организационно-экономических и правовых факторов.

Элементы научной новизны. Проведенное исследование дало возможность выявить особенности управления развитием человеческого капитала сельского хозяйства, сущность которых отражает его дуалистический характер: наращивание производства валовой продукции сельского хозяйства происходит одновременно со снижением фонда жизнедеятельности сельского населения, повышением производительности труда в расчете на одного занятого в сельском хозяйстве и продолжающейся недооценкой его человеческого капитала. Это приводит к занижению оплаты труда крестьян и недостаточно для возмещения затрат рабочей силы и восстановления здоровья, что в совокупности формирует систему показателей качества жизни сельского населения и его низкий уровень.

Практическая значимость. Акцентируется важность управления развитием человеческого капитала для повышения качества жизни сельского населения. Обосновывается необходимость системности выбора подходов к развитию человеческого капитала на разных уровнях управления: государства, субъектов хозяйствования и отдельных личностей. Реализация предложенных мер обеспечит наращивание человеческого капитала сельского хозяйства и позволит значительно повысить качество жизни сельского населения. Табл.: 5. Илл.: 1. Библиогр.: 22.

Ключевые слова: человеческий капитал; управление развитием; фонд жизнедеятельности; персонал; инновационные подходы; качество жизни; сельское население; оплата труда.

Михайлова Любовь Ивановна - доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры менеджмента, Сумской национальный аграрный университет (г. Сумы, ул. Г. Кондратьева, 160)

E-mail: lmikhaylova@yahoo.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2628-5094>

Стаття надійшла до редакції 16.04.2020 р.

Фахове рецензування: 18.04.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Михайлова Л. І. Управління розвитком людського капіталу в забезпеченні якості життя сільського населення. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 66 – 76. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005066>

Mykhailova, L. I. (2020). Upravlinnia rozvytkom liudskoho kapitalu v zabezpechenni yakosti zhyttia silskoho naselennia [Management of human capital development in ensuring rural population quality of life]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 66 – 76 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005066>

*

Ю.М. НОСЕНКО, кандидат сільськогосподарських наук
О.М. НЕЧИПОРЕНКО, доктор економічних наук
Л.М. СІНЕЛЬНИК

Інноваційні агрокластери як форма інтеграції науково-освітньої діяльності та бізнесу

Мета статті – проаналізувати ретроспективу виникнення, становлення та розвиток кластерних об'єднань, їх сутність та різновиди, обрати оптимальну для ефективного функціонування міжрегіональних наукових центрів НААН модель кластерної взаємодії.

Методика дослідження. Застосовано загальнонаукові методи емпіричного дослідження: порівняльно-історичний та монографічний, за допомогою яких досягнуто пізнання різних ступенів розвитку процесів кластеризації, виявлено і зіставлено окремі рівні розвитку кластерів, розкрито зміни, що відбулися й визначили тенденції їх розвитку; при цьому використано пізнавальні операції порівняння та опису; метод аналізу дозволив виявити форми прямих і зворотних зв'язків між усіма учасниками кластерного об'єднання; метод синтезу дав можливість об'єднати складові процесу формування інноваційного кластера в єдине ціле; за допомогою системного підходу вивчалися внутрішні й зовнішні властивості кластерних структур, функціональні зв'язки та поведінка учасників об'єднання в конкурентному середовищі; абстрагування дало змогу уникнути ряду стереотипів стосовно формування структури інноваційних кластерів та визначення їх призначення на регіональному рівні й одночасно виділити суттєві властивості, які закладено в основу інтеграції нового об'єднання.

Результати дослідження. Проаналізовано генезис та еволюцію кластерних стратегій економічного розвитку. Розкрито інноваційну спрямованість кластерних об'єднань та їх роль у сталому розвитку регіонів. Наведено світовий досвід ефективного всебічного застосування кластерів та їх державної підтримки. Висвітлено історичні етапи інтеграції економіки й пошук кластерних підходів в агропромисловому комплексі України. Запропоновано кластерну форму організації комплексного науково-інноваційного забезпечення регіонального розвитку.

Елементи наукової новизни. Розвинуто концептуальні засади інтеграції аграрної науки, освіти й бізнесу з метою комплексного використання природно-ресурсного та соціально-економічного потенціалу аграрної сфери регіону, створення умов для стійкого розвитку сільських територій та всіх учасників кластера з акцентом на забезпечення довготривалої і результативної співпраці.

Практична значущість. Розроблено пропозиції щодо формування функціональної структури й визначення цілей розбудови науково-інноваційного кластера «Північний міжрегіональний науковий центр». Табл.: 1. Рис.: 1. Бібліогр.: 19.

Ключові слова: агропромисловий інноваційний кластер; кластеризація; інноваційна діяльність; конкурентні переваги; міжрегіональний науковий центр; інтеграція.

Носенко Юрій Михайлович – кандидат сільськогосподарських наук, провідний науковий співробітник відділу наукового забезпечення інноваційного розвитку, Президія Національної академії аграрних наук України (м. Київ, вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 9)

E-mail: naan.nosenko@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-6648-3418>

Нечипоренко Олександр Миколайович – доктор економічних наук, заступник директора з наукової роботи, виконавчий директор Північного міжрегіонального наукового центру НААН, провідний науковий співробітник відділу земельних відносин та природокористування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: o.nechyporenko57@gmail.com

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-1080-5633>

Сінельник Леся Михайлівна – провідний спеціаліст відділу інноваційної діяльності та економіки, Національний науковий центр «Інститут землеробства НААН» (Київська обл., смт Чабани, вул. Машинобудівників, 2Б)

E-mail: izide@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9338-5709>

Постановка проблеми. Світовий досвід переконує, що сучасне високотехнологічне аграрне виробництво може базуватися лише на процесах інтеграції наукових інновацій-

них та виробничих формувань різних типів. Науково-технічний прогрес рухається нині не розрізненими організаційними структурами, а їхніми об'єднаннями, групами, кластерами і мережами з горизонтальними, вертикальними та регіональними зв'язками. Для забезпечення сталого інноваційного розвитку внутрішньовиробничі й міжгосподар-

ські відносини в агропромисловому комплексі мають постійно удосконалюватися на засадах приватної власності й ефективної адаптації до стрімких трансформацій природного середовища та мінливої інфраструктури аграрного ринку.

Саме тому, для поліпшення організації регіонального й міжрегіонального співробітництва та з метою реалізації постанови Президії Національної академії аграрних наук України від 31 жовтня 2018 р. (протокол №16) «Про Програму реалізації Концепції реформування аграрної науки» (зі змінами) створено Міжрегіональні наукові центри НААН, які покликані координувати дослідження та запровадження їх результатів (інновацій) у виробничу діяльність суб'єктів аграрного підприємництва й соціально-економічний розвиток сільських територій відповідних регіонів. А також спрямовувати на вирішення цих завдань зусилля вчених наукових установ та закладів вищої освіти, розміщених у зоні діяльності й віднесених до сфери координації центрів, незалежно від їх відомчого підпорядкування.

Для поетапного виконання Програми за участі установ аграрної науки, закладів освіти, підприємств аграрного бізнесу та громадських організацій сільськогосподарського спрямування разом з органами виконавчої влади створено п'ять Міжрегіональних наукових центрів НААН (Північний, Південний, Центральний, Східний та Західний).

Серед першочергових завдань, поставлених перед центрами, виокремлюється розробка моделей міжрегіональної співпраці, одним із перспективних варіантів якої може стати формування на базі згаданих центрів аграрних інноваційних кластерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику кластеризації, як локального об'єднання з метою отримання вигід, почали досліджувати наприкінці XIX ст. (Маршалл А. [11], пізніше Вебер А. [2] та ін.) і майже за сто років ця теорія не одержала очікуваного розвитку. Після чого дослідження кластерної інтеграції набули нового поштовху в працях американського вченого Майкла Портера [15], який і ввів у економічний аналіз поняття «кластер» та вбачав у ньому ефективний інструмент для нарощування конкурентних переваг. Останніми роками значну увагу концептуальним засадам становлення регіональних кластерів,

у тому числі їх інноваційній спрямованості, приділили відомі вітчизняні вчені-економісти: М. Войнаренко [3]; О. Ковальова [10]; Ю. Лупенко, М. Кропивко, М. Малік [14]; П. Саблук, О. Булавка [17]; С. Соколенко [16], О. Шпикуляк [6] та ін.

Разом із тим залишається актуальним зроблене в 1998 р. зауваження М. Портера, що кластер, який він спочатку розглядає як промислову групу, а пізніше звертається до урядів не забувати й удосконалювати інші, в тому числі сільськогосподарські кластери, є «формою все ще мало вивченою в теорії» [15].

Мета статті - проаналізувати ретроспективу виникнення, становлення та розвиток кластерних об'єднань, їх сутність та різновиди, обрати оптимальну для ефективного функціонування міжрегіональних наукових центрів НААН модель кластерної взаємодії.

Методологія дослідження. Застосовано загальнонаукові методи емпіричного дослідження: порівняльно-історичний та монографічний, за допомогою яких досягнуто пізнання різних ступенів розвитку процесів кластеризації, виявлено і зіставлено окремі рівні розвитку кластерів, розкрито зміни, що відбулися й визначили тенденції їх розвитку; при цьому використано пізнавальні операції порівняння та опису; метод аналізу дозволив виявити форми прямих і зворотних зв'язків між усіма учасниками кластерного об'єднання; метод синтезу дав можливість об'єднати складові процесу формування інноваційного кластера в єдине ціле; за допомогою системного підходу вивчали внутрішні й зовнішні властивості кластерних структур, функціональні зв'язки та поведінку учасників об'єднання в конкурентному середовищі; абстрагування дало змогу уникнути ряду стереотипів стосовно формування структури інноваційних кластерів та визначення їх призначення на регіональному рівні й одночасно виділити суттєві властивості, які закладено в основу інтеграції нового об'єднання.

Виклад основних результатів дослідження. Історія виникнення та сутність кластера. Кластерні форми господарювання з'явилися в Західній Європі у 80-х роках минулого століття. Проте ще з 20-х років вся оборонна і частково цивільна промисловість колишнього СРСР будувалися за принципом кластеризації. Слід зазначити, що теорія і безпосереднє втілення в життя еко-

номічного районування, створення радянських *територіально-промислових комплексів і промислових центрів* у 20-80-х роках минулого століття - це унікальний практичний досвід і знання, що випередили свій час, у тому числі й стосовно інноваційних кластерів.

Можливість застосування кластерного підходу до організації регіонального агропромислового виробництва ще в кінці 20-х років минулого століття обґрунтував радянський класик економічного районування М.М. Колосовський. Він відзначав, що «комбінування суспільного землеробства можливо проводити з іншими видами сільського господарства, далі, з переробкою продукції сільського господарства і, накінець, з різного роду промисловістю» [9, с. 47].

Як відомо, застосування кластерного підходу передбачає добровільне формування інтегрованих структур на певних територіях з учасників, що виконують різні функції, але об'єднані одним технологічним процесом, результатом якого є кінцевий продукт, створений зусиллями всіх учасників процесу, починаючи з тих, хто займався науковими розробками та підготовкою кадрів, і закінчуючи технологами, пакувальниками та дилерською мережею.

Переваги і новизна кластерного підходу полягають у тому, що він додає високу значущість мікроекономічній складовій, а також територіальному й соціальному аспектам економічного розвитку. Крім того, він пропонує *ефективні інструменти для стимулювання регіонального розвитку*. Адже кластер - це група, як правило, географічно локалізованих взаємопов'язаних економічних суб'єктів (виробничих підприємств, закладів інфраструктури, науково-дослідних центрів, вузів та інших організацій), що взаємодоповнюють один одного на добровільних договірних засадах для досягнення конкретного господарського ефекту та посилюють ринкові конкурентні переваги.

У роботах з кластерної проблематики М. Портера визначено три основні групи характеристик кластерів, що забезпечують поліпшення загального економічного стану і підвищення національної конкурентоспроможності будь-якої країни [19]:

1. Кластери підвищують продуктивність підприємств у тій місцевості, де їх створено.

2. Кластери збільшують темпи інновацій і визначають їх напрям, тому створюють фун-

дамент для майбутнього економічного зростання.

3. Кластери стимулюють створення нових підприємств, а ця обставина сприяє збільшенню та посиленню кластера.

Крім того, учасники кластера здійснюють інвестиції в спеціалізовані, але споріднені технології, інфраструктуру, людські ресурси, що спонукає масове виникнення нових фірм. Отже, кластер виступає запорукою великих капіталовкладень, при цьому він стає чимось більшим і значимішим ніж проста сума його складових. Окрім того кластерний підхід надає перевагу об'єднанню над більш ізольованими конкурентами. Він відкриває доступ до більшої кількості поставальників та послуг підтримки, адаптованих до зростаючих вимог споживачів, залучає досвідчених й висококваліфікованих кадрів до передачі знань і навичок, особливо на зустрічах з обміну досвідом та при обговоренні результатів підприємницької діяльності, у тому числі й в аграрній сфері.

З цією метою, в межах формування інноваційного аграрного кластера, Північний міжрегіональний науковий центр НААН, який розпочав свою діяльність у квітні 2019 р., відповідно до звітів його учасників, станом на 01.01. 2020 р. провів наступні заходи:

- створено секцій для наукового забезпечення галузей агропромислового комплексу регіонів - 5;

- проведено засідань секцій науково-інноваційного розвитку агропромислового комплексу регіонів - 14;

- розроблено програм (проектів) розвитку галузей агропромислового комплексу і сільських територій - 16;

- надано інформаційно-аналітичних довідок та пропозицій стосовно реалізації якісних платних послуг - 15;

- сформовано тимчасових творчих колективів для досліджень і впровадження інновацій - 49;

- проведено заходів із пропаганди науково-технічних досягнень - 74.

Стосовно координації впровадження інновацій та трансферу технологій :

- укладено господарських угод - 145;

- впроваджено науково-технічної продукції - 28;

- отримано патентів і свідоцтв - 14;

- оформлено інноваційно-інвестпроектів (стартапів) - 5;

- додаткові надходження коштів - 65,94 млн грн.

Серед усіх переваг кластерного підходу найважливішим для його учасників слід вказати доступ до інновацій, знань та «ноу-хау». Спеціальні знання галузі й «ноу-хау» можливо акумулювати і розповсюджувати через підприємницькі структури та інноваційні компанії. Кластерний підхід швидше донесе аграрним виробникам інформацію про переваги нових технологій та зміни у вигодах покупців і споживачів. Не випадково він зменшує постійно зростаючі витрати на транзакції.

Опосередкованими вигодами кластерного підходу слугують нематеріальні активи, які не переносяться прямо в баланс, але потенційно мають навіть більший вплив, ніж прямі вигоди. Переваги цих активів походять із мобільності робочої сили та обміну знаннями поміж фірмами через формальні й неформальні дискусії з учасниками, постачальниками та споживачами.

Сьогодні кластерні об'єднання стали однією з найефективніших форм організації інноваційних процесів, формою регіонального розвитку, за якої на ринку конкурують вже не окремі підприємства, а їх комплекси, які скорочують свої витрати завдяки спільній технологічній кооперації компаній [5]. При цьому вчені ННЦ «Інститут аграрної економіки» у своїх дослідженнях щодо становлення та розвитку різних типів аграрних кластерних угруповань вирізняють - *регіональне науково-навчально-виробниче кластерне об'єднання*, ядром якого виступає науковий центр чи університет [10]. Це може бути теоретичною платформою для формування та становлення інноваційного аграрного кластера учасників Міжрегіонального наукового центру НААН.

Об'єднання аграріїв у кластери дозволить кожному учасникові одержувати переваги від ефекту синергії, тобто від ефекту, що виникає в процесі об'єднання зусиль заради масштабності виробництва, це характерно і для формальних об'єднань. Проте відмінність кластерів від формальних структур криється в тому, що підприємства і установи, які входять у кластер, зберігають свою незалежність та гнучкість. Останнє не характерно для аграрних холдингів, котрих деколи помилково, на нашу думку, відносять до кластерів.

Специфіка функціонування кластерів полягає в інтеграції галузевих і територіаль-

них принципів організації підприємницької діяльності, можливості більш повного використання інфраструктурного потенціалу регіону, а також здатності до зміни конфігурації мережі: заміни окремих елементів, приєднання додаткових тощо. Об'єднана у кластер із наукою та освітою підприємницька мережа функціонуватиме на основі симбіозної взаємозалежності між різними державними та бізнес-суб'єктами за принципом синергізму. Такі об'єднання дозволять підприємствам малого і середнього агробізнесу комбінувати переваги малих форм підприємства та великих виробництв.

Кластерний підхід став основою для створення нових форм об'єднання знань, стимулюючи виникнення нових науково-технічних напрямів і їхніх комерційних додатків, а також непрямым чином підтримуючи сферу освіти, університетську науку та венчурний бізнес [7].

Світовий досвід застосування кластерів. Нині понад 75 країн мають стратегії з розвитку кластерів, при цьому у світовій практиці сформувалися три основні моделі кластеризації: північноамериканська, західноєвропейська, азійська [13]. Північноамериканська модель (США, Канада) регіонального кластероутворення характеризується незначним втручанням федерального уряду в процес регіонального кластерного розвитку і виражається у підтримці загальних конкурентних умов та реалізації напрямів загального характеру.

У США в ряді штатів прийнято програми кластерного розвитку, розроблено кластерні стратегії окремих міст і територій, сформовано комісії з ініціювання створення кластерів. Аналітичну роботу стосовно цього ведуть переважно наукові центри та університети. При цьому початковий капітал виділяється штатом певному науковому центру або університету, а вже потім залучаються кошти приватних компаній.

У США діє понад 380 провідних кластерів у сфері високих технологій, виробництва споживчих товарів, індустрії сервісу, видобутку природних ресурсів. У них виробляється 61% ВВП та зосереджено 57% трудового потенціалу країни. Рівень заробітної плати в штатах, де функціонують кластери, на 29% вищий, ніж у середньому по країні. Прикладами успішних кластерів у США є комп'ютерні технології у Силіконовій долині (Silicon valley, Каліфорнія, США), виробниц-

тво автомобілів у Детройті (Detroit, США), центр нанотехнологій, біотехнологій, відновлювальних джерел енергії та цифрового друку в Нью-Мексико (New Mexico, США).

У Канаді реалізується стратегія територіального розвитку (ТР). У провінції Онтаріо вона одержала назву JOCA, об'єднавши 22 програми, що виконуються шістьма міністерствами. У рамках JOCA розробляються масштабні проєкти ТР, зокрема проєкт «Ніагара» з розвитку депресивного району провінції Онтаріо [1].

Характерне для кластерів у Північноамериканському регіоні те, що вони беруть участь у глобальній конкуренції, а пріоритетами вважаються інноваційні підходи і робота, заснована на принципах партнерства.

Реалізація кластерних ініціатив у Західноєвропейському регіоні зумовлена наступними чинниками: досить малі розміри національних ринків збуту; обмеженість національних природних ресурсів; певна односторонність галузевих структур промисловості тощо.

Так, у Німеччині сформовано ключові промислові кластери в хімічній промисловості, машинобудуванні та інших галузях. Взаємодія груп галузей усередині кластерів сприяла зростанню зайнятості, інвестицій, прискорила поширення передових технологій у національній економіці. Три кращих світових лідери у галузі високих технологій: Мюнхен, Гамбург, Дрезден мають почесне звання «Силіконова долина 21-го століття». Яскравий приклад кластера - технологічний парк машинобудування для друкарської галузі у Гейдельберзі (Heidelberg, Німеччина) [12].

У Фінляндії кластеризована вся економіка. Виділено 9 кластерів, що утворюють «кластерний каркас» фінської економіки. Лісовий, інформаційний та телекомунікаційний кластери забезпечують основний обсяг експорту і формують значну частину ВВП країни. Інші кластери також активно розвиваються. Показовим прикладом ефективно розвиненого кластера в цій країні є місто Оулу, де розташована компанія Nokia, що посідає третє місце у світі серед однотипних бізнес-структур.

Економіка Нідерландів поділена на 20 «мегакластерів», 29 кластерів функціонує у Данії, учасниками яких є 40% усіх підприємств, забезпечуючи при цьому 60% експорту країни.

У Франції затверджено 99 проєктів, які об'єднують 4,3 тис. підприємств. Лідирує парфумерний кластер у Грасе. Приклад успішного кластера - авіаційна та космічна галузь у Тулузі (Toulouse, Франція) [12].

В Італії у кластерах працюють 69 тис. підприємств, залучено 600 тис. осіб, зосереджено виробництво 90% якісної, конкурентоспроможної продукції [8].

У цілому в Західноєвропейському регіоні відзначається тенденція до міжнародної інтеграції процесу розробки регіональних кластерних ініціатив під егідою Європейського Співтовариства. У ЄС кластерна стратегія впроваджується на національному, регіональному та місцевому рівнях, кількість цих об'єднань сягає близько десяти тисяч.

Розробники такої політики в країнах Західної Європи чітко формулюють її в програмних документах, що підлягають схваленню в Європарламенті та законодавчому оформленню.

В Азійському регіоні склався особливий тип розвитку кластерів у економіці країн. У ньому присутні риси та передумови, подібні європейському підходу, проте одночасно спостерігаються й азійські специфічні особливості. Розвиток регіональних кластерів в азійській моделі відбувається за рахунок іноземних інвестицій та активної державної підтримки.

В Японії кластери зосереджені в економічних районах Канто (Токіо), Кінкі (Осака), Токай (Нагаса). У них сконцентровано 65% ВВП країни та залучається 50% усіх інвестицій. Переконливим прикладом ефективної реалізації кластерних рішень є досвід острова Хоккайдо, де в першій половині 90-х років минулого століття була створена Центральна організація із забезпечення сталого розвитку та стимулювання діяльності промислових об'єднань.

Кластерний розвиток характерний не лише для промислово розвинених держав, він починає з'являтися і в країнах, що розвиваються, наприклад в Індії, яка активно бере участь у світовій конкуренції завдяки своїм інноваціям, будучи постачальником продукції на експорт [8].

Досить актуальна та різнобічна інформація про особливості утворення кластерів та заходи щодо їх державної підтримки в країнах світу (табл.).

Світовий досвід реалізації кластерної стратегії розвитку

Країна	Особливості утворення	Заходи державної підтримки
США	Концентрація підприємств в одному регіоні і максимальне використання природного, наукового, кадрового та інтеграційного потенціалу	1. Розвиток науково-технологічних партнерств. 2. Надання кредитів та пільгового оподаткування компаніям, що здійснюють програми НДДКР. 3. Залучення початкового капіталу
Японія	Концентрація середніх і малих підприємств навколо великої компанії	1. Заохочення розвитку вузькоспеціалізованих регіонів. 2. Залучення з-за кордону сучасних технологій
Фінляндія	Взаємодія великих, середніх і малих підприємств	1. Формування системи взаємодії наукових інститутів і галузей. 2. Розвиток сфери розвитку людського потенціалу
Франція	Концентрація підприємств навколо великої компанії	1. Централізоване регулювання інноваційної діяльності. 2. Стимулювання НДДКР для потреб промисловості. 3. Бюджетне асигнування наукоємних видів бізнесу. 4. Зниження податку на інвестиції в НДДКР
Німеччина	Взаємодія великих, середніх і малих підприємств	1. Заохочення розвитку високих технологій. 2. Заохочення консолідації зусиль промисловості і наукових центрів. 3. Фінансування промислових кластерів із федеральних і місцевих джерел. 4. Законодавче регулювання ринку праці
Італія	Концентрація малих і середніх підприємств у певній місцевості. Гнучке і рівноправне співробітництво підприємств	1. Надання пільг на експорт товарів. 2. Залучення інвестиційних ресурсів. 3. Регулювання ринку праці, заохочення зростання кадрового потенціалу

Джерело: Сформовано на основі [4].

Таким чином, простежується тенденція, що при реалізації кластерної стратегії у Північноамериканському регіоні держава і бізнес дистанціюються один від одного, в Європі держава взаємодіє з підприємцями, а в Азійському регіоні держава намагається прямо проникнути в структури великих приватних фірм [7].

Історичні етапи кластеризації. Дослідники виділяють декілька етапів кластеризації економіки. Перший - ознаменувався створенням *галузевих кластерів*, тобто об'єднанням підприємств і організацій однієї галузі. Другий етап - *створення технологічних кластерів*, як об'єднання підприємств та організацій, що входять в один технологічний ланцюжок. Сучасна економіка більшою мірою функціонує за принципом технологічних кластерів. Особливо слід відзначити вплив технологічних кластерів на інноваційну діяльність компаній. Компанії всередині кластера не тільки чіткіше розрізняють потреби локального ринку, а й завдяки тісним зв'язкам з іншими кластерними утвореннями швидше довідуються про впроваджені нові технології, наявність нового обладнання, нових концепцій послуг і маркетингу. Постає можливість координації зусиль і фінансових коштів виробників і постачальників у процесі відпрацювання нових технологій та виходу їх на ринок. Третій етап - поява *інноваційних кластерів*, як цілісної системи підприємств і організацій з виробництва готового інноваційного продукту, що включає в себе весь інноваційний ланцюжок від розвитку наукової ідеї до виробництва та дистрибуції готової продукції. Інноваційний кластер формує певну систему поширення нових знань і технологій, забезпечує прискорення процесу трансформації наукових винаходів у інновації, а інновації у конкурентні переваги, розвиток якісних стійких зв'язків між всіма його учасниками. Виникнення таких кластерів - закономірний процес при наявності спільної наукової та виробничої бази, що характерно для аграрної сфери національної економіки України.

Нині, поміж незначної кількості кластерних утворень України, інноваційна складова відзначається в таких аграрних об'єднаннях, як міжнародний агрокластер «Єврорегіон-Дністер» на Вінниччині, Інноваційно-освітній кластер «Агротехніка» на Харківщині, Регіональний науково-виробничий кластер виробників екологічної продукції «Натурпродукт Полтавщини», кластер «Натуральне молоко»

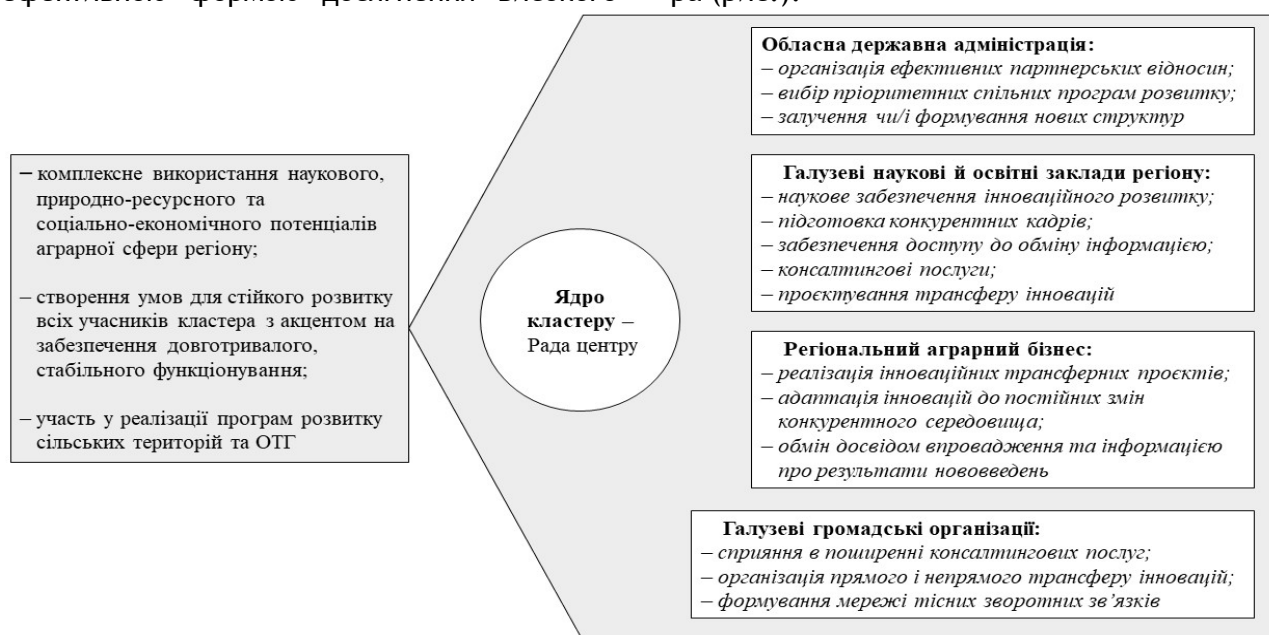
та Регіональний агропромисловий інноваційний кластер «Агроінновації» на Рівненщині. Проте поки що з різних причин вони не змогли повною мірою виявити свій потенціал самоврядних структур, які спроможні забезпечувати поступальний інноваційний розвиток усіх учасників кластера.

Отже, необхідна розробка осучасненої концепції технологічних трансферів у регіональній економічній системі, тісно пов'язаної із розвитком системи інноваційних аграрних кластерів. Однак важливо розуміти, що кластери, як і будь-яка інша приваблива ідея, можуть принести результати тільки тоді, коли вони вписані в більш широкий контекст стратегій економічного розвитку.

Інноваційний кластер, будучи найбільш ефективною формою досягнення високого

рівня конкурентоспроможності, являє собою *неформальне* об'єднання зусиль різних організацій (промислових чи/і аграрних компаній, дослідницьких центрів, індивідуальних підприємців, органів державного управління, громадських організацій, вузів і т. ін.). Він дозволяє використати переваги внутріфірмової координації та ринкового механізму для більш швидкого й ефективного освоєння нових знань. При цьому інновації поширюються мережею взаємозв'язків у загальному економічному просторі, полегшуючи комбінацію факторів виробництва [18].

Зважаючи на наведене вище, пропонується реалізувати на основі Північного міжрегіонального наукового наукового центру НААН пілотний проєкт інноваційного кластера (рис.).

Проект структури та ключові цілі створення науково-інноваційного аграрного кластера «Північний міжрегіональний науковий центр НААН»

Джерело: Власні дослідження.

Об'єднання в інноваційний кластер на основі регіональної, вертикальної й горизонтальної інтеграції сформує не спонтанну концентрацію різноманітних технологічних винаходів, а чітко орієнтовану систему поширення нових знань, технологій та інновацій. При цьому *формування мережі стійких зв'язків* між всіма учасниками кластера виступає найважливішою умовою ефективної трансформації винаходів у інновації, а їх - у конкурентні переваги. Кластери інноваційної діяльності створюватимуть новий продукт чи послугу спільними зусиллями дослідницьких інститутів та агровиробників, що дозволить прискорити поширення новацій

мережею ділових взаємозв'язків. Інноваційна структура кластера сприятиме *зниженню сукупних витрат на дослідження й розробку нововведень із наступною їхньою комерціалізацією* за рахунок високої ефективності його виробничо-технологічної структури. Це дозволить учасникам кластера стабільно здійснювати інноваційну діяльність протягом тривалого часу.

Основним принципом формування інноваційного аграрного кластера виокремлюється вибір пріоритетних напрямів науково-технічного і технологічного розвитку сільськогосподарської галузі регіону з урахуванням наукового й інноваційного потенціалу

суб'єктів залучених до вирішення поставлених завдань.

Висновки. Застосування кластерного підходу являє собою закономірний етап у процесі сталого розвитку аграрної сфери економіки України. Світовий досвід показує, що кластерні об'єднання стали поширеною формою кооперації і на даний час саме вони є однією з найефективніших форм організації інноваційних процесів та напрямів регіонального розвитку. При цьому на ринку конкурують уже не окремі підприємства, а галузеві комплекси, які скорочують свої витрати завдяки спільній науково-технологічній кооперації. Нині кластерам уже не притаманна жорстка прив'язка до територіальних параметрів, а «рухомість» її масштабів дозволяє забезпечити більшу гнучкість, адаптивність та мобільність діяльності об'єднання. Як наслідок, кластерна форма співпраці дасть можливість забезпечити:

1. Взаємодію наукових і освітніх закладів, органів влади, агробізнесових структур

та їх громадських організацій для отримання синергетичного ефекту.

2. Зниження сукупних витрат на дослідження й розробку нововведень із наступною їх комерціалізацією за рахунок високої ефективності виробничо-технологічної структури.

3. Ефективніше використання інфраструктурного й наукового потенціалу області (групи областей).

4. Реалізацію потенційно можливих вагомих фінансових та інноваційно-інвестиційних проєктів.

5. Мобілізацію розрізнених інвестиційних ресурсів, їх акумуляцію та трансформацію у продуктивний капітал.

При запровадженні кластерної стратегії в агропромислове виробництво України доцільно скористатися досвідом Фінляндії, Німеччини й Італії, оскільки до переваг кластероутворення в цих країнах належить гнучка, різноправна взаємодія різних за розміром суб'єктів та їх співпраця з органами влади.

Список бібліографічних посилань

1. Божидарник Т. В., Божидарник Н. В. Приклади ефективної реалізації кластерних рішень в світі. URL : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekfor/2011_3/5.pdf.
2. Вебер А. Теория размещения промышленности / под ред. Н. Н. Баранского. Ленинград-Москва : Книга, 1926. 223 с.
3. Войнаренко М. П. Кластеры в институционной экономике: монография. Хмельницкий : ТОВ «Триада-М», 2011. 502 с.
4. Иванов Ю. Б., Анненкова О. В. Теоретичні підходи до розробки класифікацій кластерних структур. *Проблеми економіки та управління*. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2009. С. 93-100.
5. Иванченко Г. В. Розробка кластерної моделі розвитку регіону: методологічний підхід. *Ефективна економіка*. 2013. № 5. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2049>.
6. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи : монографія / Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2014. 516 с.
7. Карпенко О. О. Аналіз світового досвіду кластероутворення. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2011. № 36. С. 41-46.
8. Ковалёва Ю. Н., Алышева Н. В. Практические примеры функционирования кластеров в мире. *Механизм регулирования экономики*. 2008. № 2. С. 214-226.
9. Колосовський Н. Н. Основы экономического районирования. Москва : Мысль, 1958. 202 с. URL : <https://www.twirpx.com/file/1942505/>.
10. Кропивко М. Ф., Ковальова О. В. Сутність кластера як новітньої мережевої організації спільної діяльності в агропромислому виробництві. *Економіка АПК*. 2018. № 6. С. 18-30.
11. Маршалл А. Принципы экономической науки / пер. с англ. ; общ. ред. С. М. Никитина. Москва : Прогресс, 1983. 416 с. (Экономическая мысль Запада).
12. Матросова Л. М., Лященко О. В. Проблеми розвитку регіональних кластерних структур в Україні. *Економічний вісник Донбасу*. 2011. № 3(25). С. 42-46.
13. Меньшенина И. Г., Капустина Л. М. Кластерообразование в региональной экономике : монография. Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. экон. ун-та, 2008. 154 с.

References

1. Bozhydarnyk, T.V., Bozhydarnyk, N.V. (2011). Pryklady efektyvnoi realizatsii klasternykh rishen v sviti [Examples of effective implementation of cluster solutions in the world]. Retrieved from: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekfor/2011_3/5.pdf [In Ukrainian].
2. Veber, A. (1926). Teoriya razmeshheniya promyshlennosti [Theory of Industrial Placement]. N.N. Baranskij [Ed.]. Leningrad-Moskva: Kniga [In Russian].
3. Voinarenko, M.P. (2011). Klasteri v instytutsiinii ekonomitsi: monohrafiia [Clusters in institutional economics: monograph]. Khmelnytskyi : TOV «Triada-M» [In Ukrainian].
4. Ivanov, Yu.B., Annenkov, O.V. (2009). Teoretychni pidkhody do rozrobky klasyfikatsii klasternykh struktur [Theoretical approaches to the development of cluster structures classifications]. Problemy ekonomiky ta upravlinnia. Lviv: Vyd-vo Nats. un-tu «Lviv. politekhnika» [In Ukrainian].
5. Ivanchenko, H.V. (2013). Rozrobka klasternoi modeli rozvytku rehionu: metodolohichni pidkhid [Elaboration of a cluster model for the development of a region: a methodological approach]. *Efektivna ekonomika*, 5. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2049> [In Ukrainian].
6. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Y., Shpykuliak, O.H., et al. (2014). Innovatsiine zabezpechennia rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy: problemy ta perspektyvy: monohrafiia [Innovative support for the development of agriculture in Ukraine: problems and prospects: monographs]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
7. Karpenko, O.O. (2011). Analiz svitovoho dosvidu klasteroutvorennia [Analysis of the world experience of cluster formation]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*, 36, pp. 41-46 [In Ukrainian].
8. Kovaljova, Ju.N., Alysheva, N.V. (2008). Prakticheskie primery funkcionirovaniia klasterov v mire [Practical examples of cluster functioning in the world]. *Mekhanizm reguliuvannia ekonomiky*, 2, pp. 214-226 [In Russian].
9. Kolosovskij, N.N. (1958). Osnovy jekonomicheskogo rajonirovaniia [Basics of economic zoning]. Moskva: Mysl'. Retrieved from: <https://www.twirpx.com/file/1942505/> [In Russian].
10. Kropyvko, M.F., Kovalova, O.V. (2018). Sutnist klastera yak novitnoi merezhevoi orhanizatsii spilnoi diialnosti v ahro-promyslovomu vyrobnytstvi [Essence of the cluster as the latest network organization of joint activities in agro-industrial production]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 18-30 [In Ukrainian].

14. Підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості агропромислового виробництва на основі розвитку кластерних систем / [Лупенко Ю. О., Кропивко М. Ф., Малік М. Й. та ін.]; за ред. М. Ф. Кропивка. Київ : ННЦ ІАЕ, 2013. 50 с.

15. Портер М. Э. Конкуренция / пер. с англ. Москва : Вильямс, 2005. 608 с.

16. Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці. Київ : Логос, 2004. 711 с.

17. Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій : монографія / [Саблук П. Т., Кропивко М. Ф., Булавка О. Г. та ін.]; за ред. П. Т. Саблука, М. Ф. Кропивка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2011. 450 с.

18. Шовкалюк, В. С. Кластери та інноваційний розвиток України. Створення та функціонування інноваційних кластерів. Інформаційно-аналітичні матеріали Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України. URL : http://www.dknii.gov.ua/images/stories/Stvor_ta_funk_klasteriv.pdf.

19. Porter, Michael E. Location, competition, and economic development: local clusters in a global economy. *Economic Development Quarterly*. 2000. Vol. 14. P. 15-34. URL : http://ibr.hi.is/sites/ibr.hi.is/files/Location_Competition_and_Economic_Development_Local_Clusters_in_a_Global_Economy.pdf.

11. Marshall, A. (1983). *Principy jekonomicheskoy nauki* [Principles of economic science]. (S.M. Nikitin, Trans). Moskva: Progress [In Russian].

12. Matrosova, L.M., Liashchenko, O.V. (2011). Problemy rozvytku rehionalnykh klasternykh struktur v Ukraini [Problems of development of regional cluster structures in Ukraine]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu*, 3(25), pp. 42-46 [In Ukrainian].

13. Men'shenina, I.G., Kapustina, L.M. (2008). *Klasteroobrazovanie v regional'noj jekonomike: monografija* [Cluster formation in the regional economy: monograph]. Ekaterinburg: Izd-vo Ural. gos. jekon. un-ta [In Russian].

14. Lupenko, Yu.O., Kropyvko, M.F., Malik, M.Y., et al. (2013). Pidvyshchennia konkurentospromozhnosti ta sotsialnoi spriamovanosti ahropromyslovoho vyrobnytstva na osnovi rozvytku klasternykh system [Improving the competitiveness and social orientation of agricultural production through the development of cluster systems]. M.F. Kropyvko (Ed.). Kyiv: NNTs ІАЕ [In Ukrainian].

15. Porter, M.Je. (2005). *Konkurencija* [Competition]. Moskva: Vil'jams [In Russian].

16. Sokolenko, S.I. (2004). *Klastery v hlobalnii ekonomitsi* [Clusters in the global economy]. Kyiv: Lohos [In Ukrainian].

17. Sabluk, P.T., Kropyvko, M.F., Bulavka, O.H., et al. (2011). Upravlinnia kompleksnym rozvytkom ahropromyslovoho vyrobnytstva i sil'skykh terytorii: monohrafiia [Management of integrated development of agro-industrial production and rural areas: monograph]. P.T. Sabluk, M.F. Kropyvko (Ed.). Kyiv: NNTs «ІАЕ» [In Ukrainian].

18. Shovkaliuk, V.S. Klastery ta innovatsiinyi rozvytok Ukrainy. Stvorennia ta funktsionuvannia innovatsiinykh klasteriv [Clusters and innovative development of Ukraine. Creation and functioning of innovation clusters]. *Informatsiino-analitychni materialy Derzhavnoho ahentstva z pytan nauky, innovatsii ta informatyzatsii Ukrainy*. Retrieved from: http://www.dknii.gov.ua/images/stories/Stvor_ta_funk_klasteriv.pdf [In Ukrainian].

19. Porter, Michael E. (2000). Location, competition, and economic development: local clusters in a global economy. *Economic Development Quarterly*, vol. 14, pp. 15-34. Retrieved from: http://ibr.hi.is/sites/ibr.hi.is/files/Location_Competition_and_Economic_Development_Local_Clusters_in_a_Global_Economy.pdf [In English].

Nosenko Yu.M., Nechyporenko O.M., Sinelnik L.M. *Innovative agroclusters as a form of integration scientific and educational activities and business*

The purpose of the article is to analyze the retrospective of the emergence, formation and development of cluster associations, their essence and varieties, choose the model of cluster interaction optimal for the effective functioning of inter-regional scientific centers of the NAAS.

Research methods. The general scientific methods of empirical research are applied: comparative-historical and monographic, with the help of which knowledge of various stages of the development of clustering processes is achieved, individual levels of cluster development are discovered and compared, changes that have occurred and trends are identified; in this case, cognitive operations of comparison and description are used; the analysis method revealed the forms of direct and feedback between all participants in the cluster association; the synthesis method made it possible to combine the components of the process of forming an innovative cluster into a single whole; using a systematic approach, we studied the internal and external properties of cluster structures, functional relationships and the behavior of members of the association in a competitive environment; abstraction allowed avoiding a number of stereotypes regarding the formation of the structure of innovative clusters and determining their purpose at the regional level and at the same time highlight the essential properties that are the basis for the integration of the new association.

Research results. The genesis and evolution of cluster strategies of economic development are analyzed. The innovative orientation of cluster associations and their role in the sustainable development of the regions is disclosed. The world experience of effective comprehensive application of clusters and their state support is presented. The historical stages of economic integration and the search for cluster approaches in the agroindustrial complex of Ukraine are highlighted. A cluster form of organizing integrated scientific and innovative support for regional development is proposed.

Scientific novelty. The conceptual framework for the integration of agricultural science, education, and business has been developed with a view to the integrated use of the natural resource and socio-economic potential of the agricultural sector of the region, the creation of conditions for the sustainable development of rural areas and all cluster participants with an emphasis on ensuring long-term and effective cooperation.

Practical significance. The proposals on the formation of the functional structure and determination of the development goals of the scientific and innovative cluster "Northern Interregional Scientific Center" have been developed. Tabl.: 1. Figs.: 1. Refs.: 19.

Keywords: agro-industrial innovation cluster; clustering; innovation activity; competitive advantages; interregional research center; integration.

Nosenko Yuriy Mykhailovych - candidate of agricultural sciences, leading researcher of the department of scientific support of innovative development, Presidium of National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (9, M. Omelianovycha-Pavlenka St., Kyiv)

E-mail: naan.nosenko@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-6648-3418>

Nechyporenko Oleksandr Mykolaiovych - doctor of economic sciences, deputy director on scientific work, leading research fellow of the department of land relations and environmental management, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv)

E-mail: o.nechyporenko57@gmail.com

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-1080-5633>

Sinelnyk Lesia Mykhailivna - leading specialist of the department of innovation and economics, National Scientific Centre "Institute of Agriculture of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine" (2B, Mashynobudivnykiv St., Chabany vil., Kyiv region)

E-mail: izide@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9338-5709>

Носенко Ю.М., Нечипоренко А.Н., Синельник Л.М. Инновационные агрокластеры как форма интеграции научно-образовательной деятельности и бизнеса

Цель статьи - проанализировать ретроспективу возникновения, становления и развития кластерных объединений, их сущность и разновидности, выбрать оптимальную для эффективного функционирования межрегиональных научных центров НААН модель кластерного взаимодействия.

Методика исследования. Применены общенаучные методы эмпирического исследования: сравнительно-исторический и монографический, с помощью которых достигнуто познание разных степеней развития процессов кластеризации, выявлены и сопоставлены отдельные уровни развития кластеров, раскрыты изменения, что состоялись и определили тенденции их развития; при этом использованы познавательные операции сравнения и описания; метод анализа позволил выявить формы прямых и обратных связей между всеми участниками кластерного объединения; метод синтеза дал возможность объединить составляющие процесса формирования инновационного кластера в единое целое; с помощью системного подхода изучались внутренние и внешние свойства кластерных структур, функциональные связи и поведение участников объединения в конкурентной среде; абстрагирование дало возможность избежать ряд стереотипов относительно формирования структуры инновационных кластеров и определения их назначения на региональном уровне и одновременно выделить существенные свойства, которые заложены в основу интеграции нового объединения.

Результаты исследования. Проанализированы генезис и эволюция кластерных стратегий экономического развития. Раскрыта инновационная направленность кластерных объединений и их роль в устойчивом развитии регионов. Приведен мировой опыт эффективного всестороннего применения кластеров и их государственной поддержки. Освещены исторические этапы интеграции экономики и поиск кластерных подходов в агропромышленном комплексе Украины. Предложена кластерная форма организации комплексного научно-инновационного обеспечения регионального развития.

Элементы научной новизны. Развита концептуальные основы интеграции аграрной науки, образования и бизнеса с целью комплексного использования природно-ресурсного и социально-экономического потенциала аграрной сферы региона, создания условий для устойчивого развития сельских территорий и всех участников кластера с акцентом на обеспечение долгосрочного и результативного сотрудничества.

Практическая значимость. Разработаны предложения по формированию функциональной структуры и определения целей развития научно-инновационного кластера «Северный межрегиональный научный центр». Табл.: 1. Илл.: 1. Библиогр.: 19.

Ключевые слова: агропромышленный инновационный кластер; кластеризация; инновационная деятельность; конкурентные преимущества; межрегиональный научный центр; интеграция.

Носенко Юрий Михайлович - кандидат сельскохозяйственных наук, ведущий научный сотрудник отдела научно-обеспечения инновационного развития, Президиум Национальной академии аграрных наук Украины (г. Киев, ул. Михаила Омеляновича-Павленко, 9)

E-mail: naan.nosenko@gmail.com

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-6648-3418>

Нечипоренко Александр Николаевич - доктор экономических наук, заместитель директора по научной работе, исполнительный директор Северного межрегионального научного центра НААН, ведущий научный сотрудник отдела земельных отношений и природопользования, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Обороны, 10)

E-mail: o.nechyporenko57@gmail.com

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-1080-5633>

Синельник Леся Михайловна - ведущий специалист отдела инновационной деятельности и экономики, Национальный научный центр «Институт земледелия НААН» (Киевская обл., пгт Чабаны, ул. Машиностроителей, 2Б)

E-mail: izide@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-9338-5709>

Статья надійшла до редакції 20.05.2020 р.

Фахове рецензування: 22.05.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Носенко Ю. М., Нечипоренко О. М., Синельник Л. М. Інноваційні агрокластери як форма інтеграції науково-освітньої діяльності та бізнесу. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 77 – 86. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005077>

Nosenko, Yu. M., Nechiporenko, O. M. & Sinelnyk, L. M. (2020). Innovatsiini ahroklastery yak forma intehtatsii naukovy-osvitnoi diialnosti ta biznesu [Innovative agroclusters as a form of integration scientific and educational activities and business]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 77 – 86 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005077>

* * *

UDC 339.564:330.322(669)

JEL Classification: H54; N5; O13; O18; Q13; Q14; Q17

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005087>

Onyinye I. Anthony-Orji, Phd
Anthony Orji, Phd
Jonathan E. Ogbuabor, Phd
Precious Ezealigo

Empirical analysis of agricultural and non-agricultural exports' impact on infrastructural investment in Nigeria

The purpose of the article is to estimate the impact of agricultural and non-agricultural exports on infrastructural investment in Nigeria.

Research methods. In the research process, the following scientific methods have been used: The study adopted the Autoregressive Distributed Lag - Unrestricted Error Correction Model (ARDL-UECM) to estimate the impact of agricultural and non-agricultural exports on infrastructural investment in Nigeria. The ARDL model was estimated using Eviews 9.

Research results. The regression results showed that agricultural export has a significant positive relationship with infrastructural investment while non-agricultural export was found to have an insignificant relationship with the dependent variable.

Scientific novelty. This paper adds to the body of literature on this subject for the economy of Nigeria and other related economies because this is the first paper investigating the joint impact of agricultural and non-agricultural exports on infrastructural investment in Nigeria. The study makes some innovative findings and recommendations that the government should invest more in mechanised farming and as well ensure that the agricultural sector is made more viable and productive since the country has a comparative advantage in agriculture.

Practical significance. Practically, this study is significant in many ways. Following the empirical results it has become practically clear that agricultural produce should not only be exported in its primary form but there should be value added in order to make Nigeria's exports more competitive in the international market. Income generated from agricultural and non-agricultural exports by government should be properly accounted for and invested into more capital projects to boost the level of infrastructure in the Nigerian economy. Tabl.: 4. Figs.: 2. Refs.: 15.

Keywords: analysis; agriculture; agriculture and non-agriculture exports; infrastructure; investment.

Onyinye I. Anthony-Orji - Phd, Department of Economics, University of Nigeria, Nsukka (Postal code 410001 Nsukka, Enugu, Nigeria)

E-mail: onyinye.anthony-orji@unn.edu.ng

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-0603-7264>

Anthony Orji - Phd, Department of Economics, University of Nigeria, Nsukka (Postal code 410001 Nsukka, Enugu, Nigeria) (Corresponding Author)

E-mail: anthony.orji@unn.edu.ng

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-4032-7051>

Jonathan E. Ogbuabor - Phd, Department of Economics, University of Nigeria, Nsukka (Postal code 410001 Nsukka, Enugu, Nigeria)

E-mail: jonathan.ogbuabor@unn.edu.ng

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-0162-0303>

Precious Ezealigo - University of Nigeria, Nsukka (Postal code 410001 Nsukka, Enugu, Nigeria)

E-mail: precious.ezealigo.189171@unn.edu.ng

Scientific problem. Nigeria, with a population of about 200 million people, a Gross Domestic Product of US\$398 billion and a per capita income of about US\$2,028.18, abundant natural resources, over 700,000 square kilome-

tres of arable land and large deposits of untapped minerals, is, seen by many scholars and observers as a Nation that is yet to fully harness her potential and is yet to attain better heights of development, especially in infrastructure and in core and real sectors of the economy, as well as better GDP per capita (CBN, 2019). Being a largely import-dependent

© Onyinye I. Anthony-Orji, Anthony Orji,
Jonathan E. Ogbuabor, Precious Ezealigo, 2020

country, Nigeria's currency encounters a downward pressure, thus making imports cheaper than exports. The government's revenue (of which oil revenues previously contributed about 60-75%) has also declined hugely due to the crash in oil prices from a high of US\$115/barrel in August 2014 to almost US\$30/barrel in 2020 owing to the global lockdown occasioned by the Covid-19 pandemic (World Bank, 2020). The decline in government's revenue was largely due to two reasons: the overdependence on oil revenues, and limited investments in infrastructure when there was a boom in oil prices, thus, creating significant pressures on the country's currency. This calls for the diversification of the economy, more particularly exports.

Infrastructure in Nigeria has taken a slow pace over the years despite the revenues gotten from oil before the crash in oil prices. It is imperative to note that with Nigeria's growing population and level of economic growth, there is desperate need for infrastructural investment in Nigeria. Investing in infrastructure would increase employment, increase capital inflows, increase economic growth, reduce urban/rural migration, increase export, increase balance of payments, reduce mortality rate, spur growth in the real sectors, advance the existing technology, and will indirectly, but more importantly, increase per capita income. Infrastructure investment is needed in different core and social sectors such as energy, transport, and urban development/real estate, healthcare, water, agriculture, waste management, and Information Communication Technology (ICT).

The World Economic Forum estimates that every dollar spent on capital projects (in utilities, energy, transport, waste management, flood, defence, and telecommunications) generates an economic return of 5% to 25%. That multiplier effect accounts for the rapid economic growth of emerging markets that have made infrastructure spending a priority. This readily translates to opportunities for sponsors or investors that are keen on developing infrastructure projects in their local economies (Abadie, 2014).

Significant gaps exist in both rural and urban areas across Nigeria ranging from availability of basic infrastructure such as housing, healthcare, water, and waste management, to other enabler infrastructure like ICT, hospitality, and industrial / commercial real estate.

Hence, the dire need of investment in infrastructure by both the private and public sectors of the country (World Bank, 2016).

Nigeria, being an import-dependent and a monolithic-export country has its exports-potential sectors such as agricultural and manufacturing sectors handicapped, producing far less than their potential. The crash in oil prices has greatly affected the country's economy and the exchange rate system, thus, leading to the fall in the demand of the naira in the international market. Also, the adoption of an import-restrictive policy (ban on certain import goods) led to increased cost of production and, as well, increased prices for goods and services (cost-push inflation). In 2015, the manufacturing sector and agricultural sector's contribution to the GDP were about 9.53% and 20.86% respectively, while oil rents shockingly contributed 3.03% (NBS, 2017). The situation has even worsened during the current surge of the global pandemic known as COVID-19, where oil price has reduced to almost negative values according to OPEC (2020).

Analysis of recent research and publications. This notwithstanding, Nigeria has made some efforts recently on how to revamp the economy through the Economic Recovery and Growth Plan (ERGP). However, despite the effort of the government in revamping agricultural and non-agricultural exports, their contributions to infrastructural development in Nigeria remain an empirical question. Empirically no study has been conducted in Nigeria on Agricultural Exports and Infrastructural Investment but studies such as Gilbert, Linyong, and Divine (2013), Ijirshar (2015) and Verter and Becvárová (2016), among others have been done to investigate the relationship between agricultural export and economic growth in different economies. Specifically, Ijirshar (2015) carried out an empirical analysis of agricultural export and economic growth in Nigeria using data that spanned from 1970 to 2012. He employed the Error Correction Model (ECM) in his analysis and found out that Agricultural export contributed positively to the growth of the Ni-ів добробуту дозволяє зауважити високий рі and Věra (2016) investigated the impact of agricultural exports on economic growth in Nigeria using OLS regression, Granger causality, and other methodologies. Both the OLS regression and Granger causality results show that agricultural exports is directly related to economic growth, while agricultural degree of openness

is inversely related to economic growth in Nigeria. Other studies that found similar results include; Hyunsoo, K. (2015) and Oluwatoyese et al (2016). Other recent studies in this area include Orji, Ogbuabor, Anthony-Orji, and Alisigwe (2020) on Agricultural Financing and Agricultural Output Growth in Developing Economies; Orji, Ogbuabor, Okeke, Anthony-Orji (2019) on Exchange Rate Movements and the Agricultural Sector in Nigeria; and Orji, Ogbuabor, and Umesiobi (2014) on Agricultural Outputs, Food Security and Economic Development in Africa. These are important studies but their focus is quite different from this current study.

Since no study has been conducted to determine the impact of agricultural and non-agricultural export on infrastructure investment in Nigeria, this study becomes very relevant at this critical time in the history of Nigeria. This is the focus and value addition of this paper.

The purpose of the article is therefore, to estimate the impact of agricultural and non-agricultural exports on infrastructural investment in Nigeria.

The rest of the paper is structured as follows; Section 3 dwells on the methodology.

$$\Delta \ln \text{ROCY}_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_1 \Delta \ln \text{ROCY}_{t-i} + \sum_{i=0}^p \beta_2 \Delta \ln \text{AGEX}_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_3 \Delta \ln \text{NAGEX}_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_4 \Delta \text{LFPR}_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_5 \Delta \text{EXRT}_{t-i} + \sum_{i=1}^p \beta_6 \Delta \text{INFL}_{t-i} + \alpha_1 \ln \text{ROCY}_{t-1} + \alpha_2 \ln \text{AGEX}_{t-1} + \alpha_3 \ln \text{NAGEX}_{t-1} + \alpha_4 \text{LFPR}_{t-1} + \alpha_5 \text{EXRT}_{t-1} + \alpha_6 \text{INFL}_{t-1} + \mu_t \quad (2)$$

Where,

ROCY= Road Contribution to GDP (Proxy for infrastructure investment); AGEX= Agricultural export

NAGEX= Non-Agricultural export; LFPR= Labour Force Participation Rate; EXRT= Exchange Rate

INFL= Inflation Rate; Δ is the first difference operator, and μ is the random error term

$$\ln \text{ROCY}_t = \gamma_0 + \sum_{i=0}^k \gamma_1 \ln \text{ROCY}_{t-1} + \sum_{i=0}^k \gamma_2 \ln \text{AGEX}_{t-1} + \sum_{i=0}^k \gamma_3 \ln \text{NAGEX}_{t-1} + \sum_{i=0}^k \gamma_4 \text{LFPR}_{t-1} + \sum_{i=0}^k \gamma_5 \text{EXRT}_{t-1} + \sum_{i=0}^k \gamma_6 \text{INFL}_{t-1} + \mu_t \dots \dots \dots (3)$$

Equation (3) above represents the long run relationship. However, for policy reasons, it is necessary to estimate the short run equation

$$\Delta \ln \text{ROCY}_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^k \beta_1 \Delta \ln \text{ROCY}_{t-1} + \sum_{i=0}^k \beta_2 \Delta \ln \text{AGEX}_{t-1} + \sum_{i=0}^k \beta_3 \Delta \ln \text{NAGEX}_{t-1} + \sum_{i=0}^k \beta_4 \Delta \text{LFPR}_{t-1} + \sum_{i=0}^k \beta_5 \Delta \text{EXRT}_{t-1} + \sum_{i=0}^k \beta_6 \Delta \text{INFL}_{t-1} + \alpha \text{ECM}_{t-1} + \mu_t \quad (4)$$

The results are presented and discussed in section 4, while section 5 concludes the study and makes some vital policy recommendations.

Research methodology. To capture the objective of this study, we develop a regression model that shows the impact of agricultural and non-agricultural exports on infrastructural investment in Nigeria, 1980-2015. The dependent variable is infrastructural investment; however, Road Contribution to GDP (ROCY) will serve as a proxy to infrastructural investment, while the explanatory variables include Agricultural export (AGEX), Non-Agricultural export (NAGEX), Labour Force Participation Rate (LFPR), Exchange Rate (EXRT), and Inflation Rate (INFL). The study adopts the modelling technique of Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Model proposed by Pesaran (2001).

Modelling the impact of agricultural and non-agricultural exports on infrastructural investment we specify the functional form of the relationship as:

$$\text{ROCY} = F(\text{AGEX}, \text{NAGEX}, \text{LFPR}, \text{EXRT}, \text{INFL}) \quad (1)$$

For econometric estimation, we re-specify the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Model as:

Long run elasticities

If there is a long run relationship between agricultural export, non-agricultural export, labour force participation rate, exchange rate, interest rate and inflation, the long run elasticities can be estimated using the equation specified below:

to capture the speed of adjustment. This is shown below in equation (4):

Short run elasticities

Where,
 α measures the speed of adjustment to obtain long run equilibrium, and

ECM_{t-1} is the error correction term.

Research results

1. Stationarity test

Table 1. Result for stationarity test

VARIABLE	AT LEVELS		AFTER FIRST DIFFERENCE		ORDER OF INTEGRATION
	ADF TEST STATISTIC	ADF MACKINNON CRITICAL VALUE AT 5%	ADF TEST STATISTIC	ADF MACKINNON CRITICAL VALUE AT 5%	
lnROCY	0.307157	-2.948404	-5.871723	-2.951125 **	I(1)
lnAGEX	-2.457580	-2.948404	-8.378595	-2.951125 **	I(1)
lnNAGEX	-3.035870	-2.948404 **	-7.714812	2.951125	I(0)
EXRT	0.397537	-2.948404	-5.275958	-2.951125 **	I(1)
LFPR	-1.747388	-2.954021	-2.488705	-1.951000**	I(1)
INFL	-2.832587	-2.948404	-5.515111	-2.951125**	I(1)

**indicates that the variable became stationary at 5% level of significance.

Source: Authors' computation from Eviews 9 output

In summary, from the table above, we can deduce that all the variables in model one were stationary after first difference except lnNAGEX which was stationary at level form.

2. Cointegration test

This test helps to determine whether a long run relationship exists among the dependent and independent variables of the model. This work employed the ARDL Bounds Test in order to determine if a long run relationship exists among the variables.

Table 2. Result for cointegration test

F-STATISTIC	CRITICAL VALUE BOUNDS AT 5%	
	LOWER BOUND I(0)	UPPER BOUND I(1)
7.394500**	2.62	3.79

**indicates the existence of a cointegrating relationship at 5% level of significance.

Source: Authors' computation from Eviews 9 output

Table 2 above shows that the F-statistic is 7.394500. With $k=5$, the critical values for lower and upper bounds are 2.62 and 3.79 respectively at 5% level of significance. Since the value of the F-statistic (7.394500) lies above the upper bound (3.79), we reject the null hypothesis and conclude that there is a long run relationship existing among the variables.

The result shows the presence of cointegration and therefore a long run relationship between the dependent variable (road contribution to GDP) and the explanatory variables (agricultural export, non-agricultural export, exchange rate, labour force participation rate and inflation rate).

3. Presentation and analysis of ARDL-UECM result

Table 3. Result for long run relationship dependent variable: lnROCY

VARIABLE	COEFFICIENT	STD. ERROR	t-STATISTIC	PROB.
lnAGEX	0.111650	0.025815	4.324986	0.0008
lnNAGEX	-0.002785	0.023469	-0.118651	0.9074
EXRT	0.004854	0.001128	4.302017	0.0009
LFPR	-0.191131	0.058919	-3.243951	0.0064
INFL	-0.003963	0.003851	-1.028891	0.3223
CONSTANT	16.314940	3.515717	4.640573	0.0005
R-SQUARED = 0.995283 ADJUSTED R-SQUARED = 0.988389		F-STATISTIC = 144.3736		
DURBIN-WATSON = 2.394463		PROB F-STATISTIC = 0.000000		

Source: Authors' computation from Eviews 9 output

Discussion

The coefficient of lnAGEX has a positive sign. This indicates that a positive and direct relationship exists between road contribution to GDP and agricultural export. With the coef-

ficient of 0.111650, a percentage increase in agricultural export will, on the average, lead to about 0.11% increase in infrastructural investment, holding other variables constant. This conforms to the *a priori* expectation

which states that the higher the level of exports, the greater the investment in infrastructure. This also conforms to the work of Jouanjean (2013) who found out that agricultural trade has a positive relationship with infrastructural investment. Thus, increasing agricultural export composition will likely increase infrastructural investment in Nigeria by about 0.11%. Thus, the government should look into growing, improving and enhancing the agricultural sector in order for the sector to contribute substantially to exports which would, in the long run, lead to an increase in infrastructural investment.

NON-AGRICULTURAL EXPORT (lnNAGEX): This variable has a negative sign, indicating a negative or indirect relationship between non-agricultural export and infrastructural investment. With a coefficient of -0.002785, a one percent (1%) increase in non-agricultural export holding other variables constant will, on the average, lead to about a 0.0028% decrease in infrastructural investment. This does not conform to *a priori* expectation which states that increase in the level of exports has a positive relationship with a nation's infrastructural development, and as such is not in accordance with the findings from the works of Jouanjean (2013) and Ismail and Mahyideen (2015) who found out that trade and infrastructure development are positively related. The reason for the negative coefficient could be said to be as a result of lack of diversity in exports (monotony of exports), as the country depends largely on the export of crude oil which is very volatile and has a very competitive market.

EXCHANGE RATE (EXRT): The result in table 3.3 shows that the exchange rate has a positive relationship with infrastructural investment. Thus, with a coefficient of 0.004854, a unit increase in exchange rate will, on the average, lead to 0.0049% increase in infrastructural investment, holding other variables constant. This implies that a one naira increase in the exchange rate will increase infrastructural investment by 0.0049%. This conforms to *a priori* expectation since an increase in exchange rate implies an appreciation in the rate of exchange. Hence, investors tend to gain confidence in the country's currency seeing that the currency competes favourably in the international market. Thus, infrastructural development, through foreign direct investment increases leading to increase in the

nation's balance of payment and cash inflows which could be invested in the development of the nation's infrastructure.

LABOUR FORCE PARTICIPATION RATE (LFPR): The coefficient of LFPR is -0.191131. This shows that a negative and indirect relationship exists between infrastructural investment and labour force participation rate. Thus, a unit increase in labour force participation rate will, on the average, decrease infrastructural investment by 0.19%, holding other variables constant. This does not conform to *a priori* expectation. It is expected that labour force participation rate would be positively related with infrastructural investment, in that the number of unemployed individuals is reduced implying that a greater number of those who are willing and able to work are able to find work. Hence, having majority of the independent or working population (those under the age bracket of 18 to 64) being employed implies that the government revenue would increase (through taxes) given a higher rate of labour force participation. It is expected that the percentage or proportion allocated to infrastructural development would also increase. However, with high rate of unemployment, high level of corruption, embezzlement, looting and improper use of government funds, as well as high level of tax evasion prevalent in Nigeria, the revenue generated by the government is reduced (sub-optimal) and insufficient for carrying out government projects which includes infrastructure development. Hence, the existence of a negative relationship between infrastructural investment and labour force participation rate in Nigeria.

INFLATION RATE (INFL): Inflation rate, from the table above, is seen to have a negative relationship with infrastructural investment. With a coefficient of -0.003963, a unit increase in inflation rate will, on the average, reduce infrastructural investment by 0.004%, holding other variables constant. This conforms to *a priori* expectation. It is expected that inflation relates negatively with investments because as inflation rate increases, the cost of investment increases in nominal terms, thereby, reducing the rate or level of investment. In lieu of this, a unit increase in inflation rate will also, most likely, reduce infrastructural investment.

The coefficient of determination, R^2 is the measure of the proportion of the variations in

the dependent variable that are explained by the explanatory variables. It shows to what extent the variations in the dependent variable are explained by the independent variables while the Adjusted R^2 gives the value of the R^2 after it has been adjusted for the degrees of freedom for the sum of squares. In this case, it measures how the variations in the infrastructural investment (ROCY) are explained by the independent variables which are agricultural export (AGEX), non-agricultural export (NAGEX), Exchange rate

(EXRT), labour force participation rate (LFPR) and inflation rate (INFL). The value of R^2 is 0.995283 meaning that the variations in infrastructural investment are explained by independent variables up to 99.5%. The adjusted R^2 helps to check whether the R-squared overestimated the success of the model. Since its value (0.988389) is not so different from the R^2 , we can then conclude that the success of the model is not over-estimated. This signifies that the model is a good fit.

4. ARDL-UECM short run relationship

Table 4. Result for short run relationship

VARIABLE	COEFFICIENT	STD. ERROR	T-STATISTIC	PROB.
$\Delta \text{LN}(\text{ROCY}(-1))$	0.219210	0.139288	1.573796	0.1395
$\Delta \text{LN}(\text{AGEX})$	0.040018	0.013635	2.934983	0.0116
$\Delta \text{LN}(\text{AGEX}(-1))$	-0.080244	0.016258	-4.935646	0.0003
$\Delta \text{LN}(\text{NAGEX})$	0.011581	0.013318	0.869618	0.4003
$\Delta \text{LN}(\text{NAGEX}(-1))$	0.016251	0.011967	1.358037	0.1976
$\Delta \text{LN}(\text{NAGEX}(-2))$	0.017604	0.009413	1.870238	0.0841
$\Delta (\text{EXRT})$	0.002435	0.001463	1.664134	0.1200
$\Delta (\text{EXRT}(-1))$	0.000532	0.001326	0.401300	0.6947
$\Delta (\text{EXRT}(-2))$	-0.002872	0.001210	-2.373246	0.0337
$\Delta (\text{LFPR})$	0.197300	0.185580	1.063155	0.3071
$\Delta (\text{INFL})$	-0.000318	0.001335	-0.238360	0.8153
$\Delta (\text{INFL}(-1))$	-0.000830	0.001576	-0.526224	0.6076
$\Delta (\text{INFL}(-2))$	0.004111	0.001743	2.359292	0.0346
ECM (-1)	-0.906129	0.186548	-4.857356	0.0003

Source: Authors' computation from Eviews 9 output

The signs of the short run dynamic interactions are consistent with those of the long run relationship, except non-agricultural export and labour force participation rate which have negative signs in the short run as opposed to the positive sign they have in the long run.

The error correction term is negative and statistically significant which reconfirms the presence of a long run equilibrium relationship among import and expenditure components. ECM_{t-1} measures the speed at which infrastructural investment adjusts to changes in the explanatory variables before converging to its equilibrium level. The estimated coefficient of the error correction term indicates the speed of adjustment among the variables within a year. With a coefficient of -0.906129, it means that approximately 91% of disequilib-

rium from the previous year will converge back to the long run equilibrium in the current year. In other words, the model will correct 91% of the system disequilibrium within a year. The estimated error correction coefficient (-0.906129) implies a very high speed of adjustment and has a probability value of 0.0003 implying that it is highly significant at 5% level of significance ($p < 0.05$).

5. Cusum and Cusum of Squares

The cumulative sum (CUSUM) and cumulative sum of square (CUSUMQ) plots from a recursive estimation of the model is shown in Figures 1 and 2, respectively. This indicates stability in the coefficients over the sample period as the plot of the CUSUM and CUSUMSQ statistic fall inside the critical bands of the 5% confidence interval of parameter stability.

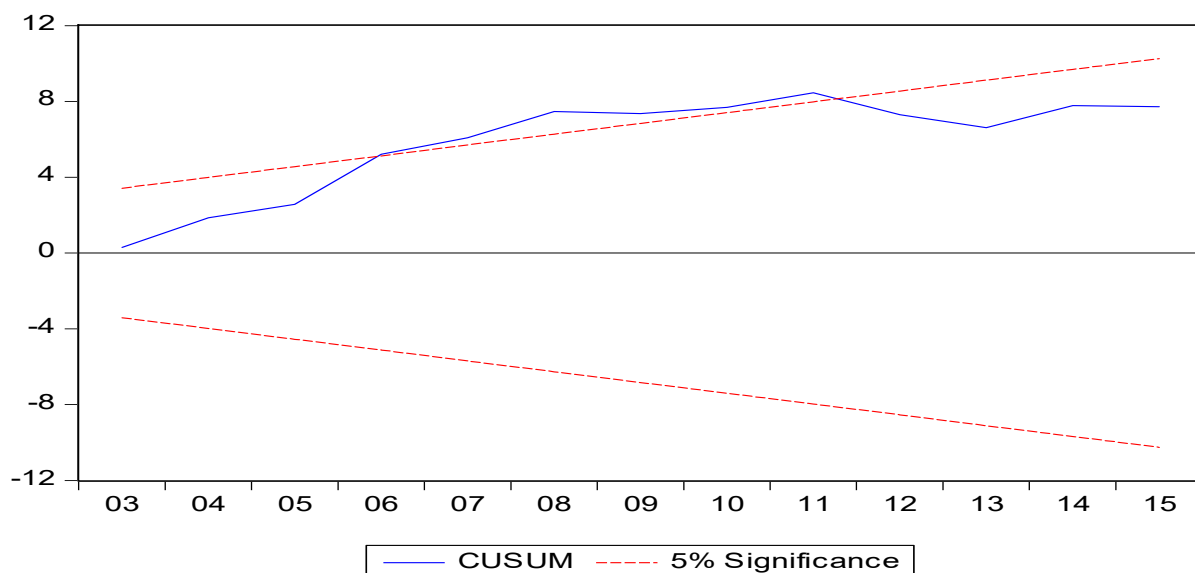

Figure 1. Cusum plot

*The straight lines are critical bounds at 5% level of significance.

Source: Authors' computation from Eviews 9 output

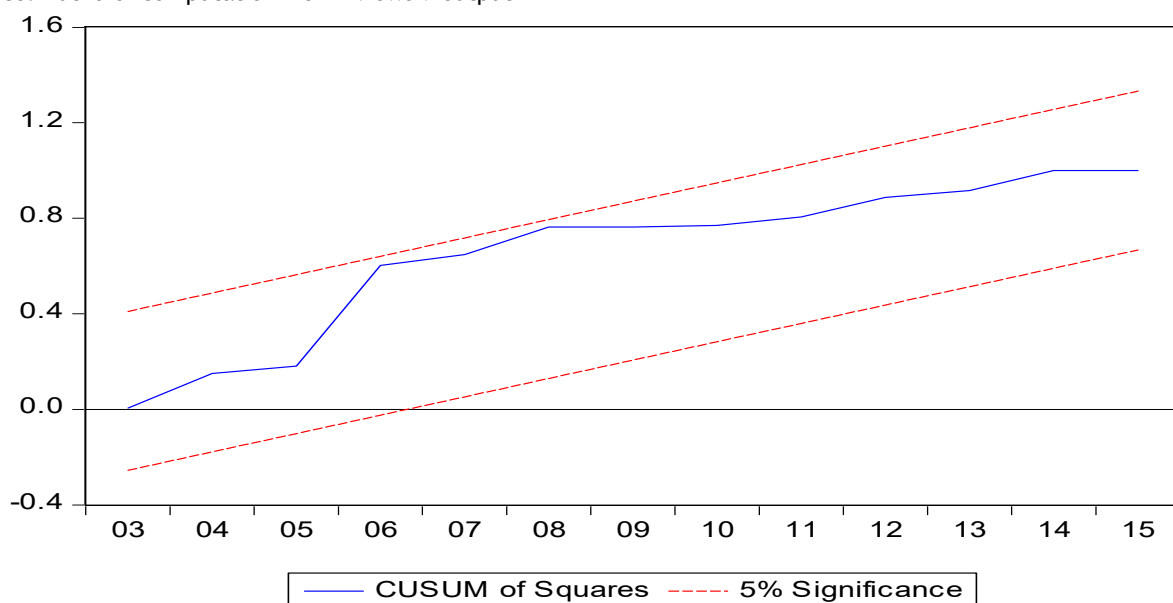

Figure 2. Cusum of squares plot

*The straight lines are critical bounds at 5% level of significance

Source: Authors' computation from Eviews 9 output

This indicates stability in the coefficients over the sample period as the plot of the CUSUM and CUSUM of Squares statistic fall inside the critical bound of the 5% confidence interval of parameter stability. Although the CUSUM graph exceeded the critical bound, the model appears to be correctly specified and generally stable as the CUSUM of squares did not exceeded the bounds of the 5% level of significance.

2. Policy recommendations and conclusions

Empirical evidence from this study shows that infrastructural investment is crucial to

the growth and development of any economy. Infrastructural investment should therefore be consciously spurred by calculated economic decisions and policies. Investing in both hard infrastructures (electricity, water, transportation, communication, et cetera) and soft infrastructures (business and regulatory environments) spurs great positive economic effects such as attracting investors, increasing the balance of payments through increased cash inflows, improving trade and other economic benefits.

In the light of this insight, the government should ensure the diversification of exports.

From the results of this research, we notice that while agricultural export (lnAGEX) was significant and conformed to *a priori* expectations, non-agricultural export (lnNAGEX) was found to be insignificant and did not conform to *a priori* expectations. This could be due to an effect known as the Dutch disease whereby the growth and development of a sector in an economy negatively affects the economy. In the case of Nigeria, the discovery of oil and the growth of the oil sector led to a sharp increase in the exportation of crude oil, hence leading to high inflow of foreign currencies. The foreign currency inflows led to the depreciation of the local currency, thus, making other primary product export from Nigeria less competitive at the export market. This effect leads to higher levels of cheap imports and can lead to deindustrialisation, as industries move to cheaper locations where they can compete favourably as well as export their products. Hence, the Nigerian government is expected to build and invest in soft and hard infrastructures that would help to facilitate diversity in exports in order to experience a significant impact from exports.

Again, there is need for the government to also ensure the revival of the agricultural sector and most importantly, the export of agricultural products or commodities. Given that the variable, agricultural export was significant, it implies that increasing the level of exports from the agricultural sector will have a significant impact on the economy in terms of higher infrastructural investment. The government should also ensure the appropriate use of revenue gotten from exports. They should curtail wastage and should not engage in irrelevant and extravagant expenditures. The government should ensure that there is suitable and favourable environment for businesses to thrive, given that this is one of their basic or fundamental roles. The existence of a favourable environment attracts investors as well as foreign direct investments. It should be noted that foreign direct investment could also contribute to infrastructural investment and development. They should also perform their regulatory roles, especially in terms of regulating inflation. Since cost-push inflation affects the economy negatively, the government should ensure that its activities and decisions do not lead to cost-push inflation. Also, the government should effectively regulate demand-pull inflation. Furthermore, in order to

increase the profitability of agricultural export, most of the agricultural products should not just be exported in their crude or raw form; rather, there should be value addition to the products before they are exported (e.g. intermediate agricultural products). The government should also invest in mechanised farming and make loans accessible to farmers at affordable interest rates. More so, the government should also enact or make policies that ensure greater labour force participation. This variable was found to be statistically significant, thus implying that ensuring that those who are willing and able to work are employed as well as ensuring that those who are employed are productive would indeed have a good impact on the Nigerian economy. Finally, the government should also ensure that the exchange rate is relatively stable and economically favourable, especially in terms of favouring exports.

Conclusion. This study examined the impact of human agricultural and non-agricultural exports on infrastructural investment in Nigeria between the periods of 1980-2015. Secondary data were collected from the CBN statistical bulletin and World Bank. The dependent variables used was infrastructural investment (ROCY) while the explanatory variables used include agricultural export (AGEX), non-agricultural export (NAGEX), exchange rate (EXRT), labour force participation rate (LFPR) and inflation rate (INFL). The model was estimated using the Autoregressive Distributed Lag - Unrestricted Error Correction Model (ARDL-UECM). The regression result showed that agricultural export has a significant relationship with infrastructural investment while non-agricultural export was found to have an insignificant relationship with the explanatory variable. The study recommended that the government should invest in mechanised farming and as well ensure that the agricultural sector is made more viable and productive since we have comparative advantage in agriculture. It is also recommended that agricultural produce should not be exported in its primary form but there should be value added, in order to make Nigeria's exports more competitive in the international market. Finally, national income generated from agricultural and non-agricultural exports should be properly accounted for and invested into more capital projects to boost the level of infrastructure in the Nigerian economy.

References

1. Central Bank of Nigeria. *CBN Statistical Bulletin*, Abuja, 2019.
2. Gilbert N. A., Linyong S. G., Divine G. M. Impact of Agricultural Export on Economic Growth in Cameroon: Case of Banana, Coffee and Cocoa. *International Journal of Business and Management Review*. 2013. №1(1). P.44-71.
3. Hyunsoo K. Agricultural Exports and Economic Growth: Empirical Evidence from the Major Rice Exporting Countries. *Agricultural Economics (ZemědělskáEkonomika)*. 2015. N 61. P. 81-87.
4. Ijirshar, V. U. The Empirical Analysis of Agricultural Exports and Economic Growth in Nigeria. *Journal of Development and Agricultural Economics*. 2015. Vol. 7(3). P. 113-122. <https://doi.org/10.5897/JDAE2014.0615>.
5. Jouanjean M. Targeting Infrastructure Development to Foster Agricultural Trade and Market Integration in Developing Countries: An Analytical Review. 2013. URL <https://www.odi.org/publications/7580-infrastructure-development-agricultural-trade-market-integration>.
6. Krugman P. R. Obstfeld M., Melitz M. J. *International Economics: Theory and Policy* (9th ed.). Boston, MA: Pearson, 2012.
7. Oluwatoyese O. P., Applanaidu S. D. and Abdulrazak N. Agricultural Export, Oil Export and Economic Growth in Nigeria: Multivariate Co-integration Approach. *International Journal of Environmental & Agriculture Research*. 2016. Vol. 2, Issue 2.
8. OPEC. *OPEC Publications*, 2020.
9. Orji A, Ogbuabor J. E, Anthony-Orji O. I., Alisigwe J. N. Agricultural Financing and Agricultural Output Growth in Developing Economies: Any Causal Linkage in Nigeria? *International Journal of Finance, Insurance and Risk Management*. 2020 Vol. 10, Issue 2. P. 34-43. <https://doi.org/10.35808/ijfirm/213>. URL: <https://www.journalfirm.com/journal/213#>.
10. Orji A, Ogbuabor J. E., Okeke C. M., Anthony-Orji O. I. Exchange Rate Movements and the Agricultural Sector in Nigeria: An Empirical Investigation. *Journal of Academic Research in Economics*. 2019. Vol. 11(3). P. 616-627. URL: http://www.jare-sh.com/downloads/dec_2019/orji1.pdf.
11. Orji A., Ogbuabor J. E., Umesioyi S. Agricultural Outputs, Food Security and Economic Development: Some Policy Options and Strategies for Africa. *European Journal of Social Sciences*. 2014. Vol. 45(3). P. 305-318. URL: http://www.europeanjournalofsocialsciences.com/issues/EJSS_45_3.html.
12. Oyakhilomen O., Zibah G. R. Agricultural Production and Economic Growth in Nigeria: Implication of Rural Poverty Allocation. *Quarterly Journal of International Agriculture*. 2014. Vol. 53(3). P. 207-223.
13. World Bank. *World Bank Publications*, 2020.
14. Pesaran M. H., Shin Y., Smith R. J. Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Economics*. 2001. Vol. 16(3). P. 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>.
15. Verter N., Bečvařova V. The Impact of Agricultural Exports on Economic Growth in Nigeria. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*. 2016. Vol. 64(2). P. 691-700. <https://doi.org/10.1118/actaun201664020691>.

References

1. Central Bank of Nigeria (2019) CBN Statistical Bulletin, Abuja.
2. Gilbert, N.A., Linyong, S. G., & Divine, G. M. (2013). Impact of Agricultural Export on Economic Growth in Cameroon: Case of Banana, Coffee and Cocoa. *International Journal of Business and Management Review*, 1(1), 44-71.
3. Hyunsoo, K. (2015) Agricultural Exports and Economic Growth: Empirical Evidence from the Major Rice Exporting Countries. *Agricultural Economics (ZemědělskáEkonomika)*, 61, 81-87.
4. Ijirshar, V. U. (2015). The Empirical Analysis of Agricultural Exports and Economic Growth in Nigeria. *Journal of Development and Agricultural Economics*, 7(3), 113-122. DOI: 10.5897/JDAE2014.0615.
5. Jouanjean, M. (2013). Targeting Infrastructure Development to Foster Agricultural Trade and Market Integration in Developing Countries: An Analytical Review. Retrieved from <https://www.odi.org/publications/7580-infrastructure-development-agricultural-trade-market-integration>
6. Krugman, P. R. Obstfeld, M. & Melitz, M. J. (2012). *International Economics: Theory and Policy* (9th ed.). Boston, MA: Pearson.
7. Oluwatoyese O P, Applanaidu S D and Abdulrazak N (2016). Agricultural Export, Oil Export and Economic Growth in Nigeria: Multivariate Co-integration Approach. *International Journal of Environmental & Agriculture Research*. Vol. 2, Issue 2. 2016
8. OPEC (2020) OPEC Publications
9. Orji, A, Ogbuabor, J. E, Anthony-Orji, O.I and Alisigwe, J. N (2020) "Agricultural Financing and Agricultural Output Growth in Developing Economies: Any Causal Linkage in Nigeria? *International Journal of Finance, Insurance and Risk Management*, Volume 10, Issue 2, 34-43, 2020. DOI: 10.35808/ijfirm/213. Available online: <https://www.journalfirm.com/journal/213#>
10. Orji, A, Ogbuabor, J.E, Okeke, C.M., Anthony-Orji, O.I. (2019). "Exchange Rate Movements and the Agricultural Sector in Nigeria: An Empirical Investigation". *Journal of Academic Research in Economics*, 11(3), 616-627. Available online: http://www.jare-sh.com/downloads/dec_2019/orji1.pdf.
11. Orji, A., Ogbuabor, J.E., Umesioyi, S. (2014). Agricultural Outputs, Food Security and Economic Development: Some Policy Options and Strategies for Africa. *European Journal of Social Sciences*, 45(3), 305-318. Available at: http://www.europeanjournalofsocialsciences.com/issues/EJSS_45_3.html.
12. Oyakhilomen, O. & Zibah, G. R. (2014). Agricultural Production and Economic Growth in Nigeria: Implication of Rural Poverty Allocation. *Quarterly Journal of International Agriculture*, 53(3), 207-223.
13. World Bank (2020) World Bank Publications
14. Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Economics*, 16(3), 289-326. DOI: 10.1002/jae.616
15. Verter, N. & Bečvařova, V. (2016). The Impact of Agricultural Exports on Economic Growth in Nigeria. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 64(2), 691-700. DOI: <http://dx.doi.org/10.1118/actaun201664020691>.

Онiній І. Антоні-Орджі, Антоні Орджі, Джонатан Е. Огбуабор, Прешез Езеаліго. Оцінки впливу сільськогосподарського та несільськогосподарського експорту на інфраструктурні інвестиції в Нігерії

Мета статті - охарактеризувати вплив сільськогосподарського та несільськогосподарського експорту на інфраструктурні інвестиції в Нігерії.

Методика дослідження. У процесі дослідження використана модель авторегресії з розподіленням лагом - необмежена модель корекції помилок (ARDL-UECM) - для оцінки впливу сільськогосподарського та несільськогосподарського експорту на інфраструктурні інвестиції Нігерії. Модель ARDL була оцінена за допомогою Eviews 9.

Результати дослідження. Сільськогосподарський експорт має суттєве позитивне відношення до інфраструктурних інвестицій, тоді як несільськогосподарський експорт - незначну залежність від пояснювальної змінної.

Елементи наукової новизни. Виконане дослідження доповнює основні літературні джерела за окресленого питання для економіки Нігерії та інших суміжних економік, адже це перша праця, в якій аналізується спільний вплив сільськогосподарського та несільськогосподарського експорту на інфраструктурні інвестиції в Нігерії. Наведено деякі інноваційні висновки та рекомендації, згідно з якими уряду варто більше інвестувати в механізоване сільське господарство, а також забезпечити сільськогосподарському сектору більшу життєздатність та продуктивність, оскільки країна має порівняльні переваги у сільському господарстві.

Практична значущість. У результаті емпіричних досліджень підтверджено, що сільськогосподарська продукція повинна не тільки експортуватись у вигляді сировини, а й мати додану вартість, щоб перетворити експорт Нігерії на конкурентоспроможніший на міжнародному ринку. Доходи, отримані урядом від сільськогосподарського та несільськогосподарського експорту, повинні бути використані на розвиток інфраструктури.

дарського експорту повинні бути відповідним чином враховані та інвестовані у більше капітальних проєктів для підвищення рівня інфраструктури нігерійської економіки. Табл.: 4. Рис.: 2. Бібліогр.: 15.

Ключові слова: аналіз; сільське господарство; сільськогосподарський і несільськогосподарський експорт; інфраструктура; інвестиції.

Онїній І. Антоні-Орджі - доктор філософії, відділ економіки, Університет Нігерії, Нсукка (Postal code 410001 Nsukka, Enugu, Nigeria)

E-mail: onyinye.anthony-orji@unn.edu.ng

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-0603-7264>

Антоні Орджі - доктор філософії, відділ економіки, Університет Нігерії, Нсукка (Postal code 410001 Nsukka, Enugu, Nigeria)

E-mail: anthony.orji@unn.edu.ng

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-4032-7051>

Джонатан Е. Огбуабор - доктор філософії, відділ економіки, Університет Нігерії, Нсукка (Postal code 410001 Nsukka, Enugu, Nigeria)

E-mail: jonathan.ogbuabor@unn.edu.ng

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-0162-0303>

Прешез Езеаліго - Університет Нігерії, Нсукка (Postal code 410001 Nsukka, Enugu, Nigeria)

E-mail: precious.ezealigo.189171@unn.edu.ng

Онїній И. Антони-Орджи, Антони Орджи, Джонатан Е. Огбуабор, Прешез Езеалиго. *Оценки влияния сельскохозяйственного и несельскохозяйственного экспорта на инфраструктурные инвестиции в Нигерии*

Цель статьи - охарактеризовать влияние сельскохозяйственного и несельскохозяйственного экспорта на инфраструктурные инвестиции в Нигерии.

Методика исследования. В процессе исследования использована модель авторегрессии с распределённым лагом - модель неограниченной коррекции ошибок (ARDL-UECM) - для оценки влияния сельскохозяйственного и несельскохозяйственного экспорта на инфраструктурные инвестиции Нигерии. Модель ARDL была оценена с помощью Eviews 9.

Результаты исследования. Сельскохозяйственный экспорт имеет существенное положительное отношение к инфраструктурным инвестициям, тогда как несельскохозяйственный экспорт - незначительную зависимость от пояснительной переменной.

Элементы научной новизны. Выполненное исследование дополняет основные литературные источники по определённому вопросу для экономики Нигерии и других смежных экономик, ведь это первая работа, в которой анализируется совместное влияние сельскохозяйственного и несельскохозяйственного экспорта на инфраструктурные инвестиции в Нигерии. Приведены некоторые инновационные выводы и рекомендации, согласно которым правительству следует больше инвестировать в механизированное сельское хозяйство, а также обеспечить сельскохозяйственному сектору большую жизнеспособность и продуктивность, поскольку страна имеет сравнительные преимущества в сельском хозяйстве.

Практическая значимость. В результате эмпирических исследований подтвердилось, что сельскохозяйственная продукция должна не только экспортироваться в виде сырья, но и иметь добавленную стоимость, чтобы превратить экспорт Нигерии на более конкурентоспособный на международном рынке. Доходы, полученные правительством от сельскохозяйственного и несельскохозяйственного экспорта должны быть соответствующим образом учтены и инвестированы в больше капитальных проєктов для повышения уровня инфраструктуры нігерійської економіки. Табл.: 4. Илл.: 2. Библиогр.: 15.

Ключевые слова: анализ; сельское хозяйство; сельскохозяйственный и несельскохозяйственный экспорт; инфраструктура; инвестиции.

Онїній И. Антони-Орджи - доктор философии, отдел экономики, Университет Нигерии, Нсукка (Postal code 410001 Nsukka, Enugu, Nigeria)

E-mail: onyinye.anthony-orji@unn.edu.ng

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-0603-7264>

Антони Орджи - доктор философии, отдел экономики, Университет Нигерии, Нсукка (Postal code 410001 Nsukka, Enugu, Nigeria)

E-mail: anthony.orji@unn.edu.ng

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0003-4032-7051>

Джонатан Е. Огбуабор - доктор философии, отдел экономики, Университет Нигерии, Нсукка (Postal code 410001 Nsukka, Enugu, Nigeria)

E-mail: jonathan.ogbuabor@unn.edu.ng

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0002-0162-0303>

Прешез Езеаліго - Университет Нигерии, Нсукка (Postal code 410001 Nsukka, Enugu, Nigeria)

E-mail: precious.ezealigo.189171@unn.edu.ng

The article has been received 06.05.2020

Revision: 16.05.2020

Бібліографічний опис для цитування:

Onyinye I. Anthony-Orji, Anthony Orji, Jonathan E. Ogbuabor, Precious Ezealigo. Empirical analysis of agricultural and non-agricultural exports' impact on infrastructural investment in Nigeria. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 87 – 96. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005087>

Onyinye I. Anthony-Orji, Anthony Orji, Jonathan E. Ogbuabor & Precious Ezealigo (2020). Empirical analysis of agricultural and non-agricultural exports' impact on infrastructural investment in Nigeria. *Економіка АПК*, 5, pp. 87 – 96 [In English]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005087>

* * *

УДК 339.976.4

JEL Classification: R19; R58

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005097>

**І.З. СТОРОНЯНСЬКА, доктор економічних наук, професор
Х.О. ПАТИЦЬКА, кандидат економічних наук**

Методичні підходи до ідентифікації сільських територій: світова практика

Мета статті - узагальнити методичні підходи й систематизувати критерії ідентифікації сільських територій у різних країнах світу, виробити рекомендації щодо їх адаптації до української практики.

Методика дослідження. Використано методи аналізу, порівняння і синтезу - для визначення сутності, змісту і принципів методик ідентифікації сільських територій у різних країнах світу, закономірностей і етапів розвитку сільських територій, метод логічного узагальнення - для систематизації критеріїв функціональної класифікації територій.

Результати дослідження. У процесі вивчення методичних підходів до ідентифікації сільських територій у країнах ЄС та ОЕСР виявлено особливості формування методик відповідно до умов розвитку, географічних та територіальних особливостей країни. Водночас варто засвідчити певну універсальність та можливість застосування методик ОЕСР і ЄС до потреб визначення сільських територій в Україні. Однак такі методики потребують адаптації до просторово-територіальних особливостей економіки України та існуючої системи розселення.

Елементи наукової новизни. Зважаючи на традиційно нижчий рівень економічної активності в сільських адміністративно-територіальних одиницях в Україні та нижчу просторову щільність економічної діяльності, запропоновано для ідентифікації сільських територій поряд із традиційними додатково застосувати показники економічного розвитку територій, для прикладу чисельності малих і середніх підприємств у розрахунку на 1000 осіб. Це дозволить додатково детермінувати сільські територіальні громади, які характеризуються порівняно вищим економічним потенціалом та можуть стати центрами економічного зростання поряд із містами.

Практична значущість. Визначається необхідністю ідентифікації сільських територій для потреб реалізації державної регіональної політики в Україні, яка базується на функціональному зонуванні територій. Табл.: 2. Рис.: 3. Бібліогр.: 20.

Ключові слова: методичний підхід; сільські території; регіон; типологія; регіональна політика.

Сторонянська Ірина Зеновівна - доктор економічних наук, професор, заступник директора з наукової роботи, Державна установа «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України» (м. Львів, вул. Козельницька, 4)

E-mail: istoron@i.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-0237-1409>

Патицька Христина Олегівна - кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу регіональної фінансової політики, Державна установа «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України» (м. Львів, вул. Козельницька, 4)

E-mail: pelechata@meta.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2871-7540>

Постановка проблеми. В умовах глобалізації та зміни технологічних укладів відбувається зміщення позицій і ролі сільських регіонів у розвитку економіки, зокрема в контексті розробки відтворювальних джерел електроенергії, запровадження нових підходів до виробництва продовольчих товарів та використання природних ресурсів, заснованих на інноваціях. Окремі сільські громади активно включились у процес економічного розвитку на таких умовах, випереджа-

ючи за низкою показників навіть сусідні. Проте інші не мають можливостей та потенціалу для адаптації до нових вимог.

Високий рівень диспропорцій розвитку сільських територій пов'язаний з їх значним економічним, соціальним та екологічним різноманіттям, що потребує уваги держави до проблем таких регіонів та їх стимулювання шляхом реалізації національної політики розвитку сільських територій, сформованої на засадах територіальної згуртованості, соціальної стійкості, розвитку інфраструктури та підвищення рівня зайнятості

© І.З. Сторонянська, Х.О. Патицька, 2020

[13] у напрямках: 1) ефективної експлуатації та валоризації місцевих активів; 2) локалізації процесу визначення потреб сільських регіонів та можливостей нарощування ендегенного їх потенціалу; 3) підвищення конкурентоспроможності шляхом визначення нових економічних функцій.

Така політика спрямовується на максимізацію ефектів від використання можливостей сільських регіонів і подолання існуючих викликів (таких як старіння та міграція населення, урбанізація, зміна клімату і зростання негативного впливу на навколишнє природне середовище, технологічні прориви й глобальні зрушення в економіці) та ґрунтується на новому підході до їх визначення як «точок зростання» з акцентом на різноманітності й особливостях (різних природних умовах, наявній ресурсній базі, відстані до міст та сформованих у цьому контексті взаємозв'язків і взаємних впливів, залежності від зовнішніх ринків, особливостей культурного та соціального розвитку).

Водночас різноманітність сільських територій потребує диверсифікації підходів до реалізації політики їх розвитку, що у свою чергу супроводжується потребою здійснення розширеної та ефективної регіональної типології для виявлення відмінностей між сільськими та міськими територіями, а також, що суттєво, обґрунтування наявності різних типів сільських територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування ефективної методики ідентифікації сільських територій та їх типологізації особливо актуальна для України в контексті формування державної регіональної політики. Розроблений проєкт Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2027 року [1] передбачає, що об'єктами політики стають не лише адміністративно-територіальні одиниці, а й функціональні території, що вимагає розробки функціональної типології територій України. Принципи, класифікаційні ознаки, критерії виділення функціональних територій для потреб регіональної політики представлено у публікаціях, які презентують позицію органів управління в європейських країнах [10, 11, 14, 16, 17-20]. Праці таких авторів, як J. Beer, N. Gaag, R. Erf (2014) [2]; C. Bengs, K. Schmidt-Thomé (2006) [3]; P. Bertolini (2019) [4]; M. Brezzi, L. Dijkstra and V. Ruiz. (2010, 2011) [5, 8]; L. Dijkstra, H. Poelman (2009) [7] містять наукове обґрун-

тування методичних підходів до ідентифікації сільських територій, визначають особливості їх розвитку порівняно з міськими територіями.

Зважаючи на відсутність суттєвих напрацювань у цій сфері в Україні, доцільним видається вивчення успішного досвіду розвинутих країн для його адаптації до вітчизняних умов та практичної реалізації.

Мета статті - узагальнити методичні підходи й систематизувати критерії ідентифікації сільських територій у різних країнах світу, виробити рекомендації щодо їх адаптації до української практики.

Виклад основних результатів дослідження. Сьогодні розробка методики ідентифікації сільських регіонів у світі здійснюється не тільки державами, а й на наднаціональному рівні. Найбільшими досягненнями в цій сфері характеризуються ЄС та ОЕСР. Ними розроблено кілька методик виділення сільських територій, які різняться за двома критеріями:

1) *за показниками*, в результаті аналізу яких територію відносять до сільської або міської;

2) *за рівнем територіальних одиниць*, які здебільшого визначаються згідно із затвердженим стандартом територіального поділу країн для статистичних цілей NUTS. Номенклатура NUTS включає п'ять рівнів територіальних одиниць: три регіональні (NUTS 1 (суб'єкти федерації, автономні утворення, великі регіони), NUTS 2 (провінції, департаменти, урядові округи), NUTS 3 (графства, префектури)) та два місцеві рівні (LAU 1 і LAU 2) [10].

За основу регіональної типологізації ОЕСР слугує розроблений методичний підхід до визначення функціонального типу адміністративно-територіальних одиниць рівня LAU 2, до якого в різних країнах віднесено населені пункти та муніципалітети. Згідно із запропонованою методикою, типізація проводиться за показником густоти населення, тобто територіальна одиниця класифікується як сільська, якщо густота населення на її території становить менше 150 осіб на 1 км². Попри простоту застосування, для такого підходу притаманний суттєвий недолік - неврахування нерівномірності заселення територій країн. Наприклад, столиця Чорногорії Підгориця, де проживає майже 1/3 населення країни, характеризується щільністю населення менше 150 осіб на

1 км², тому класифікується як сільська територія [9].

Утім проведення типізації сільських територій по територіальних одиницях рівнів LAU 1 та LAU 2 загалом не можна вважати доцільним через значну подрібненість території, постійні та динамічні зміни на цьому рівні, а також вплив процесів субурбанізації, який результується певним «розмиванням» кордонів між містом і селом [9, 10]. Крім того, аналіз на цьому рівні не дозволить забезпечити врахування впливу зовнішніх чинників, оскільки результуватиметься значним ускладненням процесу дослідження.

Тому на основі типології території рівня LAU 2 ОЕСР проведено також *регіональну типологію територій країн на рівні TL 3* (територіальна класифікація ОЕСР, яка відповідає рівню NUTS 3 у класифікації ЄС). Цей підхід ґрунтується на аналізі двох показників:

1) частки населення, яке проживає у містах та сільській місцевості - в результаті регіони класифіковано на: переважно міські - регіони, де понад 75% населення проживає у містах; проміжні - регіони, де у містах проживає 51-75% населення; переважно сільські - регіони, де понад 50% населення проживає на сільській території [16, 17];

2) наявності важливих міських центрів у регіоні - в результаті врахування показника переважно сільський регіон, який містить міський центр із населенням за 200 000 жителів, що становить щонайменше 25% населення регіону, стає проміжним; а проміжний регіон, який містить міський центр з понад 500 000 жителів, що становить щонайменше 25% населення регіону, стає переважно міським. Таким чином, у методиці зроблено спробу врахувати роль великих міст як «стимуляторів» економічного розвитку навколишніх територій.

У цілому запропонована методика характеризується суттєвими перевагами, оскільки, ґрунтуючись на визначенні питомої ваги населення у міських чи сільських громадах, вона дозволяє обґрунтувати відмінності у веденні економічної діяльності в різних регіонах та врахувати особливості розвитку ринку праці на різних територіях.

Натомість її недоліком слід вказати неврахування впливу великих міст у сусідніх адміністративно-територіальних формуваннях на розвиток регіону. Враховуючи те, що за об'єкт аналізу слугують адміністративно-територіальні одиниці типу NUTS 3, яким в Україні відповідають райони, слід розглядати доцільність аналізу такого показника, адже регіони цього типу невеликі за розмірами адміністративні одиниці з чисельністю жителів 150-800 тис. осіб. Тому наявність у сусідньому регіоні великого міста або навіть міської агломерації виявлятиме суттєвий вплив на розвиток навколишніх територій.

Щоб оптимізувати існуючу методику та врахувати показник доступу до великих міських центрів, регіональну типологію ОЕСР було розширено шляхом додавання ще одного критерію - часу руху автомобіля, необхідного 50% населення регіону для досягнення міста [7] із чисельністю жителів понад 50 тис. осіб (до уваги, в Україні міста з понад 50 тис. мешканців віднесено до міст обласного значення) (рис. 1).

Як стає зрозуміло, додатковий критерій не впливає на визначення типів регіонів, передбачених регіональною типологією ОЕСР для територій рівня NUTS 3. За допомогою *розширеної типології* відбувається лише додаткова диференціація проміжних і сільських регіонів на віддалені або близькі до міста. В результаті розширеної регіональної типізації виділено п'ять типів регіонів: переважно міський, проміжний близький до міста, проміжний віддалений, переважно сільський близький до міста, переважно сільський віддалений.

Врахування відстані адміністративно-територіальних формувань до великих міст дозволяє виявити так звану групу ризику - віддалені сільські регіони. Відповідно до регіональної типології ОЕСР, у Північній Америці сільськими визнано 74% регіонів рівня NUTS 3, із них віддаленими сільськими регіонами є понад ½ (зокрема, у Каналі 74% сільських територій віддалені, що пов'язано з природно-географічними характеристиками території країни), у ЄС сільськими є 35% регіонів країн, із них 14% - віддалені (у цих регіонах проживає 5% населення ЄС).

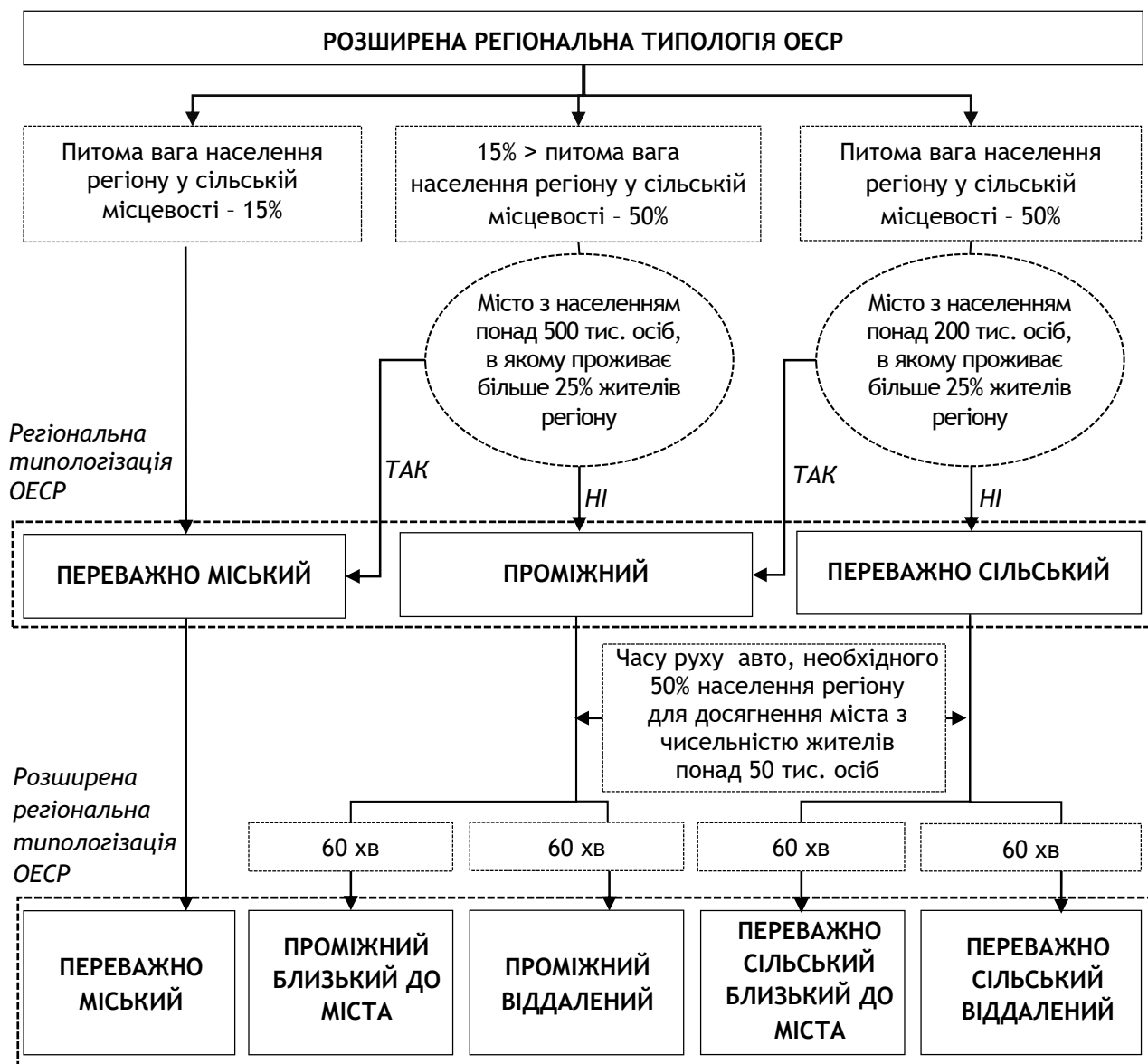

Рис. 1. Алгоритм розширеної типологізації регіонів за методикою ОЕСР

Джерело: Складено на основі [5, 8].

Результати порівнянь соціально-економічного розвитку віддалених сільських регіонів і таких, які знаходяться близько до розвинених міських центрів, проведених науковцями країн Заходу [4, 5, 8, 15, 19] свідчать про суттєве зростання ризику депопуляції, старіння населення, вищого рівня безробіття та зниження обсягів виробництва з віддаленістю від міст. Це пов'язано з відсутністю доступу до розвинених ринків послуг, якісної освіти та медицини, а також переваг міст як логістичних центрів для суб'єктів господарювання. Крім того, саме сільські віддалені регіони значно вразливіші до зовнішніх шоків, що доведено, зокрема, впливом світової фінансової кризи 2008-2009 рр.: частка віддалених сільських регіонів у складі найпродуктивніших регіо-

нів країн ОЕСР знизилася від 21 до 9% за період до та після кризи, а середньорічне падіння ВВП на одну особу досягло 2,5%, що більше, ніж по переважно сільських регіонах, близьких до міст, на 2,0 в.п.

Стосовно аналізу соціально-економічного розвитку сільських регіонів по близьких до міст та віддалених (табл. 1), то помітна різниця у частці ВДВ у торговельному секторі в регіонів із найвищими та найнижчими показниками розвитку: якщо у першому випадку 40% продукції виробляється у торгівлі, то у другому - лише 29%. Це підтверджує перспективність розвитку торговельної діяльності для зростання продуктивності сільських регіонів, особливо зважаючи на відсутність на їхній території розвинутого внутрішнього

ринку та порівняно низьку продуктивність у сфері послуг.

Водночас характеристика розвитку ринку праці в сільських регіонах поблизу міст та віддалених від них дозволяє зауважити наявність значних демографічних ризиків, ви-

кликаних низькою густотою населення у віддалених регіонах та вищим коефіцієнтом залежності людей похилого віку (визначається як співвідношення між літнім населенням (віком від 65 років) та населенням працездатного віку (15-64 роки)).

1. Порівняння окремих показників соціально-економічного розвитку сільських регіонів у країнах ОЕСР

Показник	Переважаю сільські регіони близькі до міст		Переважаю сільські віддалені регіони	
	40% регіонів із найнижчими показниками розвитку	40% регіонів із найвищими показниками розвитку	40% регіонів із найнижчими показниками розвитку	40% регіонів із найвищими показниками розвитку
Рівень зайнятості, %	55	50	53	55
Рівень безробіття, %	7	7	7	6
Частка ВДВ у виробництві, %	24	16	20	11
Частка ВДВ у торговельній сфері, %	40	29	36	31
Густота населення, осіб на 1 км ²	74	60	42	27
Коефіцієнт залежності літніх людей, %	23	30	27	30

Джерело: [20].

Географічна відстань, низька щільність та проблема старіння населення у віддалених сільських регіонах призводять до їх ізолюваності та зростання ризику соціальної відчуженості населення. Як зауважують економісти міжнародної мережі Volonteuropе, підтримувані в межах виконання програми Європейської Комісії «Europe for Citizens Programme», віддаленість і низька щільність населення деяких сільських районів призводить до малих обсягів інвестицій, що результується зниженням запасів економічного та людського капіталу і призводить до погіршення економічних показників та зниження рівня зайнятості й доходів. «Таким чином, географічна відстань сильно впливає на доступ до можливостей» [18].

Водночас аналіз розвитку сільських та міських регіонів за методикою ОЕСР дозволив встановити, що рівень добробуту (згідно з методикою ОЕСР визначається шляхом аналізу дев'яти коефіцієнтів) у міських регіонах не завжди вищий (рис. 2). У міських регіонах вищий рівень доступу до послуг, доступна якісна медицина та освіта, суттєво вищий показник безпеки громадян (якщо у сільських районах це 6 балів із 10-ти, то у міських - понад 8 балів). Натомість серед переваг мешканців сільських регіонів значно кращі екологічні умови та доступне житло, а рівень доступу до робочих місць та обсяги доходів громадян відповідають регіонам, де більшість людей проживає у великих містах.

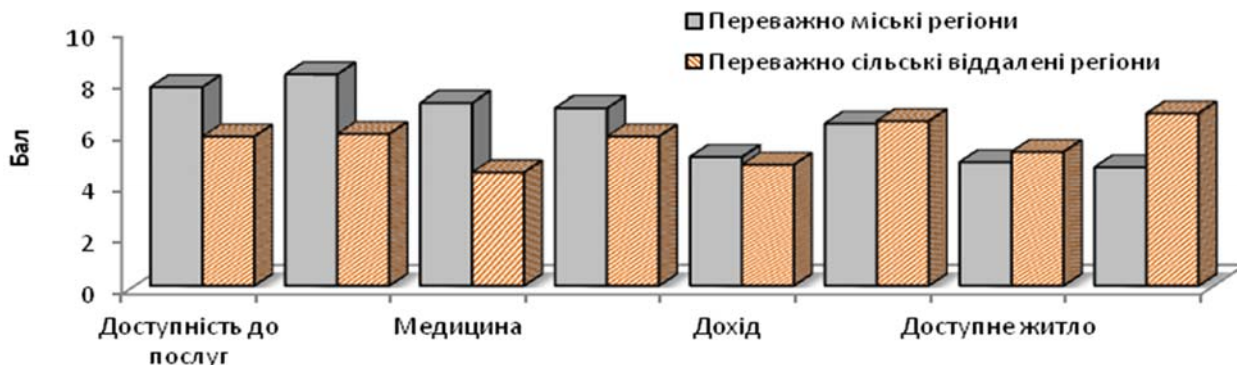

Рис. 2. Динаміка показників добробуту населення переважно міських та переважно сільських віддалених регіонів країн ОЕСР у 2017 р., балів

Джерело: Розраховано на основі [20].

Аналіз показників добробуту дозволяє зауважити високий рівень якості життєдіяльності в сільських регіонах у розвинених країнах, що часто сприймається їхніми жителями як суттєва перевага та супроводжується по окремих регіонах навіть процесами контрурбанізації. Домогосподарства у віддалених регіонах готові приймати факт нижчої заробітної плати та вищих видатків на доїзд до робочих місць через високу якість життя у сільському середовищі. Такі результати досліджень свідчать про відсутність деградації сільських територій, яка впродовж останнього десятиріччя спостерігається в Україні, та про ефективність політики підтримки розвитку сільських територій в ЄС та інших розвинених країнах.

Таким чином, можна стверджувати про ефективність розширеної методики ОЕСР щодо визначення сільських регіонів та їх типологізації, оскільки вона дозволяє врахувати системні показники, аналіз яких призводить до виділення груп територій, що різняться за демографічними, соціально-економічними та просторовими характеристиками. І, що найвагоміше, застосування методики на практиці результатувалося виділенням групи віддалених сільських регіонів – територій, розвиток яких характеризується зростанням ризиків депопуляції, старіння населення, вищого рівня безробіття та зниження обсягів виробництва, що вимагає особливої уваги держави. Водночас можна розглядати доцільність застосування розширеної методики для типологізації територій України по районах (оскільки саме цей адміністративний рівень відповідає рівням NUTS 3 та TL 3) та визначення тут віддалених сільських територій.

Як і ОЕСР, Євростатом також розроблено *методику типології регіонів ЄС на рівні територій NUTS 3*. Обрання цього рівня адміністративно-територіальних одиниць пов'язано з його оптимальністю. Якщо рівні LAU недоцільні для аналізу через їх подрібненість, що не дозволяє провести комплексний аналіз впливу зовнішніх чинників, то рівень NUTS 2 також визнано неоптимальним, оскільки проведення місько-сільської типології в такому контексті призведе до неврахування відмінностей на нижчих рівнях, що загрожує «викривленням» результатів дослідження.

Так, згідно з дослідженнями Євростату, застосування методу на рівні NUTS 2 призведе до значно меншої частки населення, яке проживає в сільських регіонах, оскільки наявні порівняно мало регіонів NUTS 2, де більше половини населення мешкає в сільській місцевості [2].

Отже, методика типологізації регіонів рівня NUTS 3 ЄС передбачає виділення трьох типів регіонів на основі визначення частки населення, яке проживає у сільській/міській місцевості, а саме: переважно сільських регіонів, проміжних та переважно міських регіонів (рис. 3).

За фундаментальну основу типологізації слугує реалізація першого етапу аналізу, який передбачає поділ регіону NUTS 3 на так звані сітки розміром 1 км² та визначення щільності населення в такому осередку. Перевагою цього способу слід вказати використання відносно рівномірних невеликих осередків сітки, що дозволяє уникнути суттєвих перекосів та отримати достовірну інформацію. В результаті аналізу сітка зі щільністю населення 300 осіб і більше визначається як потенційно міська. Суміжні потенційно міському осередку квадрати сітки, за умови наявності в них щонайменше 5000 осіб «об'єднаного» населення, вважаються міськими. Усі інші квадрати сітки, які не визначені як міські, вважаються сільськими.

Наступним кроком є «накладання» результатів першого етапу на регіони NUTS 3, у результаті чого виділяють переважно міські регіони (понад 80% населення яких проживає у містах), проміжні (50-80% - у містах) та переважно сільські (понад 50% населення проживає у сільській місцевості).

Окремо слід звернути увагу на спробу Євростату «вирівняти» розміри аналізованих регіонів. Щоб уникнути спотворень класифікації внаслідок суттєвих відмінностей у площі регіонів на території ЄС, райони з площею менше 500 км² поєднують із сусідніми і ще раз визначають їх тип (в умовах практичного застосування методики таких регіонів виявилось 145). При цьому, таке коригування застосовують лише для сусідніх регіонів однієї країни-члена ЄС, тоді як регіони з різних країн не враховуються.

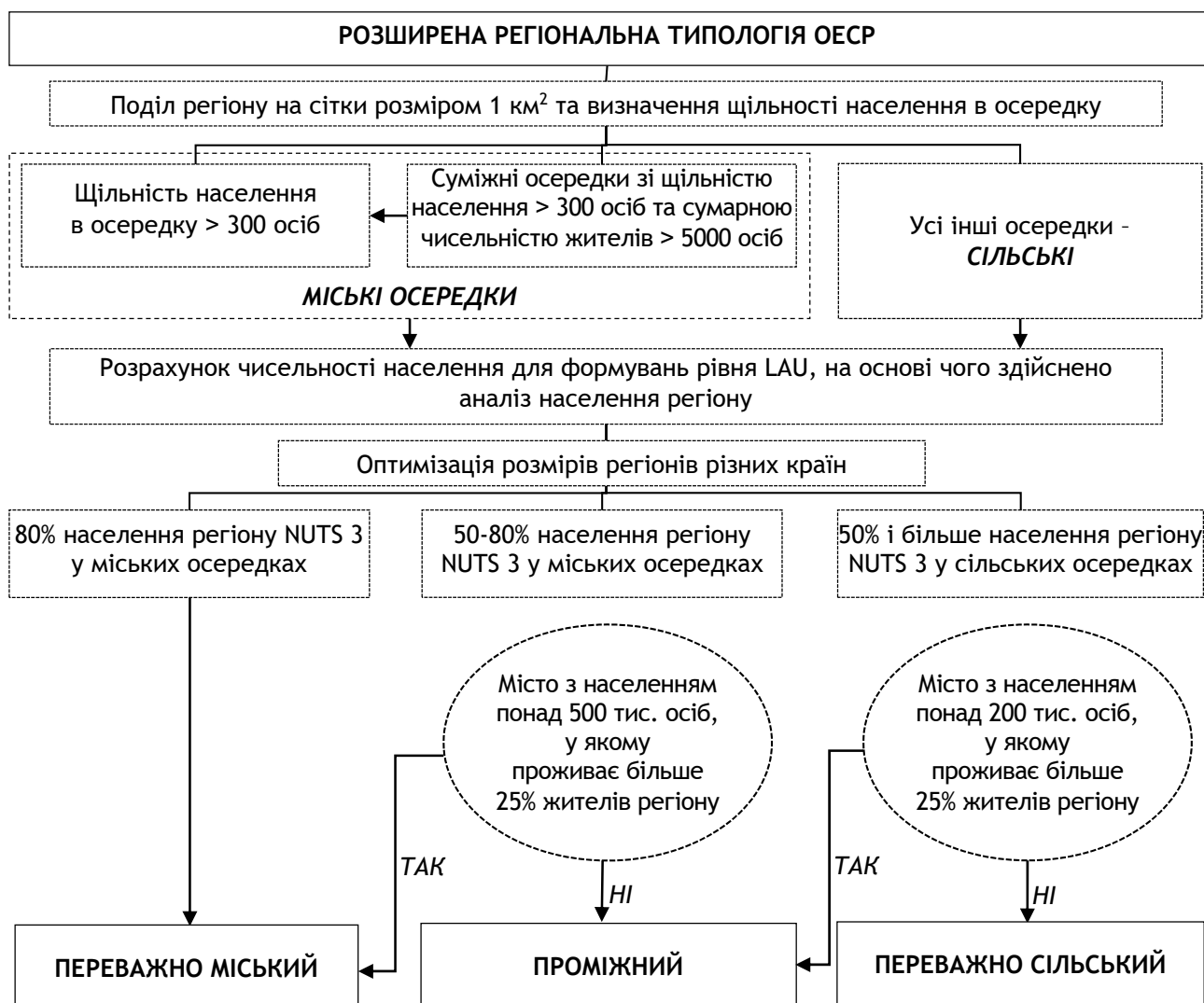

Рис. 3. Алгоритм розширеної типологізації регіонів за методикою ОЕСР

Джерело: Складено на основі [14].

Останній етап практичної реалізації методики передбачає коригування результатів типологізації через врахування впливу великих міст на розвиток регіону (механізм врахування аналогічний, як і у методиці ОЕСР).

У контексті практичного застосування розробленої методики у ЄС-28 31,7% регіонів визначено як переважно сільські.

Практична складність цього підходу пов'язана з несформованістю вихідних даних для аналізу та неготовністю деяких країн до його реалізації. Водночас варто зауважити й суттєві переваги методики, оскільки квадратна сітка на 1 км² значно менша, ніж самі адміністративні одиниці. Тому запропонований підхід дозволяє отримати в результаті детальнішу та точнішу класифікацію сільських територій, наблизивши його до ідеї

«класифікації поселень», проте, що важливо, з урахуванням впливу зовнішніх чинників (оскільки попри те, що сітка формується на рівні меншому, ніж розміри LAU, аналіз регіонів здійснюється на рівні NUTS 3).

Попри переваги системного аналізу територій за принципом «знизу-доверху», недоліком цієї методики порівняно з розширеною методикою ОЕСР виокремлюється неврахування показника віддаленості сільського регіону від міста, що дозволяє виділити саме регіони з високим рівнем ризику соціальної відчуженості та економічної ізоляції.

Слід зауважити, що розроблено чималу кількість і національних методик типологізації регіонів у контексті їх поділу на сільські та міські, які розраховуються на основі врахування різних показників (табл. 2).

2. Показники, які використовуються для типології регіонів країн у контексті їх поділу на сільські та міські

Країна	Загальна чисельність населення	Частка населення в певному типі району	Густота населення	Щільність проживання	Критерії, пов'язані із землекористуванням / інфраструктурою	Критерії, пов'язані з економікою (наприклад, зайнятість)
Австралія	x	x	x		x	
Австрія	x		x		x	x
Бельгія						x
Бразилія						
Канада	x		x		x	x
Чилі	x				x	x
Китай	x				x	
Чеська Республіка	x					
Данія	x				x	
Естонія						
Фінляндія	x	x				
Франція					x	x
Німеччина	x					
Греція	x					
Угорщина						
Ісландія	x				x	
Ірландія	x					
Індія	x		x		x	x
Індонезія			x		x	x
Ізраїль	x					
Італія		x	x		x	
Японія	x		x		x	
Корея	x	x				
Латвія	x					
Люксембург						
Мексика	x		x		x	x
Нідерланди				x		
Нова Зеландія	x		x			
Норвегія	x			x		
Польща					x	
Португалія	x	x	x		x	
Словацька Республіка	x				x	
Словенія	x				x	x
Південна Африка					x	x
Іспанія	x					
Швеція	x				x	
Швейцарія	x		x			x
Туреччина	x					
Великобританія	x	x	x	x		
США	x		x		x	
Типологія ОЕСР	x	x	x			
Методика ЄС	x	x	x			

Джерело: На основі [12].

Методики країн суттєво відрізняються і за показниками, які обрано для аналізу, і за

рівнем адміністративно-територіального устрою, на якому провадиться класифікація.

Критерієм найчастіше застосовується показник чисельності населення. Зрозуміло, що в результаті суттєвих відмінностей у чисельності та густоті населення у країнах фактичні пороги чисельності населення, які використовуються у методиках, надто різняться. Для прикладу, у Великобританії в межах Шотландії поселення з населенням менше 3000 осіб вважаються сільськими, в Англії та Уельсі поселення з населенням менше 10 000 є сільськими, у Північній Ірландії - це населені пункти з мешканцями менше 5000 осіб. Набагато нижчий поріг (200 осіб) використовується для визначення міського статусу в Ісландії, Норвегії, Швеції та Данії - у великих і переважно малонаселених країнах північної Європи [12].

Поширений критерій у національних і міжнародних методиках типологізації регіонів - показник густоти населення або аналогічний до нього показник щільності проживання. Для прикладу, у Великобританії в Англії аналіз муніципалітету здійснюється з урахуванням щільності житлових будинків на території 100 м², у Шотландії - поштових індексів на 1 га.

Серед інших критеріїв, які заслуговують на увагу, показники використання земель та інфраструктури, економічних характеристик території. Зокрема, Національна служба статистики Китаю класифікує так звані пов'язані села, тобто сільські території навколо міст, за допомогою аналізу показника інфраструктури: села включаються до складу міської території у випадку користування жителями інфраструктурою міста та їх обслуговування міськими службами. Аналогічно це відбувається і в Японії.

В Індонезії врахування приміських сільських населених пунктів до складу міської території відбувається в контексті визначення доступності населення сіл до закладів освіти, роздрібної торгівлі, розваг та охорони здоров'я у містах, а також через визначення частки домогосподарств, які мають телефони та електрику.

Багато методик сформовані на врахуванні рівня зайнятості, припускаючи, що високий рівень «первинного сектору» або сільськогосподарської діяльності слугує свідченням наявності сільського адміністративного формування. Яскравим прикладом застосування такої методики є Індонезія. Кла-

сифікація регіонів у країні здійснюється на основі врахування щільності населення, наявності інфраструктурних об'єктів та питомої ваги сільськогосподарських домогосподарств. Зокрема, регіон визнається міським, якщо у ньому менше 5% домогосподарств сільськогосподарські, натомість сільськими вважаються регіони з 70% і більше сільськогосподарськими домогосподарствами.

В ЄС класифікація території на рівні LAU у Бельгії формується в контексті визначення рівня зайнятості населення у сільськогосподарському секторі. У Франції класифікація міських районів здійснюється шляхом виділення «великих міських», «середніх» та «малих» районів на основі визначення чисельності робочих місць: 10 000, 5000 і 1500 робочих місць використовуються як порогові значення. А визначення прилеглої території до міста розраховується на основі зайнятості: якщо 40% зайнятих працюють у місті, територія вважається прилеглою.

Висновки. Аналіз регіональної типологізації дозволив встановити, що різниця у підходах до формування методик свідчить про потребу їх створення відповідно до умов розвитку, географічних та територіальних особливостей країни. Однак такі методики потребують адаптації до просторово-територіальних особливостей економіки України та існуючої системи розселення.

Зважаючи на традиційно нижчий рівень економічної активності в сільських адміністративно-територіальних одиницях в Україні та нижчу просторову щільність економічної діяльності, запропоновано для ідентифікації сільських територій поряд із традиційними додатково застосувати показники економічного розвитку територій, для прикладу чисельності малих та середніх підприємств із розрахунку та 1000 осіб. Це дозволить додатково детермінувати сільські територіальні громади, які характеризуються порівняно вищим економічним потенціалом та можуть стати центрами економічного зростання поряд із містами.

Практична значущість отриманих результатів визначається необхідністю ідентифікації сільських територій для потреб реалізації державної регіональної політики в Україні, яка базується на функціональному зонуванні територій.

Список бібліографічних посилань

1. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2027 року : Проект постанови Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.minregion.gov.ua/base-law/grom-convers/elektronni-konsultatsiyi-z-gromadskisty/proekt-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrayini-pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-strategiyi-regionalnogo-rozvitku-na-period-do-2027-roku/>.
2. Beer J., Gaag N., Erf R. New classification of urban and rural NUTS 2 regions in Europe. Working Paper no.: 2014/3. Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute (NIDI). 24 p.
3. Bengs C., Schmidt-Thomé K. eds. Urban-rural relations in Europe. ESPON 1.1.2 Final report. ESPON Monitoring Committee: Brussels. 2006.
4. Bertolini P. Overview of income and nonincome rural poverty in developed countries. Department of Economics Marco Biagi. Center for the analysis of Public Policy. University of Modena and Reggio Emilia, 2019. 54 p.
5. Brezzi, M., Dijkstra L. and Ruiz V. OECD Extended Regional Typology: The Economic Performance of Remote Rural Regions. OECD Regional Development Working Papers, 2011/06, OECD Publishing. URL : <http://dx.doi.org/10.1787/5kg6z83tw7f4-en>.
6. Champion T. Defining «urban»: the disappearing urban-rural divide. In International Handbook of Urban Policy, vol. 1: Continuous global issues, H.S. Geyer (ed.). Edward Elgar: Cheltenham, 2007. 22-37 p.
7. Dijkstra, L., Poelman H. Remote Rural Regions: How the proximity to a city influences the performances of rural regions. Regional Focus, 2008. № 1. URL : http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2009_01_metropolitan.pdf.
8. Dijkstra L., Ruiz V. Refinement of the OECD regional typology: Economic Performance of Remote Rural Regions. European Commission. Organization for the Economic Cooperation and Development, April 2010. 18 p.
9. Goss S. Annex 2: Defining and measuring rurality. June 2013. 9 p.
10. Eurostat. An official EU website. NUTS. URL : https://ec.europa.eu/comm/eurostat/ramon/nuts/home_regions_en.html.
11. Eurostat regional yearbook. 2019 edition. Statistical books. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019. 226 p.
12. Hopkins J., Copus A. Definitions, measurement approaches and typologies of rural areas and small towns: a review. The Social, Economic and Geographical Sciences Group The James Hutton Institute, Craigiebuckler, Aberdeen. August 2018. 42 p.
13. Leuba P. A better future for Europe's rural areas. Governance Committee. Congress of local and regional authorities. 33rd Session. Report CG33, 19 October 2017. 25 p.
14. Methodological manual on territorial typologies. 2018 editions. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019. 132 p.
15. Quality of life in Urban and Rural Europe. Eurofound. Cornell University ILR School. 2014. Dublin. 30 p.
16. Regional typology: Updated statistics. OECD, 2009, URL : www.oecd.org/gov/regional/statisticsindicators.
17. Regions at a Glance. OECD, 2009. URL : www.oecd.org/regional/regionsataglance.
18. Rural isolation of citizen Europe. Policy Brief. Volontéurope. European Commission. December, 2014. 36 p.
19. Rural responses to challenges in Europe. EU rural review. № 21. European Union, 2016. 52 p.
20. Rural 3.0. A framework for rural development. Policy Note. OECD, 2018. 27 p.

Reference

1. Proekt Postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro Zatverdzhennia Derzhavnoi Stratehii Rehionalnoho Rozvytku Na Period Do 2027 Roku" [Draft Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Approval of the State Strategy for Regional Development for the Period Until 2027"] (2019). Retrieved from: <https://www.minregion.gov.ua/base-law/grom-convers/elektronni-konsultatsiyi-z-gromadskisty/proekt-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrayini-pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-strategiyi-regionalnogo-rozvitku-na-period-do-2027-roku/> [In Ukrainian].
2. Beer, J., Gaag, N., Erf, R. (2014). New classification of urban and rural NUTS 2 regions in Europe. Working Paper no.: 2014/3. Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute (NIDI) [In English].
3. Bengs, C., Schmidt-Thomé, K., et al. (2006). Urban-rural relations in Europe. ESPON 1.1.2 Final report. ESPON Monitoring Committee: Brussels [In English].
4. Bertolini, P. (2019). Overview of income and nonincome rural poverty in developed countries. Department of Economics Marco Biagi. Center for the analysis of Public Policy. University of Modena and Reggio Emilia [In English].
5. Brezzi, M., Dijkstra, L. & Ruiz, V. (2011). OECD Extended Regional Typology: The Economic Performance of Remote Rural Regions. OECD Regional Development Working Papers, 2011/06, OECD Publishing. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1787/5kg6z83tw7f4-en> [In English].
6. Champion, T. (2007). Defining «urban»: the disappearing urban-rural divide. In International Handbook of Urban Policy, vol. 1: Continuous global issues. H.S. Geyer (Ed.). Edward Elgar: Cheltenham [In English].
7. Dijkstra, L., Poelman, H. (2009). Remote Rural Regions: How the proximity to a city influences the performances of rural regions. Regional Focus. No 1. Retrieved from: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/focus/2009_01_metropolitan.pdf [In English].
8. Dijkstra, L., Ruiz, V. (2010). Refinement of the OECD regional typology: Economic Performance of Remote Rural Regions. European Commission. Organization for the Economic Cooperation and Development [In English].
9. Goss, S. (2013). Annex 2: Defining and measuring rurality [In English].
10. Eurostat. An official EU website. NUTS. Retrieved from: https://ec.europa.eu/comm/eurostat/ramon/nuts/home_regions_en.html [In English].
11. Eurostat regional yearbook. 2019 edition. Statistical books. (2019). Luxembourg: Publications Office of the European Union [In English].
12. Hopkins, J., Copus, A. (2018). Definitions, measurement approaches and typologies of rural areas and small towns: a review. The Social, Economic and Geographical Sciences Group The James Hutton Institute, Craigiebuckler, Aberdeen [In English].
13. Leuba, P. (2017). A better future for Europe's rural areas. Governance Committee. Congress of local and regional authorities. 33rd Session. Report CG33 [In English].
14. Methodological manual on territorial typologies. 2018 editions. (2019). Luxembourg: Publications Office of the European Union [In English].
15. Quality of life in Urban and Rural Europe. Eurofound (2014). Dublin: Cornell University ILR School [In English].
16. Regional typology: Updated statistics. OECD (2009). Retrieved from: www.oecd.org/gov/regional/statisticsindicators [In English].
17. Regions at a Glance. OECD (2009). Retrieved from: www.oecd.org/regional/regionsataglance [In English].
18. Rural isolation of citizen Europe. Policy Brief (2014). Volontéurope. European Commission [In English].
19. Rural responses to challenges in Europe (2016). EU rural review. No. 21. European Union [In English].
20. Rural 3.0. A framework for rural development. Policy Note (2018). OECD [In English].

Storonyanska I.Z., Patytska Kh.O. Methodical approaches to the identification of rural areas: world practice

The purpose of the article is to generalize methodological approaches and systematize the criteria for identifying rural territories in different countries of the world, to develop recommendations for their adaptation to Ukrainian practice.

Research methods. Methods of analysis, comparison, and synthesis are used to determine the essence, content, and principles of methods of identification of rural areas in different countries, patterns, and rural development stages, the method of logical generalization - to systematize the criteria of functional classification.

Research results. In the process of studying methodological approaches to the identification of rural areas in the EU and OECD countries revealed the peculiarities of the formation of methods in accordance with the conditions of development, geographical and territorial features of the country. At the same time, it is worth noting a certain universality and the possibility of applying OECD and EU methodologies to the needs of defining rural areas in Ukraine. However, such methods need to be adapted to the spatial and territorial features of Ukraine's economy and the existing settlement system.

Scientific novelty. Given the traditionally lower level of economic activity in rural administrative-territorial units in Ukraine and lower spatial density of economic activity, it is proposed additionally to use indicators of economic development of territories, for example, the number of small and medium enterprises per 1,000 people. This will further determine the rural territorial communities, which are characterized by relatively higher economic potential and can become centers of economic growth along with cities.

Practical significance. It is determined by the need to identify rural areas for the implementation of state regional policy in Ukraine based on the functional zoning of territories. Tabl.: 2. Figs.: 3. Refs.: 20.

Keywords: methodical approach; country territories; region; typology; regional policy.

Storonianska Iryna Zenoviivna - doctor of economic sciences, professor, deputy director for scientific work, State Institution "Institute of regional research named after M.I. Dolishnyi of NAS of Ukraine" (4, Kozelnytska St., Lviv)

E-mail: istoron@i.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-0237-1409>

Patytska Khrystyna Olehivna - candidate of economic sciences, researcher of the department of regional financial policy, State Institution "Institute of regional research named after M.I. Dolishnyi of NAS of Ukraine" (4, Kozelnytska St., Lviv)

E-mail: pelechata@meta.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2871-7540>

Сторонянська І.З., Патицька К.О. Методическі підходи до ідентифікації сільських територій: світова практика

Цель статьи - обобщить методические подходы и систематизировать критерии идентификации сельских территорий в разных странах мира, выработать рекомендации по их адаптации к украинской практике.

Методика исследования. Используются методы анализа, сравнения и синтеза - для определения сущности, содержания и принципов методик идентификации сельских территорий в разных странах мира, закономерностей и этапов развития сельских территорий, метод логического обобщения - для систематизации критериев функциональной классификации территорий.

Результаты исследования. В процессе изучения методических подходов к идентификации сельских территорий в странах ЕС и ОЭСР выявлены особенности формирования методик соответственно условиям развития, географических и территориальных особенностей страны. В тоже время следует засвидетельствовать некоторую универсальность и возможность применения методик ЕС и ОЭСР к потребностям определения сельских территорий в Украине. Однако такие методики требуют адаптации к пространственно-территориальным особенностям экономики Украины и существующей системы расселения.

Элементы научной новизны. Учитывая традиционно более низкий уровень экономической активности в сельских административно-территориальных единицах в Украине и более низкую пространственную плотность экономической деятельности, предложено для идентификации сельских территорий наряду с традиционными дополнительно применить показатели экономического развития территорий, для примера численности небольших и средних территорий из расчёта 1000 человек. Это позволит дополнительно детерминировать сельские территориальные общины, которые характеризуются сравнительно более высоким экономическим потенциалом и могут стать центрами экономического роста наряду с городами.

Практическая значимость. Определяется необходимостью идентификации сельских территорий для потребностей реализации государственной региональной политики в Украине, которая основывается на функциональном зонировании территорий. Табл.: 2. Илл.: 3. Библиогр.: 20.

Ключевые слова: методический подход; сельские территории; регион; типология; региональная политика.

Сторонянська Ірина Зиновіївна - доктор економічних наук, професор, заступник директора по науковій роботі, Державне заклад «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України» (г. Львів, ул. Козельницька, 4)

E-mail: istoron@i.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-0237-1409>

Патицька Кристина Олегівна - кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу регіональної фінансової політики, Державне заклад «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України» (г. Львів, ул. Козельницька, 4)

E-mail: pelechata@meta.ua

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0003-2871-7540>

Стаття надійшла до редакції 18.05.2020 р.

Фахове рецензування: 24.05.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Сторонянська І. З., Патицька Х. О. Методичні підходи до ідентифікації сільських територій: світова практика. Економіка АПК. 2020. № 5. С. 97 — 107. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005097>

Storonianska, I. Z. & Patytska, Kh. O. (2020). Metodichni pidkhody do identyfikatsii silskykh terytorii: svitova praktyka [Methodical approaches to the identification of rural areas: world practice]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 97 — 107 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005097>

Організаційно-економічна соціалізація підприємництва на селі в умовах трансформації господарювання

Мета статті – охарактеризувати тенденції організаційно-економічної соціалізації підприємництва на селі в умовах трансформації господарювання.

Методика дослідження. Виклад матеріалу відповідно до поставленої мети побудовано на методології: пізнання теоретичних положень підприємництва; критеріїв організаційно-економічної соціалізації; аналізі складу організаційних форм господарювання; висвітленні характеристик результативності підприємницької діяльності з проєкцією на соціально-економічне становище сільських територій, зайнятість, оплату праці тощо.

Результати дослідження. Теоретико-методично обґрунтовано взаємозв'язок економічних і соціальних ознак підприємництва в механізмі ринкового господарювання. Охарактеризовано сутність соціалізації підприємництва як функціональної основи у побудові соціально спрямованої економіки. Систематизовано критерії практики соціалізації підприємництва з позиції поширення організаційно-правових структур господарювання. Оцінено й доведено методичний зв'язок економічної соціалізації сільськогосподарських підприємств з чинниками структури та соціально-економічної ефективності їх діяльності.

Елементи наукової новизни. Визначено критерії організаційно-економічної соціалізації підприємництва і доведено методичну доцільність застосування міждисциплінарного підходу в здійсненні аналізу ефективності господарювання на селі.

Практична значущість. Результати дослідження можуть використовуватися для обґрунтування соціальної ефективності організаційно-правових структур і результативності діяльності сільськогосподарських підприємств, а також для оцінки перспективи сільського розвитку. Табл.: 6. Рис.: 1. Бібліогр.: 26.

Ключові слова: підприємництво; господарювання; соціалізація; організаційні форми підприємств; структура та ефективність виробництва.

Дюк Анна Андріївна - кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки, Вінницький національний аграрний університет (м. Вінниця, вул. Сонячна, 3)

E-mail: annaduke@ukr.net

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0001-6480-0558>

Постановка проблеми. Поточна ситуація у вітчизняному аграрному секторі та на селі ускладнюється з різних причин, зокрема це стосується відсутності усталеної традиції національного ринкового господарювання. Важкопрогнозовані тенденції організаційно-економічної соціалізації сільськогосподарського підприємства. В Україні простежується негативний вплив багатьох стримуючих чинників, які заважають побудові соціально спрямованої економіки. Вважаємо за доцільне охарактеризувати тенденції організаційно-економічної соціалізації підприємництва та оцінити можливі перспективи вирішення виявлених у цьому сенсі проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Трансформація наукових концепцій і практичних засад підприємництва відбувається постійно з огляду на практику минулого. Узагальнення засад господарювання становить основу для пізнання організаційно-економічної соціалізації підприємництва. Теорія підприємництва еволюціонує в рамках доктрини суспільного багатства. Людство завжди вело пошук ефективних моделей господарювання – підприємницька здобула найширше науково-практичне визнання завдяки економічним вченням: Р. Кантильона [7], А. Сміта [16], Д. Рікардо [11] та інших фундаторів теорії капіталістичної ринкової системи. Соціологічні характеристики підприємництва розкрив М. Вебер [2], досліджуючи соціальну природу господарських

відносин, а саме: зв'язок господарства і суспільства, господарювання і економічних інтересів, форми господарств та їх соціальної природу тощо [2, с. 263-296]. Фундаментальний вклад у еволюцію теорії підприємництва здійснив Й. Шумпетер [24], довівши, що можливість отримати прибуток - головний чинник впровадження інновацій, тому економічна роль підприємництва в процесі ринкового обміну - перетворюється на соціальну.

Вітчизняні науковці наголошують і методично доводять, що: «...підприємництво вже давно постало не лише як економічне явище, воно усебічно соціалізоване в створену людиною систему суспільно-економічного поступу - наслідок глобальний контекст своєї значимості, адже лише завдяки підприємству соціум набуває статусу продуктивності» [12, с. 9]; «соціально-економічне значення підприємницької діяльності ґрунтується на необхідності всебічного задоволення потреб суспільства через розвиток ринку, який забезпечується за рахунок розвитку підприємницьких формувань» [22, с. 131].

У національній ідеології пізнання підприємництва переважає шумпетерівська концепція новаторства в господарюванні, на чому базуються його організаційно-економічні засади. При цьому вважається, що новаторство у підприємстві спрямоване переважно на отримання прибутку. Це загалом цілком логічний підхід, але суто капіталістичний, без будь-якого зобов'язального соціального навантаження. Таку теоретичну концепцію сповідують В. Жук [6], Ю. Лопатинський [9], Ю. Лупенко [13], П. Макаренко [10], М. Малік [13, 23], Л. Романова [14], О. Шпикуляк [23, 26].

Проблеми соціалізації підприємництва досліджено у працях науковців під керівництвом Г. Башнянина [1, 20], представлені у довідкових виданнях [4, 5, 8, 17], а також інтерпретовано у розробках стратегічного та загальнотеоретичного спрямування [18, 19, 21]. На нашу думку, організаційно-економічні засади підприємництва необхідно розглядати в рамках концепції соціально-економічного явища - поєднання соціального й економічного начала в системі ринкового господарювання. Така методична конструкція пізнання вважається прийнятною, адже соціалізація господарських систем дедалі більше поглиблюється.

Мета статті - охарактеризувати тенденції організаційно-економічної соціалізації підприємництва на селі в умовах трансформації господарювання.

Виклад основних результатів дослідження. Наукові підходи до визначення теоретичних і практичних аспектів розвитку підприємництва надзвичайно багатопланові. Теорія і практика розвитку підприємництва пройшла тривале становлення у середовищі життя та господарювання людини. Трансформації господарської практики постійно сприяють виробленню економічних, організаційних, юридичних, соціальних характеристик підприємництва. З одного боку підприємство є соціально-економічним феноменом, тоді як з іншого - це: господарська система, в якій створюються продукти для задоволення потреб; механізм винайдення нових процесів, утворення ринків. Тобто економічна архітектоніка розвитку підприємництва вибудовується його функціями, цілями, завданнями, які в організаційно-економічному плані характеризуються спрямованістю на отримання прибутку з наступною його соціалізацією в системі формування суспільного добробуту. Загальними функціями підприємства виступають економічна і соціальна - в рамках яких реалізується його економічна та соціальна місія як продуктивної сили суспільства. Погоджуємося з думкою, що: «Підприємство створює загальну соціально-економічну основу ринкової економіки. Це невід'ємний атрибут ринкової системи господарювання, необхідна і достатня умова для її виникнення й розвитку» [10, с. 146]. У такому контексті теоретичного визначення йдеться про організаційно-економічну соціалізацію підприємства, зокрема на селі, впровадження його результатів у соціально-економічний процес сільського розвитку. Теоретичну основу такого висновку базуємо відповідно до визначення соціалізації як міждисциплінарної наукової категорії: «Соціалізація - процес становлення й розвитку особистості, що полягає у засвоєнні індивідом упродовж усього життя соціальних норм, культурних цінностей і зразків поведінки й дає йому змогу функціонувати у суспільстві» [17, с. 337] - кожна особистість може вважатися потенційним підприємцем; «процес засвоєння культури, всіх її цінностей та символів» [5, с. 333] - підприємству притаманна культура в сенсі традицій організації-здійснення. Ці аспекти співвідносяться із со-

ціалізацією підприємництва через механізм засвоєння індивідом підприємницьких традицій, знань, розроблення стратегій і норм підприємницької поведінки. Категорія соціалізації відповідає характеристикам підприємництва як соціально-економічного феномена, тому отримувані результати вважаємо характеристиками розвитку ринку.

У дослідженнях організаційно-економічної соціалізації підприємництва на селі враховуємо економічні й соціальні ознаки цього явища (рис.), адже: «підприємництво в ка-

піталістичній економіці є фактором зростання, створення власності, багатства не тільки свого, але й національного. За рахунок податків із прибутку вирішуються соціальні проблеми. Тобто підприємництво виконує функцію суспільного добробуту» [14, с. 49]. Відзначається висока економічна і соціальна роль підприємництва як виразника втілення здібностей кращих представників суспільства креативно вести бізнес, що приводить до накопичення багатства, поліпшення умов життя, побуту тощо.

Підприємництво	
<i>Економічні ознаки:</i> ризики інвестицій і прибутковості; матеріальна основа мотивації отримання доходу; спосіб здійснення виробничих відносин; статус визначального фактора економічного зростання	<i>Соціальні ознаки:</i> втілення соціальної місії за наслідком задоволення потреб членів суспільства; залежність від здібностей людини-підприємця як соціальної особистості; залежність від якостей соціального середовища

Економічні і соціальні ознаки підприємництва

Джерело: Систематизовані на основі вивчення літературних та інформаційних джерел [1-24, 26].

Економічна наука у визначенні підприємництва робить ставку на економічні, соціальні, господарські характеристики. У нинішню епоху розвитку людства підприємництво стає більше соціальним, ніж економічним явищем, набуваючи характеру соціальної організації. У процесі господарської діяльності відбувається опосередкування соціального результату економічним, що за наслідком можна оцінити як соціальну дію. Йдеться про економічну поведінку підприємця, який створюючи господарську структуру, організовуючи її діяльність і постачаючи товари (послуги) на ринок, здійснює процес організаційно-економічної соціалізації підприємництва.

Організаційно-економічна соціалізація підприємництва на селі відбувається у логічній схемі трансформації господарювання, впровадженні національної моделі розвитку територіальних громад. Структурно процес соціалізації, утвердження, за нашими оцінками, слід поділяти на організаційну та економічну складову. Це підсистеми щодо яких формуються результати, які можна виміряти цифровими показниками оцінивши в динаміці. Об'єктом такої соціалізації виступають, зокрема, підприємства різних організаційних форм і типів, які своєю діяльністю утворюють результати - соціальні, економічні, зайнятості тощо.

Аналізуючи особливості організаційно-економічної соціалізації свої оцінки базуємо на господарських структурах різних органі-

заційних форм, які відповідно до законодавчих установлень функціонують на селі. Тобто процеси створення і розвитку підприємств відбуваються у певному законодавчому полі, обмежені правилами. Коментуючи організаційну складову соціалізації підприємства за базу для оцінки обираємо такі об'єкти, як: організаційна форма підприємства; організаційно-правова форма підприємства; форма господарювання (табл. 1).

Зазначена сукупність форм суб'єктів підприємств на селі, в аграрному секторі зокрема (див. табл.1), характеризує їх структурну організаційно-економічну соціалізацію (поширення організаційних формувань). У свою ж чергу: «Село - це тип поселення, жителі якого зайняті переважно у сільському господарстві. До сільських населених пунктів, за статистичним обліком, також належать станційні селища, шляхові дільниці, селища лісгоспів, зимівлі, інші дрібні селища, не пов'язані з сільським господарством» [17, с. 323].

За останні кілька десятиліть в українському селі відбуваються трансформації системи господарювання, зокрема організаційний перерозподіл форм підприємств (табл. 2). Цей процес, на нашу думку, характеризується безпосередньо як організаційно-економічна соціалізація підприємництва на селі в умовах трансформації господарювання.

1. Організаційні основи і практики соціалізації підприємництва на селі

Організаційні основи соціалізації (закріплення підприємницької структури)					
<i>Організаційна форма підприємства</i> - форма об'єднання людей для спільної діяльності у межах певної структури [5]. <i>Види:</i> одноосібне господарство; партнерство; корпорація [5]		<i>Організаційно-правова форма підприємства</i> - взаємопереплетіння відповідних форм об'єднання людей для спільної діяльності в межах певної структури з законодавчим закріпленням [5]. <i>Види:</i> всі види підприємств; кооператив; орендне підприємство; споживче товариство; спілки споживчих товариств; господарське товариство; асоціація; корпорація; консорціум; концерн; дочірнє підприємство; організація орендарів тощо [5]		<i>Форма господарювання</i> - комплекс конкретних способів, які використовує суб'єкт господарювання для привласнення предметів природи у процесі праці з метою створення певного блага або доведення його до конкретного споживача й отримання за це частини доходу [5]. <i>Види:</i> оренда; сімейний підряд; венчурний бізнес [5]; краудфандингові моделі	
Одноосібне господарство (підприємство) (підприємство, яке є власністю однієї особи)		Приватне підприємство, фермерське господарство, особисте селянське господарство		Зазначені та інші форми господарювання можуть бути задіяні при організації функціонування усіх організаційних та організаційно-правових форм підприємств	
Партнерство (товариство) (форма організації підприємства, за якої дві або більше осіб об'єднують своє майно)		Товариство: з обмеженою відповідальністю, з додатковою відповідальністю, повне, командитне; кооператив, асоціація, консорціум, орендне підприємство, споживче товариство			
Корпорація (відкрите і закрите акціонерне товариство)		Акціонерне товариство (відкрите і закрите), корпорація, концерн			
Практики організації підприємництва на селі					
<i>Організаційна форма підприємства</i>			<i>Організаційно-правова форма підприємства</i>		
Форми сільськогосподарських підприємств в економіці України (без урахування тимчасово окупованих територій)					
Господарські товариства	Приватні підприємства	Кооперативи	Фермерські господарства	Державні підприємства	Підприємства інших форм
Категорії виробників відмінної форми організації господарювання					
Сільськогосподарські підприємства		Фермерські господарства		Господарства населення, включаючи особисті селянські господарства	

Джерело: Розроблено автором на основі [5, 15].

2. Структура складу підприємств у сільському господарстві України

Склад сільськогосподарських підприємств	Значення - за роками							
	2015		2016		2017		2018	
	од.	%	од.	%	од.	%	од.	%
Усього підприємств	45379	100,0	47697	100,0	45558	100,0	49208	100,0
Господарські товариства	7721	17,0	8700	18,2	6967	15,3	10323	21,0
Приватні підприємства	3627	8,0	3752	7,9	3215	7,1	3955	8,0
Кооперативи	596	1,3	738	1,5	448	1,0	872	1,8
Фермерські господарства	32303	71,2	33682	70,6	34137	74,9	33164	67,4
Державні підприємства	241	0,5	222	0,5	199	0,4	213	0,4
Підприємства інших форм	891	2,0	603	1,3	592	1,3	681	1,4
Підприємств на 1000 осіб сільського населення, од.	3		3		3		3	
Підприємств на 1000 осіб працездатного сільського населення, од.	8		9		8		10	

Джерело: Побудовано за даними Державної служби статистики України.

Затребуваними стають структури, які за формою організації відповідають викликам, які постали перед господарями в умовах нестабільної економіки, високих ризиків. Наприклад, господарські товариства (їх кількість зростає), адже цей тип організаційної структури найбільш адаптований до економіки сільської галузі за постійних трансформацій, змін, невизначеності. Виражена нестабільність організаційних форм з переважуючою соціальною спрямованістю господарювання - це, наприклад, кооперативи, а також державні підприємства. На їхній основі утворюються різні типи господарських товариств, а також фермерські господарства, приватні підприємства. В організаційному контексті проявляється капіталістична модель соціалізації підприємств.

Зокрема і наприклад кооперація, відповідно до загальноновизнаних принципів її сприйняття, може вважатися найбільш ефективною формою соціалізації підприємництва. Малопоширеність кооперативів на селі слугує відповідним соціальним діагнозом сільському розвитку. Серед сільськогосподарських підприємств кооперативи становлять незначну частку, а для прикладу серед соціальних - навпаки (табл. 3).

Організаційно-економічна соціалізація підприємництва на селі через механізм кооперування найбільш бажана з економічної точки зору, бо надає можливість дрібним суб'єктам сільськогосподарського ринку згуртувати власні зусилля, знизити трансакційні витрати і претендувати на значно вищу додану вартість.

3. Кооперативні форми соціального підприємництва на селі в Україні

Кооперативне соціальне підприємництво у 2016-2017 рр.	
Об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів «Чернігівщина екологічна»	Чернігівська обл., Ніжинський р-н
СОК «Агросвіт»	с. Крехів, Львівська обл.
СОК «Агрофрут»	с. Романів, Львівська обл.
СОК «Банилів»	с. Банилів, Чернівецька обл.
СОК «БОРТНІВ-ЕКОПРОДУКТ»	с. Бортнів, Волинська обл.
СОК «Господар-2015»	с. Хоружівка, Сумська обл.
СОК «Дари Гуцульщини»	с. Селятин, Путильський р-н, Чернівецька обл.
СОК «Дари Ланів»	с. Колосова, Кременецький р-н, Тернопільська обл.
СОК «Жовтневе»	с. Покровське, Токмацький р-н, Запорізька обл.
СОК «Каїр»	с. Каїри, Горностаївський р-н, Херсонська обл.
СОК «Київський»	м. Київ
СОК «Кринички»	с. Котів, Бережанський р-н, Тернопільська обл.
СОК «Радодар»	с. Радісне, Красилівський р-н, Хмельницька обл.
СОК «Шепітчанка»	с. Долішній Шепіт, Чернівецька обл.
СОК «Щедрий край»	с. Старий Почаїв, Тернопільська обл.

Джерело: Сформовано з інформації довідкового видання [8].

Кооперативна форма соціалізації підприємництва доцільна як у сфері соціального, так і у сфері економічного господарювання. Проте мотиви підприємців до кооперування залежать від системи цінностей, особистісних переконань і спроможності до колективної взаємодії. У класичному і соціальному підприємстві культивуються різні форми реалізації результативності. Наприклад, серед виробничих підприємств кооперативи демонструють чітко виражену соціальну результативність - стосовно соціалізації, особливо через забезпечення зайнятості. При цьому в умовах нинішнього типу господарювання їм складно конкурувати з іншого типу структурами. Адже членство в кооперативі передба-

чає обов'язкову трудову участь, за цим цей аспект і відрізняє кооператив від інших форм підприємств.

За аналізом організаційних аспектів соціалізації підприємництва на селі, таких як засвоєння підприємницької культури, цінностей та символів у процесі поширення організаційних, організаційно-правових форм, а також форм господарювання можна стверджувати, що в результаті сформувалася переважно капіталістична, а не соціально спрямована система структур.

Економічну, а точніше, виробничо-господарську складову соціалізації проаналізуємо за такими напрямками, як: галузева структура виробництва продукції за катего-

ріями виробників (табл. 4); частки видів сільськогосподарської продукції у виробництві (табл. 5); продуктивність і соціально-

економічна результативність господарювання (табл. 6).

4. Галузева структура виробництва продукції сільського господарства по Україні

Показник	Рік				Загальна тенденція по роках - тренд за 2015-2018 рр.
	2015	2016	2017	2018	
Виробництво валової продукції у постійних цінах 2010 р., млн грн					
Господарства усіх категорій	239467,3	254640,5	249157,0	269408,1	104,0
Сільськогосподарські п-ва	131918,6	145119,0	140535,2	158306,5	106,3
У т.ч. ферм. господарства	18909,3	22101,4	21743,1	25118,9	109,9
Господарства населення	107548,7	109521,5	108621,8	111101,6	101,1
Структурно за галузями у постійних цінах 2010 р., млн грн					
Господарства усіх категорій					
Продукція рослинництва, млн грн	168439	185052,1	179474,6	198658,1	105,7
До продукції с.г., %	70,3	72,7	72,0	73,7	x
Продукція тваринництва, млн грн	71028,3	69588,4	69682,4	70750	99,9
До продукції с.г., %	29,7	27,3	28,0	26,3	x
Сільськогосподарські підприємства					
Продукція рослинництва, млн грн	99584,7	113392,6	108601,1	124719	107,8
До продукції с.г., %	75,5	78,1	77,3	78,8	x
Продукція тваринництва, млн грн	32333,9	31726,4	31934,1	33587,5	101,3
До продукції с.г., %	24,5	21,9	22,7	21,2	x
Фермерські господ. (у. т.ч.)					
Продукція рослинництва, млн грн	17565,4	20705,3	20338,8	23619,6	110,4
До продукції с.г., %	92,9	93,7	93,5	94,0	x
Продукція тваринництва, млн грн	1343,9	1396,1	1404,3	1499,3	103,7
До продукції с.г., %	7,1	6,3	6,5	6,0	x
Господарства населення					
Продукція рослинництва, млн грн	68854,3	71659,5	70873,5	73939,1	102,4
До продукції с.г., %	64,0	65,4	65,2	66,6	x
Продукція тваринництва, млн грн	38694,4	37862	37748,3	37162,5	99,1
До продукції с.г., %	36,0	34,6	34,8	33,4	x

Джерело: Побудовано за даними Державної служби статистики України.

Аналіз економічної соціалізації підприємництва багатовекторний. Один із векторів - галузева структура виробництва - оцінювана за валовою продукцією. В цьому аспекті аналізу опосередковано визначається характер зайнятості населення, тобто обсяги трудозатрат. Сільськогосподарські підприємства представлені як традиційно селозберігаючі для України. Часто на селі немає інших підприємств, окрім сільськогосподарських, і лише в них фактично можуть бути робочі місця. Відповідним чином галузева структура виробництва і структура валової продукції виступають опосередкованими індикаторами соціалізації підприємництва через обсяги зайнятості населення.

За оцінюваний період 2015-2018 рр. виробництво валової продукції зростає, але структурно переважає рослинництво. Пріоритетом стала капіталізація сільськогосподарського бізнесу. Більшість підприємств

переважно орієнтуються на вирощування високомаржинальних експортних культур, відмовляються від тваринництва. Це означає ще більшу асоціалізацію сільськогосподарського підприємництва стосовно створення додаткових робочих місць. Зазначене конкретизовано по категоріях господарств і має свою специфіку: сільськогосподарські підприємства досягли близько 80% рослинництва у структурі валової продукції і 20% - тваринництва; фермерські господарства - 94% рослинництва і 6-7% тваринництва; господарства населення - відповідно 66 і 34%. Простежується прямий зв'язок між обсягом виробництва, структурою валової продукції і потенційною, фактичною трудозатратністю. Суб'єкти господарювання реалізують стратегії економії на робочій силі, такий тренд організаційного розвитку зберігається, що підтверджено «продуктовим» аналізом структури виробництва (табл. 5).

Соціальна ефективність підприємств, які ведуть господарську діяльність на сільських територіях, полягає у реалізації ними не лише бізнесової мети, а й у вирішенні завдань з розбудови інфраструктури. Безпо-

середньо соціально-економічну ефективність господарювання формує структура виробництва, за наслідком - це розмір соціально спрямованих витрат виробництва, чисельність зайнятих (робочі місця).

5. «Продуктовий» аналіз тенденції виробництва продукції сільського господарства в Україні

Показник	Частка у продукції, %														
	усього					рослинництво					тваринництво				
	2000	2015	2016	2017	2018	2000	2015	2016	2017	2018	2000	2015	2016	2017	2018
Культури: зернові та зернобобові	16,4	26,5	27,3	26,2	27,5	32,3	37,7	37,5	36,3	37,3	X	X	X	X	X
Технічні	7,5	19,4	22,7	22,5	23,8	11,0	29,8	31,3	31,3	32,3	X	X	X	X	X
Картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	25,4	18,1	17,6	18	16,9	42,2	25,8	24,2	25,0	22,9	X	X	X	X	X
Культури: плодові та ягідні, виноград	4,7	3,6	2,9	3,1	3,5	7,0	4,8	4,0	4,3	4,7	X	X	X	X	X
Кормові	3,1	1,7	1,5	1,4	1,3	5,9	2,2	2,0	2,0	1,8	X	X	X	X	X
Інша продукція рослинництва	0,6	0,3	0,7	0,8	0,7	1,6	-0,2	0,9	1,1	1,1	X	X	X	X	X
Сільськогосподарські тварини (вирощування)	19,4	14,1	13,3	13,5	13	X	X	X	X	X	48,6	47,7	48,7	48,3	49,5
Молоко	16,4	11,2	10,3	10,5	9,5	X	X	X	X	X	37,9	37,9	37,8	37,4	36,1
Яйця	5	3,3	2,8	2,9	2,8	X	X	X	X	X	9,6	11,0	10,1	10,4	10,6
Вовна	0	0	0	0	0	X	X	X	X	X	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Інша продукція тваринництва	1,5	1,1	0,9	1,1	1	X	X	X	X	X	3,9	3,4	3,3	3,9	3,8

Джерело: Побудовано за даними Державної служби статистики України.

Нині підприємствам притаманний переважно капіталістичний шлях розвитку. Такий висновок цілком відображає загальну ситуацію з формуванням соціально-економічної результативності сільськогосподарських підприємств. Причинно-наслідковий зв'язок їх розвитку із соціальною ефективністю очевидний в системі «структура виробництва - кількість робочих місць - оплата праці - добробут селянина».

Сучасні тренди технологічного розвитку системи господарювання на селі призводять

до залучення все меншої кількості працівників, тому проблеми села в частині зайнятості населення й надалі поглиблюватимуться. Соціальна ж ефективність сільськогосподарських підприємств має регіональні особливості результату, так як і економічна. Тенденції соціальної ефективності характеризують показники господарювання, які відносяться до сфери соціально-трудових відносин (табл. 6).

6. Продуктивність і соціальна результативність розвитку сільського господарства України - за витратами

Показник	Абсолютне значення				До попереднього року, %		
	2015	2016	2017	2018	2016	2017	2018
Продуктивність праці в сільськогосподарських підприємствах							
Продукція с.г. у постійних цінах 2010 р. на одного зайнятого, грн	223309,9	275317,8	271491,4	313627,3	123,3	98,6	115,5
Рослинництво	218768,0	270863,2	260793,7	305314,5	123,8	96,3	117,1
Тваринництво	237990,0	292511,2	315503,8	348901,4	122,9	107,9	110,6
Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн	3140	3916	5761	7166	124,7	147,1	124,4
До мінімальної, %	227,9	244,8	180,0	192,5	107,4	73,6	106,9
До прожиткового мінімуму для працездатних, %	236,1	253,6	338,9	386,7	107,4	133,6	114,1

Джерело: Побудовано за даними Державної служби статистики України.

Підсумок аналізу економічної соціалізації полягає у висновку, що: в сільськогосподарському виробництві пріоритетні високомаржинальні види продукції у рослинництві за практичної відмови від тваринництва, що знижує чисельність зайнятих, тобто відбувається асоціалізація підприємницьких виробничих систем в аспекті зайнятості. Звідси максимально прибутковоорієнтована структура виробництва за складом вирощуваних сільськогосподарських культур і видів продукції тваринництва благо для підприємств і негатив для селян у частині зайнятості.

Соціалізація підприємництва та її організаційно-економічні характеристики залежать від мотивацій підприємця. Наприклад, у способах організації виробництва і праці, а також від зовнішнього середовища, яке спонукає, або навпаки - дестимулює здійснювати соціально спрямовані дії. Тим самим формується соціальна результативність, яка означатиме соціальний ефект від дій підприємця. Збалансований вигляд за зіставленням соціальної відповідальності, корисності групової соціальної взаємодії в економічних відносинах має соціалізація підприємництва через кооперацію. Кооперативна форма соціалізації підприємництва на селі забезпечить утвердження принципів становлення соціальної держави, підвищуючи рівень соціальної та економічної відповідальності селян на колективних засадах.

Висновки. Підприємництво на селі організаційно-економічно соціалізується, адже суб'єкти господарювання прагнуть ефективніше використовувати ресурси, намагаються дбати про соціальні ефекти у багатьох сферах, зокрема це: збереження довкілля; підвищення рівня і тривалості життя населення, формування продовольчої безпеки, тощо. Як наслідок, економічні ресурси спрямовуються на такі цілі з більшою інтенсивністю, ніж ще кілька десятиліть тому. Підприємництво показало ефективність у вирішенні проблем суспільства. Цей вид діяльності людини дозволяє делегувати певні повноваження держави суспільним організаціям, окремим бізнесменам, підвищуючи їх соціальну відповідальність тощо.

В Україні стійкими залишаються запити на виробництво і постачання підприємствами на агропродовольчий ринок соціально відповідальних продуктів. Особливо в умовах нестабільності, кризових ситуацій завдання держави підтримувати, а підприємців свідомо розвивати виробництво доступних соціально значимих видів сільськогосподарської продукції та продовольства. Тим паче це важливо, адже сільськогосподарська діяльність має виключне соціально-економічне значення. Посилення організаційно-економічної соціалізації підприємництва на селі повинно відбуватися в рамках реалізації пріоритетів сталого розвитку, забезпечення населення якісним, доступним за ціною продовольством.

Список бібліографічних посилань

1. Башнянин Г. І., Гончарук Л. Я., Михайляк І. В. Соціалізаційна ефективність економічних систем за умов посилення глобалізаційних процесів. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2012. Вип. 22.14. С. 189-197.
2. Вебер, Макс. Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння / з нім. пер. М. Кушнір. Київ, 2012. 1112 с.
3. Дієсперов В. С. Еволюція сільськогосподарських підприємств. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2013. 290 с.
4. Економічний енциклопедичний словник : у 2-х т. Т. 1 / за ред. С. В. Мочерного. Львів : Світ, 2005. 616 с.
5. Економічний енциклопедичний словник : у 2-х т. Т. 2 / за ред. С. В. Мочерного. Львів : Світ, 2005. 568 с.
6. Жук В. М. Обіг земель сільськогосподарського призначення за селозберігаючою моделлю аграрного устрою України: наукова доповідь. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 128 с.
7. Кантільон Р. К вопросу о сущности предпринимателей. Санкт-Петербург : Литера плюс, 2006. 220 с.
8. Каталог соціальних підприємств України 2016-2017 роки. Довідкове видання. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2017. URL : <https://drive.google.com/file/d/151lNaCLownZVph-lAgcZpk3Esp79sicw/view> (дата звернення: 28.12.2019).
9. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади. Чернівці : Рута, 2006. 344 с.

References

1. Bashnianyn, H.I., Honcharuk, L.Ya., Mykhailiak, I.V. (2012). Sotsializatsiina efektyvnist ekonomichnykh system za umov posyleniia hlobalizatsiinykh protsesiv [Socialization efficiency of economic systems under conditions of strengthening of globalization processes]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*, 22.14, pp. 189-197 [In Ukrainian].
2. Veber, Maks. (2012). Hospodarstvo i suspilstvo: narysy sotsiolohii rozuminnia [Economy and society: essays in the sociology of understanding]. (M. Kushnir, Trans). Kyiv [In Ukrainian].
3. Diiesperov, V.S. (2013). Evoliutsiia silskohospodarskykh pidpriemstv [Evolution of agricultural enterprises]. Kyiv: NNTS «IAE» [In Ukrainian].
4. Mochernyi, S.V. (Eds.) (2005). Ekonomichnyi entsyklopedychnyi slovnyk: u 2-kh t. T. 1. [Economic encyclopedic dictionary: in 2 vols.] (Vol. 1). Lviv: Svit [In Ukrainian].
5. Mochernyi, S.V. (Eds.) (2005). Ekonomichnyi entsyklopedychnyi slovnyk: u 2-kh t. T. 2 [Economic encyclopedic dictionary: in 2 vols.] (Vol. 2). Lviv: Svit [In Ukrainian].
6. Zhuk, V.M. (2017). Obih zemel silskohospodarskoho pryznachennia za selozberihaiuchoiu modelliu ahrarnoho ustroiu Ukrainy: naukova dopovid [Agricultural land turnover according to the village-preserving model of the agrarian system of Ukraine: scientific report]. Kyiv : NNTS «IAE» [In Ukrainian].
7. Kantil'on, R. (2006). K voprosu o sushhnosti predprinimatelej [On the essence of entrepreneurs]. Sankt-Peterburg: Litera pljus [In Russian].

10. Макаренко П. М. Моделі аграрної економіки. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2005. 682 с.
11. Марк Блауг. 100 великих економістів до Кейнса / пер. з англ. под ред. А. А. Фофонова. Санкт-Петербург : Економічна школа, 2005. 352 с.
12. Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність: монографія / [Лупенко Ю. О., Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. та ін.] ; за ред. О. Г. Шпикуляка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с.
13. Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : монографія / Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М. та ін. Київ, 2016. 430 с.
14. Романова Л. В. Становлення підприємництва в сільському господарстві. Київ : ІАЕ, 1997. 272 с.
15. Сільське господарство України в 2018 р. : стат. зб. Київ, 2019. 134 с.
16. Сміт Адам. Дослідження про природу і причини багатства народів / пер. з англ. О. Васильєв, М. Межевкіна, А. Малівський. Київ : Наш формат, 2018. 736 с.
17. Соціологічна енциклопедія / укладач В. Г. Городяненко. Київ : Академвидав, 2008. 456 с. (Серія «Енциклопедія ерудита»).
18. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 року / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, В. М. Заяць та ін.] ; за ред. М. Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2013. 50 с.
19. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2030 року / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Булавка О. Г. та ін.] ; за ред. Ю. О. Лупенка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 60 с.
20. Типи і види соціалізації економічних систем / Г. І. Башнянин, Б. В. Кульчицький, Л. Я. Гончарук, А. І. Тесля. Науковий вісник НЛТУ України. 2012. Вип. 22.14. С. 204-210.
21. Формування об'єднаних територіальних громад у сільській місцевості (інформаційно-аналітичний огляд) / Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Булавка та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2020. 60 с.
22. Шпикуляк О. Г. Інституції аграрного ринку : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2009. 480 с.
23. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Інституціональний аналіз розвитку підприємництва в аграрному секторі економіки: методичний аспект. Економіка АПК. 2019. № 6. С. 73-82.
24. Шумпетер Й. А. Теорія економічного розвитку. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. 244 с.
25. Яхно П. Т. Соціалізація економіки та індивідуалізація споживчого ринку як необхідної передумови національного розвитку. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: Економіка і менеджмент. 2019. Вип. 2 (80). С. 12-17.
26. Oleksandr Shpykuliak, Ilona Bilokinna. "Green" cooperatives in the formation of an institutional mechanism of development of alternative power engineering in the agrarian sector of the economy. *Baltic Journal of Economic Studies, Volume 5 Number 2*. Riga: Publishing House "Baltija Publishing". 2019. P. 249-255. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-2-249-255>.
8. Kataloh sotsialnykh pidpriemstv Ukrainy 2016-2017 roky [The catalog of social enterprises of Ukraine 2016-2017]. (2017). Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademii». Retrieved from: <https://drive.google.com/file/d/151lNaClownZVphlAgcZpk3Esp79sicw/> [In Ukrainian].
9. Lopatynskyi, Yu.M. (2006). Transformatsiia aharnoho sektora: instytutsionalni zasady [Agrarian sector transformation: institutional framework]. Chernivtsi: Ruta [In Ukrainian].
10. Makarenko, P.M. (2005). Modeli aharnoi ekonomiky [Models of agrarian economy]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
11. Mark, Blaug (2005). 100 velikih jekonomistov do Kejnsa [100 great economists before Keynes]. (A.A. Fofonova, Trans). Sankt-Peterburg: Jekonomicheskaja shkola [In Russian].
12. Lupenko, Yu.O., Shpykuliak, O.H., Malik M.Y., et al. (2017). Rozvytok malykh aharnykh pidpriemstv u rynkovomu instytutsiinomu seredovyshchi: indykatory ta efektyvnist: monohrafiia [Development of small agricultural enterprises in a market-based institutional environment: indicators and efficiency: monograph]. O.H. Shpykuliak (Ed.). Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
13. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Y., Zaiats, V.M., et al. (2016). Rozvytok pidpriemnytstva i kooperatsii: instytutsionalnyi aspekt: monohrafiia [Development of entrepreneurship and cooperation: institutional aspect: monograph]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
14. Romanova, L.V. (1997). Stanovlennia pidpriemnytstva v silskomu hospodarstvi [Formation of entrepreneurship in agriculture]. Kyiv: IAE [In Ukrainian].
15. Silske hospodarstvo Ukrainy v 2018 r. [Agriculture of Ukraine in 2018]. (2019). Kyiv: Derzhstat [In Ukrainian].
16. Smit, Adam (2018). Doslidzhennia pro pryrodu i prychny bahatstva narodiv [An Inquiry Into The Nature And Causes Of The Wealth Of Nations]. (O. Vasyliiev, M. Mezhevikina, A. Malivskyi, Trans). Kyiv: Nash format [In Ukrainian].
17. Horodnianenko, V.H. (Eds.) (2008). Sotsiologichna entsyklopediia [Sociological encyclopedia]. Kyiv : Akademvydav [In Ukrainian].
18. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Y., Zaiats, V.M., et al. (2013). Stratehichni napriamy rozvytku pidpriemnytstva i kooperatsii v silskomu hospodarstvi na period do 2020 roku [Strategic directions for the development of entrepreneurship and cooperation in agriculture for the period up to 2020]. M.Y. Malik (Ed.). Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
19. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Y., Bulavka, O.H., et al. (2020). Stratehichni napriamy staloho rozvytku silskykh terytorii na period do 2030 roku [Strategic directions for sustainable rural development for the period up to 2030]. Yu.O. Lupenko (Ed.). Kyiv : NNTs «IAE» [In Ukrainian].
20. Bashniyan, H.I., Kulchitskyi, B.V., Honcharuk, L.Ya. & Tesla, A.I. (2012). Typy i vydy sotsializatsii ekonomichnykh system [Types and kinds of socialization of economic systems]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*, 22.14, pp. 204-210 [In Ukrainian].
21. Lupenko, Yu.O., Malik, M.Y., Bulavka, O.H., et al. (2020). Formuvannia ob'iednanykh terytorialnykh hromad u silskii mistsevosti (informatsiino-analitychnyi ohliad) [Formation of united territorial communities in rural areas (informational and analytical review)]. Kyiv: NNTs «IAE» [In Ukrainian].
22. Shpykuliak, O.H. (2009). Instytutsii aharnoho rynku: monohrafiia [Agrarian market institutions: monograph]. Kyiv : NNTs «IAE» [In Ukrainian].
23. Shpykuliak, O.H., Malik, M.Y. (2019). Instytutsionalnyi analiz rozvytku pidpriemnytstva v aharnomu sektori ekonomiky: metodychnyi aspekt [Institutional analysis of entrepreneurship development in the agrarian sector of economy: methodical aspect]. *Ekonomika APK*, 6, pp. 73-82 [In Ukrainian].
24. Shumpeter, Y.A. (2011). Teoriia ekonomichnoho rozvytku. Doslidzhennia prybutkiv, kapitalu, kredytu, vidсотka ta ekonomichnoho tsyклу [The theory of economic development. Research on income, capital, credit, interest and the economic cycle]. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademii» [In Ukrainian].
25. Yakhno, P.T. (2019). Sotsializatsiia ekonomiky ta indyvidualizatsiia spozhyvchoho rynku yak neobkhidnoi peredumovy natsionalnoho rozvytku [Socialization of the economy and individualization of the consumer market as a necessary prerequisite for national development]. *Visnyk Sumskoho natsionalnoho aharnoho universytetu. Seriia: Ekonomika i menedzhment*, 2 (80), pp. 12-17 [In Ukrainian].

26. Shpykuliak, Oleksandr, Bilokinna, Ilona (2019). "Green" cooperatives in the formation of an institutional mechanism of development of alternative power engineering in the agrarian sector of the economy. *Baltic Journal of Economic Studies*, 5(2), pp. 249-255 [In English]. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-2-249-255>.

Diuk A.A. Organizational-economic socialization of entrepreneurship under the conditions of economic transformation

The purpose of the article is to characterize the trends of organizational and economic socialization of entrepreneurship in rural areas under the conditions of economic transformation.

Research methods. The presentation of the material in accordance with the goal is based on the methodology: knowledge of the theoretical provisions of entrepreneurship; criteria for organizational and economic socialization; analysis of the composition of organizational forms of management; coverage of the characteristics of the effectiveness of the entrepreneurial activity with a projection on the socio-economic situation of rural areas, employment, remuneration, etc.

Research results. The interrelation of economic and social features of entrepreneurship in the mechanism of market management is theoretically and methodologically substantiated. The essence of socialization of entrepreneurship as a functional basis in building a socially oriented economy is characterized. Criteria for the practice of socialization of entrepreneurship have been systematized in terms of expanding the organizational and legal structures of business. The methodological connection of economic socialization of agricultural enterprises with the factors of structure and socio-economic efficiency of their activity was evaluated and proved.

Scientific novelty. The criteria of organizational and economic socialization of entrepreneurship are determined and the methodological feasibility of applying an interdisciplinary approach to the analysis of rural management is proved.

Practical significance. The results of the study can be used to justify the social effectiveness of organizational and legal structures and the performance of agricultural enterprises, as well as to assess the prospects for rural development. Tabl.: 6. Figs.: 1. Refs.: 26.

Keywords: entrepreneurship; management; socialization; organizational forms of enterprises; structure and production efficiency.

Diuk Anna Andriivna - candidate of economic sciences, associate professor (docent) of the department of economics, Vinnytsia National Agrarian University (3, Soniachna St., Vinnytsya)

E-mail: annaduke@ukr.net

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0001-6480-0558>

Дюк А. А. Организационно-экономическая социализация предпринимательства на селе в условиях трансформации хозяйствования

Цель статьи - охарактеризовать тенденции организационно-экономической социализации предпринимательства на селе в условиях трансформации хозяйствования.

Методика исследования. Изложение материала в соответствии с поставленной целью строится на методологии: познания теоретических положений предпринимательства; критериев организационно-экономической социализации; анализе состава организационных форм хозяйствования; освещении характеристик результативности предпринимательской деятельности с проекцией на социально-экономическое положение сельских территорий, занятость, оплату труда и т.п.

Результаты исследования. Теоретико-методически обоснована взаимосвязь экономических и социальных признаков предпринимательства в механизме рыночного хозяйствования. Охарактеризована сущность социализации предпринимательства как функциональной основы в построении социально направленной экономики. Систематизированы критерии практики социализации предпринимательства с позиции распространения организационно-правовых структур хозяйствования. Оценена и доказана методическая связь экономической социализации сельскохозяйственных предприятий с факторами структуры и социально-экономической эффективности их деятельности.

Элементы научной новизны. Определены критерии организационно-экономической социализации предпринимательства и доказана методическая целесообразность применения междисциплинарного подхода в осуществлении анализа эффективности хозяйствования на селе.

Практическая значимость. Результаты исследования могут использоваться для обоснования социальной эффективности организационно-правовых структур и результативности деятельности сельскохозяйственных предприятий, а также для оценки перспективы сельского развития. Табл.: 6. Илл.: 1. Библиогр.: 26.

Ключевые слова: предпринимательство; хозяйствование; социализация; организационные формы предприятий; структура и эффективность производства.

Дюк Анна Андреевна - кандидат экономических наук, доцент кафедры экономики, Винницкий национальный аграрный университет (г. Винница, ул. Солнечная, 3)

E-mail: annaduke@ukr.net

ORCID iD <http://orcid.org/0000-0001-6480-0558>

Стаття надійшла до редакції 20.04.2020 р.

Фахове рецензування: 22.04.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Дюк А. А. Організаційно-економічна соціалізація підприємництва на селі в умовах трансформації господарювання. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 108 — 117. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005108>

Diuk, A. A. (2020). Orhanizatsiino-ekonomichna sotsializatsiia pidpriemnytstva na seli v umovakh transformatsii hospodariuvannia [Organizational-economic socialization of entrepreneurship under the conditions of economic transformation]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 108 — 117 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005108>

* * *

УДК 666.791

JEL Classification: Q1; O4

DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005118>

Ю.О. ГІРЕНКО

Основні чинники модернізації хмелярських підприємств

Мета статті - визначити основні чинники модернізації хмелярських підприємств.

Методика дослідження. У процесі дослідження використано історико-аналітичний метод - для виявлення та узагальнення основних принципів модернізації хмелярських підприємств, визначення чинників внутрішнього та зовнішнього середовища хмелярських підприємств, які впливають на процес їх модернізації, абстрактно-логічний - для узагальнення отриманих результатів та формулювання висновків.

Результати дослідження. Визначено основні принципи модернізації хмелярських підприємств, а також чинники внутрішнього та зовнішнього середовища, які суттєво впливають на процес їх модернізації.

Елементи наукової новизни. Вивчено та систематизовано існуючі теоретичні положення щодо основних ознак та наслідків здійснення модернізації. Враховуючи специфіку діяльності хмелярських підприємств, а також основні наукові положення щодо багатоаспектності й історизму категорії модернізації, розроблено класифікацію її видів для хмелярських підприємств за такими ознаками: походження, отриманий ефект, об'єкт виробничого ресурсу, ланка процесу модернізації і ступінь охоплення об'єкта.

Практична значущість. Використання основних результатів дослідження під час наукових пошуків і на практиці дасть можливість приймати виважені управлінські рішення щодо стратегії, програм і планів інноваційного розвитку хмелярських підприємств. Рис.: 3. Бібліогр.: 31.

Ключові слова: хмелярські підприємства; процес модернізації; впровадження інновацій; інвестиції; матеріально-технічна база; принципи та чинники модернізації; фінансове забезпечення модернізації.

Гіренко Юрій Олександрович - молодший науковий співробітник відділу інвестиційного та матеріально-технічного забезпечення, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» (м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10)

E-mail: gireenko@gmail.com

Постановка проблеми. Модернізація підприємства чи визначеного напрямку виробництва, або ж економіки країни в цілому має не стихійний характер, а являє собою цілеспрямований, з різних позицій обґрунтований процес, який повинен забезпечувати отримання певних благ на довгострокову перспективу, раціональне використання і розширене відтворення застосованих ресурсів тощо. Враховуючи зазначене, а також те, що модернізація хмелярських підприємств потребує значних ресурсних витрат, процес розробки і провадження модернізації в хмелярстві передбачає дотримання певних принципів, врахування впливу комплексу чинників [3]. Як наслідок, виникає необхідність ідентифікації таких принципів, чинників та їх змістового наповнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хмелярство вирізняється не лише промисловою цінністю власної продукції, а й значною капіталомісткістю виробництва, яка визначає виробничу собівартість. Враховуючи це, можливі шляхи підвищення ефективності діяльності хмелярських підприємств за рахунок модернізації усіх складових їх господарської діяльності були предметом поглиблених наукових досліджень багатьох учених, а саме: О. Захарчука [7], М. Михайлова [12], Г. Милости [13], Т. Муляр [14], Р. Рудика [20], Ю. Савченко [21], А. Анон [27], D. Sugier [30], L. Kettner [28], Н. Kohlmann [29], J. Liker [31] та ін.

Мета статті - визначити основні чинники модернізації хмелярських підприємств.

Виклад основних результатів дослідження. Принципи модернізації формують і одночасно є похідними від її змісту. Тому для їх визначення наведені у науковій літературі позиції вчених проаналізовано відповідно до згаданого положення. Так, за

результатами дослідження встановлено, що до основних принципів модернізації відносяться:

- системність і комплексність, що проявляється у спрямуванні всіх процесів, пов'язаних із модернізацією, на досягнення загальної мети та залученні до модернізації усіх структурних підрозділів підприємства [2];

- послідовність - передбачає поетапне впровадження модернізації: від формування завдань - на першому етапі, до визначення та практичного застосування відповідних інструментів, із подальшим коригуванням у разі необхідності як механізму здійснення модернізації, так і її завдань - на наступних етапах провадження. Дотримання принципу послідовності виступає необхідною умовою забезпечення результативності модернізації;

- безперервність, тобто необхідність постійного оновлення об'єктів модернізації: технологій, виробничих ресурсів, системи управління тощо. Причинами модернізації мають бути не лише зміни зовнішнього середовища функціонування підприємства, а також постійне прагнення персоналу до поліпшення результатів власної діяльності. Реалізація принципу безперервності передбачає чітке дотримання термінів модернізації (часткової чи суцільної) згідно зі стратегією [4];

- інноваційна основа - інноваційне наповнення процесу оновлення об'єктів модернізації. Вагомою умовою реалізації цього принципу слугує розвиток інвестиційної діяльності [17];

- гнучкість та адаптація, що забезпечують за мінімальних витрат коштів і часу перехід системи (підприємства) з одного функціонального стану в інший з метою виконання поставленого завдання (отримання очікуваних результатів). При цьому зберігається відносна цілісність підприємства, відбува-

ється оптимізація поєднання чинників його внутрішнього і зовнішнього середовища [19];

- ефективність - наслідком модернізації повинно бути поліпшення результату діяльності підприємства з розрахунку на одиницю його витрат, або застосованого ресурсу. Ефективності функціонування підприємства на основі його модернізації має бути притаманний комплексний характер - оптимально поєднані економічні, екологічні та соціальні ефекти [18].

Наведений перелік основних принципів модернізації підприємства, на нашу думку, не повний. Виходячи з економічного змісту досліджуваної категорії вважаємо, що один з перших її принципів - це цілеспрямованість. Адже процес модернізації підприємства має забезпечувати досягнення чітко визначеної цілі, виходячи з наявних факторів та умов функціонування, а також з урахуванням можливих змін середовища. При цьому, окреслена ціль модернізації повинна бути похідною від стратегічної цілі розвитку підприємства, тобто бути довгостроковою, реальною для досягнення і мати комплексний характер.

Враховуючи особливість хмельарських підприємств, які є аграрними суб'єктами господарювання, пропонуємо до переліку основних принципів модернізації віднести й принцип раціональності використання земельних угідь. Адже процес модернізації має забезпечувати такий рівень інтенсивності використання даних ресурсів, за якого стане можливим максимально тривале їх використання для вирощування сільськогосподарських культур на основі розширеного відтворення якісних параметрів земельних угідь [23].

На основі встановлених основних принципів модернізації хмельарських підприємств розроблено схему, наведену на рис. 1.

Рис. 1. Основні принципи модернізації хмелярських підприємств

Джерело: Сформовано автором на основі проведеного дослідження.

Результати впровадження модернізації значною мірою залежать і від врахування впливу на згаданий процес чинників внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства. Одні з них можуть прискорювати процес модернізації, інші - гальмувати. Деякі чинники практично нейтральні до модернізації. Це зумовлює необхідність виявлення із загальної маси чинників середовища підприємства лише тих, які суттєво впливають на модернізацію, з'ясування їх змісту та систематизації за напрямом впливу.

Визначено чинники внутрішнього середовища хмелярських підприємств, які можуть суттєво впливати на процес їх модернізації (рис. 2).

Персонал, як один із найвагоміших у контексті впливу на провадження модернізації чинник, може прискорювати або сповільнювати зазначений процес залежно від таких характеристик:

- ступінь освіти персоналу та її відповідність профілю виконуваної роботи. Резуль-

тативність розробки і провадження модернізації залежить насамперед від здобутих фахівцями базових професійних навичок (знань, умінь та практичних навичок);

- досвід роботи за фахом, у тому числі на підприємстві, підвищує рівень компетенції працівників, удосконалює їх практичні навички [25];

- періодичність підвищення кваліфікації персоналу - забезпечує якісне оновлення компетенції працівників [1].

- ступінь адаптації до змін - включає здатність ефективно виконувати роботу в умовах, що змінюються (формує базис для продовження модернізації) [22];

- середній вік персоналу - з одного боку, впливає на швидкість адаптації до нових умов праці, з іншого - забезпечує подальший розвиток корпоративної культури на підприємстві, яка визначальна щодо провадження модернізації;

- наявність наукового ступеня - компетенність щодо провадження інноваційної діяльності на підприємстві.

Чинники внутрішнього середовища хмелярського підприємства, які впливають на його модернізацію	Персонал	Ступінь освіти та її відповідність профілю роботи Досвід роботи за фахом Періодичність підвищення кваліфікації Ступінь адаптації до змін Середній вік Наявність наукового ступеня
	Система матеріального стимулювання праці	Рейтингова оцінка роботи кожного працівника «Бонусний підхід» до оплати праці
	Система організації праці та управління	Система планування та управління виробництвом на базі електронної обробки даних Автоматизована виробнича система
	Стан матеріально-технічної бази	Ступінь забезпеченості технікою та обладнанням Ступінь зношеності техніки та обладнання Ступінь забезпеченості якісною сировиною та матеріалами
	Рівень технологічного розвитку	Енергоощадність та продуктивність технологій Ступінь відповідності технологій вимогам міжнародних стандартів якості
	Земельний капітал	Економічна родючість ґрунту Екологічна чистота ґрунту Агроландшафт і місце розташування земельних угідь Ступінь інтенсивності та ефективності землекористування
	Стан інвестиційної діяльності	Напрямок і масштаби інвестування Ефективність інвестування
	Ефективність виробництва	Ефективність авансованого капіталу Ефективність виробничо спожитого капіталу Відповідність сортового складу насаджень хмелю ринковому попиту

Рис. 2. Чинники внутрішнього середовища хмелярських підприємств, які можуть суттєво впливати на процес їх модернізації

Джерело: Сформовано автором на основі проведеного дослідження.

Серед наведених основних чинників внутрішнього середовища хмелярського підприємства, які визначають ефективність його модернізації, особливе місце посідає система організації праці та управління підприємством.

У сучасному висококонкурентному середовищі ведення хмелярського бізнесу, яке до того ж досить швидко змінюється, необхідне зосередження уваги керівництва підприємством на посиленні автоматизації та гнучкості функціонування як усіх структурних підрозділів, так і підприємства в цілому. Це дасть змогу забезпечити здатність суб'єкта господарювання з мінімально можливими витратами коштів і часу, не зупиняючи процес виробництва продукції, якісно змінювати (оновлювати на інноваційній основі) існуючі виробничі лінії або їх окремі

елементи відповідно до вимог ринку (споживачів), здійснювати дієвий контроль за якістю виготовленої продукції та безперервністю процесу модернізації на підприємстві відповідно до стратегії [8].

У світовій практиці застосовуються такі, на наш погляд, ефективні системи організації праці та управління підприємством:

1) PPS (Production planning system) - система планування та управління виробництвом на базі електронної обробки даних. Застосовується для пошуку оптимального управлінського рішення у процесі планування, організації, координації і контролю виробництва та реалізації продукції. Особливістю цієї системи слід вказати її ефективну роботу у високомінливому середовищі зі складними інформаційними потоками [16];

2) CAM (Computer-aided manufacturing) - автоматизована виробнича система, яка дає змогу в автоматизованому режимі управляти всіма процесами на підприємстві: від матеріально-технічного забезпечення до виробництва і реалізації готової продукції. Ефективна в процесі контролю, оскільки фактичні результати діяльності постійно порівнюються із запланованими і за найменшого відхилення в оперативному порядку формуються відповідні звіти для менеджерів. Ця система створює сприятливі умови для персоналу в контексті генерування та реалізації ним інноваційних проєктів на робочому місці [31].

Стан матеріально-технічної бази - наступний важливий чинник модернізації підприємства. Як свідчить практика ведення бізнесу, в тому числі й хмелярського, рівень забезпеченості якісною сировиною і матеріалами, технікою та обладнанням, а також ступінь їх придатності до використання і морального зносу перебувають у прямо пропорційній залежності із станом розвитку інноваційних процесів на підприємстві [9].

Рівень технологічного розвитку, як чинник модернізації, прискорює її процес на тих підприємствах, де застосовуються сучасні високопродуктивні й водночас енергозберігаючі технології. Проте й гальмує процес модернізації, якщо застосовані технології виробництва продукції низькоефективні, або не відповідають вимогам міжнародних стандартів якості [15].

Враховуючи специфіку хмелярських підприємств, важливим чинником модернізації виступає економічна оцінка землі (величина земельного капіталу), на якій провадиться господарська діяльність. З одного боку, згаданий чинник через економічну родючість ґрунту суттєво впливає на вихід хмелепродукції з 1 га насаджень культури і таким чином практично формує результати модернізації на підприємстві. З іншого, як показує досвід Німеччини, США та інших економічно розвинених країн, цей чинник слугує основною базою для залучення коштів, у тому числі й для проведення модернізації, із зовнішніх джерел: від держави, інвесторів, банків та інших фінансових установ [6].

Оскільки в Україні майже п'ята частина ґрунтів - це чорноземи, на яких нині можна отримувати стабільно високі врожаї хмелю, що не поступається за якісними параметрами перед світовими провідними сортами, вважаємо, що чинник земельний капітал

має посісти пріоритетну позицію у процесі розробки стратегії і тактики модернізації хмелярських підприємств.

Модернізація являє собою процес впровадження інновацій, які у свою чергу є результатом інвестиційної діяльності. Це зумовлює необхідність виокремити чинник внутрішнього середовища підприємства, який вагомо впливає на процес модернізації, - стан інвестиційної діяльності. Особливість згаданого чинника полягає в тому, що він може як позитивно, так і негативно впливати на процес модернізації. Зокрема, якщо інвестиційна діяльність на підприємстві направлена на розширене відтворення за рахунок використання переважно інтенсивних факторів виробництва, то наслідком, як правило, стане прискорення модернізації. За умови ж забезпечення інвестиціями лише простого відтворення на основі використання переважно екстенсивних факторів процес модернізації характеризуватиметься гальмуванням, або навіть повною зупинкою. Отже, ключовими рисами інвестиційної діяльності на підприємстві, в контексті впливу на модернізацію, виступають напрям і масштаби такої діяльності [10].

Крім того, інвестиційна діяльність на підприємстві може передбачати реалізацію не лише реальних, а й фінансових інвестицій. В останньому випадку наслідком інвестування може стати поліпшення або погіршення фінансового забезпечення підприємства. За першого сценарію розвитку доходи підприємства збільшаться, що дасть можливість підвищити рівень фінансування розроблення і впровадження інновацій, тобто прискорити модернізацію (якщо це передбачено стратегією розвитку підприємства). За іншого сценарію, коли доходи підприємства зменшаться, велика ймовірність погіршення фінансового забезпечення модернізації, що значно ускладнюватиме зазначений процес [5].

Рівень фінансового забезпечення модернізації залежить також від ступеня ефективності виробничо-збутової діяльності хмелярського підприємства. Підвищення ефективності приводить до збільшення грошових надходжень і розрахунку на одиницю вартості авансованого капіталу, або витрат суб'єкта господарювання, внаслідок чого фінансові можливості останнього зростають. Це у свою чергу дає змогу керівництву підприємства збільшити обсяг витрат на розроб-

ку або освоєння інновацій, тобто посилити процеси модернізації [24].

Щодо чинників зовнішнього середовища хмелярських підприємств, від яких залежить стан їхньої модернізації, то основні з них наведено на рис. 3.

Наявна нормативно-правова база України з питань модернізації хмелярських підприємств, на наш погляд, слугує ключовим

чинником зовнішнього середовища. Адже останній враховує такі аспекти, як вплив податкового тиску на суб'єкти господарювання, амортизаційну, митну політику підприємства, заходи щодо протекціонізму вітчизняних виробників, освоєння хмелевиробниками державних дотацій, забезпечення інвестиційного клімату, фінансування наукових проєктів у хмелярстві [26].

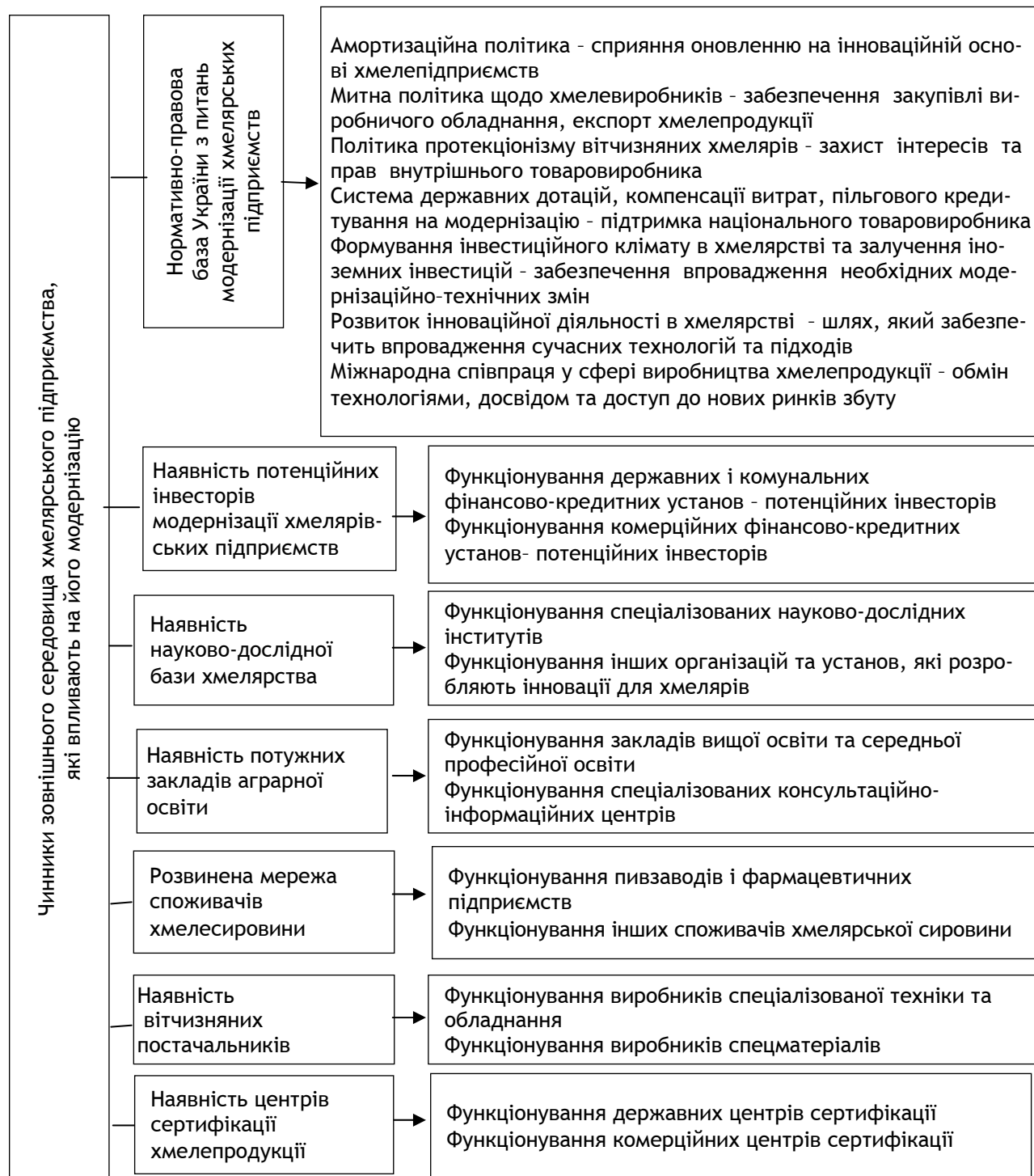

Рис. 3. Чинники зовнішнього середовища хмелярських підприємств, які можуть суттєво впливати на процес їх модернізації

Джерело: Сформовано автором на основі проведеного дослідження.

Впливає на процес модернізації хмелярських підприємств і чинник функціонування вітчизняних спеціалізованих науково-дослідних та інших установ, які розробляють і забезпечують аграріїв інноваціями. Ефективність останніх (інновацій), як правило, значно вища, ніж імпортованих. Оскільки їх вартість нижча, а продуктивність - вища через максимально повне врахування умов та чинників господарювання на вітчизняних підприємствах.

Важливим для провадження модернізації виокремлюється чинник наявності потужних закладів вищої та середньої професійної освіти аграрного спрямування, спеціалізованих консультаційних та інформаційних центрів.

Вплив згаданого чинника виявляється у формуванні людського капіталу для розвитку хмелярства. Проте чи прискорюватиме, чи гальмуватиме процес модернізації досліджуваних підприємств цей чинник значною мірою залежить від позиції держави, і насамперед у питаннях фінансування підготовки відповідних фахівців.

Чинник наявності мережі вітчизняних пивзаводів, фармацевтичних підприємств вважаємо також одним з основних. Адже вказані підприємства не лише споживачі хмелярської сировини, а й потенційні інвестори модернізації хмелярських підприємств, учасники хмелярського кластера, ядро якого становлять виробники хмелю та переробні підприємства.

Впливає на процес модернізації хмелярських підприємств і чинник наявності мережі вітчизняних підприємств - виробників спеціалізованої техніки та матеріалів для хмелярства. Зазначені суб'єкти господарювання здатні забезпечувати аграріїв віднос-

но недорогою (порівняно з імпортними аналогами), проте високопродуктивною технікою, якісними матеріалами, що прискорюватиме їх модернізацію.

Враховуючи поглиблення процесів глобалізації національної економіки, посилення співпраці з ЄС, США та іншими країнами, вагомим чинником модернізації вітчизняних хмелярських підприємств визнано функціонування в Україні центрів сертифікації хмелярської продукції відповідно до світових стандартів якості. Лише на цій основі вітчизняні виробники хмелю зможуть реалізовувати свою продукцію на світовому ринку, а отже, будуть зацікавлені у нарощуванні обсягів виробництва на основі комплексної модернізації [11].

Висновки. Модернізація хмелярських підприємств базується на визначених принципах, які залежать від сукупності чинників внутрішнього і зовнішнього середовища їх функціонування.

У результаті дослідження існуючий перелік принципів модернізації хмелярських підприємств було доповнено за рахунок принципу цілеспрямованості та раціональності використання земельних угідь. У свою чергу, напрям і масштаби впливу чинників внутрішнього середовища хмелярських підприємств визначаються стратегією, поточними цілями, завданнями, повнотою використання виробничого потенціалу, залученням інвестиційних ресурсів, станом матеріально-технічної бази, а також - зовнішніми чинниками. Вплив чинників зовнішнього середовища на модернізацію хмелярських підприємств значною мірою залежить від позиції держави у цьому процесі.

Список бібліографічних посилань

1. Бабенко А. Г., Устіна Ю. В. Організація процесу підбору та адаптації персоналу. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 1096-1099.
2. Бужимська К. О. Деякі складові теоретико-методологічної бази інноваційно-технологічної модернізації. *Вісник ЖДТУ*. 2009. № 4. С. 202-207.
3. Гіренко Ю. О. Забезпечення вітчизняних хмелярських підприємств виробничими ресурсами. *Економіка АПК*. 2017. № 5. С. 86-91.
4. Геселева Н. В. Механізми модернізації і технологічного розвитку економіки України. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 11. С. 64-72.
5. Горлачук В. В., Черненко А. С., Раку О. О. Інвестиційне забезпечення інноваційного розвитку підприємства. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Серія : Економіка. 2016. Т. 285. Вип. 273. С. 57-63. URL : <http://economy.chdu.edu.ua/article/view/107992>.

References

1. Babenko, A.H., Ustina, Yu.V. (2017). Orhanizatsiia protsesu pidboru ta adaptatsii personal [Organization of the process of personnel selection and adaptation]. *Molodyi vchenyi*, 11, pp. 1096 -1099 [In Ukrainian].
2. Buzhymyska, K.O. (2009). Deiaki skladovi teoretyko-metodolohichnoi bazy innovatsiino-tekhnologichnoi modernizatsii [Some components of the theoretical and methodological base of innovative technological modernization]. *Visnyk ZhDTU*, 4, pp. 202-207 [In Ukrainian].
3. Hireenko, Yu.O. (2017). Zabezpechennia vitchyznianskykh khmeliarskykh pidpriemstv vyrobnychymy resursamy [Ensuring of domestic hop producers with production resources]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 86-91 [In Ukrainian].
4. Heseleva, N.V. (2011). Mekhanizmy modernizatsii i tekhnologichnoho rozvytku ekonomiky Ukrainy [Mechanisms of modernization and technological development of Ukraine's economy]. *Aktualni problemy ekonomiky*, 11, pp. 64-72 [In Ukrainian].

6. Гринчук С. В. Зарубіжний досвід функціонування системи земельно-іпотечного кредитування та можливість його застосування в Україні. *Ефективна економіка*. 2013. № 5. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua>.
7. Захарчук О. В., Михайлов М. Г. Оцінка економічної ефективності використання матеріально-технічної бази підприємств. *Економіка АПК*. 2017. № 2. С. 25-32.
8. Зинченко С. Внедрение концепции производственных систем в России: типичные препятствия и проблемы. *Управление производством*. 2013. № 1. С. 12-13.
9. Кірдіна О. Г. Обмеження та орієнтири техніко-технологічного розвитку України в умовах глобалізації. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2011. № 1. С. 182-183.
10. Кручок С. І. Іпотечне кредитування: європейська практика та перспективи розвитку в Україні. Київ : Урожай, 2003. 208 с.
11. Малиарова С. В. Удосконалення амортизаційної політики оновлення основного капіталу підприємства. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 13-1. С. 143-147. URL : http://bses.in.ua/journals/2017/13-1_2017/33.pdf.
12. Михайлов М. Г. Інноваційно-інвестиційний розвиток матеріально-технічної бази хмелепідприємств. *Економічна наука*. 2017. № 20. С. 23-28.
13. Милоста Г. М., Лапа В. В. Агробиологические основы выращивания хмеля в Республике Беларусь : монография. Гродно : ГГАУ, 2010. 286 с.
14. Муляр Т. С., Осовська Г. В. Стратегічне управління підприємствами галузі хмелярства: монографія. Житомир : Житомирський нац. агроєкологічний ун-т, 2013. 244 с.
15. Новаківський І. І., Луцак Н. С., Борбулевич В. З. Перспективи модернізації вітчизняних промислових підприємств. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2016. № 3. С. 230-242.
16. Панухник Я. Г. Модернізація технологій управління підприємством у муніципальній економічній системі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)». Тернопіль, 2015. 24 с.
17. Петренко П. С. Модернізація української економіки і державне управління. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 9. С. 22-32.
18. Перший етап модернізації економіки України: досвід та проблеми / О. М. Алімов, О. І. Амоша та ін. Запоріжжя : КПУ, 2014. 798 с.
19. Програма розвитку агропромислового комплексу Житомирської області на 2016-2020 роки. URL : http://agroprom.zt.gov.ua/images/pdf/proekt_prog.pdf.
20. Рудик Р. І. Експортно-імпорتنі операції на ринку хмелепродукції. *Економіка АПК*. 2012. № 2. С. 103-109.
21. Савченко Ю. І., Приймачук Т. Ю., Сітнікова Т. Ю. Тенденції розвитку ринку хмелю. *Вісник аграрної науки*. 2012. № 2. С. 67-71.
22. Станінов С. Б. Забезпечення стратегічної гнучкості підприємства з позицій ресурсно-орієнтованого підходу. *Ефективна економіка*. 2017. № 12. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua>.
23. Третяк А. М., Другак В. М. Концепція розвитку сільськогосподарського землекористування сільських територій. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2014. № 1-2. С. 133-142.
24. Хопчан В. М. Проблема методології аналізу інвестиційних рішень та визначення критеріїв ефективності інвестицій. *Ефективна економіка*. 2017. № 12. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua>.
25. Шаповал О. А. Кадровий потенціал як економічна категорія та підходи до його формування. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 1350-1353.
26. Яремик М. М. Особливості фінансового забезпечення інноваційної діяльності в Україні. *Ефективна економіка*. 2017. № 12. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua>.
27. Anon A. Hopfen - Rundschau. *Wolncach*. 1991. Т. 42. № 3. Р. 28-31.
28. Kettner L. Hallertauer Hopfenbau. Mainburbug, 1976. Р. 67- 68.
29. Kohlmann H., Kastner A. Der Hopfen. *Wolnzach*, 1975. Р. 14 - 16.
5. Horlachuk, V.V., Chernenko, A.S., Raku, O.O. (2016). Investytsiine zabezpechennia innovatsiinoho rozvytku pidpriemstva [Investment providing of enterprise innovation development]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylianska akademiia"*. Seriya: Ekonomika, vol. 285 (273), pp. 57-63. Retrieved from: <http://economy.chdu.edu.ua/article/view/107992> [In Ukrainian].
6. Hrynychuk, S.V. (2013). Zarubizhnyi dosvid funktsionuvannia systemy zemelno-ipotechnoho kredyтуvannia ta mozhlyvist yoho zastosuvannia v Ukraini [Foreign experience of the system of land mortgage lending and the possibility of its application in Ukraine]. *Efektivna ekonomika*, 5. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua> [In Ukrainian].
7. Zakharchuk, O.V., Mykhailov, M.H. (2017). Otsinka ekonomichnoi efektyvnosti vykorystannia materialno-tekhnichnoi bazy pidpriemstv [Evaluation of economic efficiency of material and technical base of enterprises]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 25-32 [In Ukrainian].
8. Zinchenko, S. (2013). Vnedrenie koncepcii proizvodstvennykh sistem v Rossii: tipichnye prepjatstva i problem [Introduction of the production systems concept in Russia: typical obstacles and problems]. *Upravlenie proizvodstvom*, 1, pp. 12-13 [In Russian].
9. Kirdina, O.H. (2011). Obmezheniia ta oriientyry tekhniko-tekhnologichnoho rozvytku Ukrainy v umovakh hlobalizatsii [Limitations and guidelines of technical and technological development of Ukraine in the context of globalization]. *Marketynh i menedzhment innovatsii*, 1, pp. 182-183 [In Ukrainian].
10. Kruchok, S.I. (2003). Ipotechnoe kredyтуvannia: yevropeiska praktyka ta perspektyvy rozvytku v Ukraini [Mortgage lending: European practice and prospects for development in Ukraine]. Kyiv: Urozhai [In Ukrainian].
11. Maliarova, S.V. (2017). Udokonalennia amortyzatsiinoi politykyta onovlennia osnovnoho kapitalu pidpriemstva [Improvement depreciation policy and fixed capital of the company]. *Prychornomorski ekonomichni studii, vypusk 13-1*, pp. 143-147. Retrieved from: http://bses.in.ua/journals/2017/13-1_2017/33.pdf [In Ukrainian].
12. Mykhailov, M.H. (2017). Innovatsiino-investytsiinyi rozvytok materialno-tekhnichnoi bazy khmelipidpriemstv [Innovation and investment development of material and technical base of hop enterprises]. *Ekonomichna nauka*, 20, pp. 23-28 [In Ukrainian].
13. Milosta, G.M., Lapa, V.V. (2010). Agrobiologicheskie osnovy vyrashhivaniia hmelja v Respublike Belarus: monografiia [Agrobiological basis of hop cultivation in the Republic of Belarus: monograph]. Grodno: GGAU [In Russian].
14. Muliar, T.S., Osovska, H.V. (2013). Stratehichne upravlinnia pidpriemstvamy haluzi khmeliarstva: monohrafiia [Strategic management of enterprises in the field of hops: monograph]. Zhytomyr: Zhytomyrskiy nats. ahroekolohichnyi un-t [In Ukrainian].
15. Novakivskiy, I.I., Lushchak, N.S., Borbulevych, V.Z. (2016). Perspektyvy modernizatsii vitchyznianskykh promyslovykhpidpriemstv [Prospects for modernization of domestic industrial enterprises]. *Marketynh i menedzhment innovatsii*, 3, pp. 230-242 [In Ukrainian].
16. Panukhnyk, Ya.H. (2015). Modernizatsiia tekhnolohii upravlinnia pidpriemstvom u munitsypalnii ekonomichnii systemi [Modernization of enterprise management technologies in the municipal economic system]. *Candidate's thesis*. Ternopil [In Ukrainian].
17. Petrenko, P.S. (2011). Modernizatsiia ukrainskoi ekonomiky i derzhavne upravlinnia [Modernization of the Ukrainian economy and public administration]. *Aktualni problemy ekonomiky*, 9, pp. 22-32 [In Ukrainian].
18. Alymov, O.M., Amosha, O.I., et al. (2014). Pershyi etap modernizatsii ekonomiky Ukrainy: dosvid ta problemy [The first stage of modernization of Ukraine's economy: experience and problems]. Zaporizhzhia: KPU [In Ukrainian].
19. Prohrama rozvytku ahropromyslovoho kompleksu Zhytomyrskoi oblasti na 2016-2020 roky [The program of the agro-industrial complex development in Zhytomyr region for 2016-2020]. Retrieved from: http://agroprom.zt.gov.ua/images/pdf/proekt_prog.pdf [In Ukrainian].

30. Sugier D., Szewczuk C. Evaluation of the macro - element nutritional state of hops on the basis of the chemical analyses of leaves and soil. University of Agrikulture. Lublin, 2002. P. 87-96.

31. Liker J. The Toyota Way: 14 Management Principles from the World's Greatest Manufacturer. McGraw-Hill, 2003. 330 p.

20. Rudyk, R.I. (2012). Eksportno-importni operatsii na rynku khmeleproduktii [Export-import operations on the hop market]. *Ekonomika APK*, 2, pp. 103-109 [In Ukrainian].

21. Savchenko, Yu.I., Prymachuk, T.Yu., Sitnikova, T.Yu. (2012). Tendentsii rozvytku rynku khmeliu [Trends in the hop market]. *Visnyk ahrarynoi nauky*, 2, pp. 67-71 [In Ukrainian].

22. Staninov, S. B. (2017). Zabezpechennia stratehichnoi hnuchkosti pidpriemstva z pozytsii resursno-orientovanoho pidkhodu [Ensuring strategic flexibility of the enterprise from the point of view of the resource-based approach]. *Efektivna ekonomika*, 12. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua> [In Ukrainian].

23. Tretiak, A.M., Druhak, V.M. (2014). Kontseptsiiia rozvytku silskohospodarskoho zemlekorystuvannia silskykh terytorii [The concept of the development of agricultural land use in rural areas]. *Zemleustrii, kadastr i monitorynh zemel*, 1-2, pp. 133-142 [In Ukrainian].

24. Khopchan, V.M. (2017). Problema metodolohii analizu investytsiinykh rishen ta vyznachennia kryteriiv efektyvnosti [Investytsii the problem of methodology for analyzing investment decisions and determining the criteria for investment efficiency]. *Efektivna ekonomika*, 12. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua> [In Ukrainian].

25. Shapoval, O.A. (2017). Kadrovyi potentsial yak ekonomichna katehoriia ta pidkhody do yoho formuvannia [Personnel potential as an economic category and approaches to its formation]. *Molodyi vchenyi*, 11, pp. 1350-1353 [In Ukrainian].

26. Yaremyk, M.M. (2017). Osoblyvosti finansovoho zabezpechennia innovatsiinoi diialnosti v Ukraini [Features of financial support of innovation activity in Ukraine]. *Efektivna ekonomika*, 12. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua> [In Ukrainian].

27. Anon A. (1991). Hopfen - Rundschau. *Wolncach*, vol. 42(3), pp. 28-31 [In German].

28. Kettner, L. (1976). Hallertauer Hopfenbau. Mainburbug [In German].

29. Kohlmann ,H., Kastner, A. (1975). Der Hopfen. Wolncach [In German].

30. Sugier, D., Szewczuk, C. (2002). Evaluation of the macro - element nutritional state of hops on the basis of the chemical analyses of leaves and soil. Lublin: University of Agrikulture [In English].

31. Liker, J. (2003). The Toyota Way: 14 Management Principles from the World's Greatest Manufacturer. McGraw-Hill [In English].

Hirenko Yu.O. The main factors in the modernization of hop enterprises

The purpose of the article is to identify the main factors of hop enterprise modernization.

Research methods. In the research process, the historical and analytical method was used to identify and generalize the basic principles of hop enterprise modernization, to determine the factors of the internal and external environment of hop enterprises that affect the process of their modernization. Abstract-logical to summarize the results of research and the formation of conclusions.

Research results. The basic principles of hop enterprise modernization, as well as factors of their internal and external environment, which significantly affect the process of their modernization, are determined.

Scientific novelty. It's studied and systematized existing theoretical provisions regarding the main features and consequences of the modernization implementation. Given the specifics of the activities of hop enterprises, as well as the main scientific provisions on the multidimensionality and historicism of the modernization category, classification of its types for hop enterprises have been developed according to the following criteria: origin, the effect obtained, production resource object, the link of the modernization process, and degree of object coverage.

Practical significance. Using the main results of the research during scientific research and in practice will make it possible to make informed management decisions on strategies, programs, and plans for the innovative development of hop enterprises. Figs.: 3. Refs.: 31.

Keywords: hop enterprises; modernization process; introduction of innovations; investments; material and technical base; principles and factors of modernization; financial support for modernization.

Hirenko Yurii Oleksandrovych - junior research fellow of the department of investment, material and technical support, National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economy" (10, Heroiv Oborony St., Kyiv)
E-mail: gireenko@gmail.com

Гиренко Ю. А. Основные факторы модернизации хмелеводческих предприятий

Цель статьи - определить основные факторы модернизации хмелеводческих предприятий.

Методика исследования. В процессе исследования использован историко-аналитический метод - для выявления и обобщения основных принципов модернизации хмелеводческих предприятий, определения факторов внутренней и внешней среды хмелеводческих предприятий, которые влияют на процесс их модернизации, абстрактно-логический - для обобщения полученных результатов и формирования выводов.

Результаты исследования. Определены основные принципы модернизации хмелеводческих предприятий, а также факторы их внутренней и внешней среды, которые существенно влияют на процесс их модернизации.

Элементы научной новизны. Изучены и систематизированы существующие теоретические положения относительно основных признаков и последствий осуществления модернизации. Учитывая специфику деятельности хмелеводческих предприятий, а также основные научные положения о многоаспектности и историзме категории модернизации, разработана классификация ее видов для хмелеводческих предприятий по следующим признакам: происхождение, полученный эффект, объект производственного ресурса, звено процесса модернизации и степень охвата объекта.

Практическая значимость. Использование основных результатов исследования во время научных изысканий и на практике даст возможность принимать взвешенные управленческие решения по стратегии, программам и планам инновационного развития хмелеводческих предприятий. Илл.: 3. Библиогр.: 31.

Ключевые слова: хмелеводческие предприятия; процесс модернизации; внедрение инноваций; инвестиции; материально-техническая база; принципы и факторы модернизации; финансовое обеспечение модернизации.

Гиренко Юрий Александрович - младший научный сотрудник отдела инвестиционного и материально-технического обеспечения, Национальный научный центр «Институт аграрной экономики» (г. Киев, ул. Героев Оборона, 10)
E-mail: gireenko@gmail.com

Стаття надійшла до редакції 18.05.2020 р.

Фахове рецензування: 23.05.2020 р.

Бібліографічний опис для цитування:

Гіренко Ю. О. Основні чинники модернізації хмелярських підприємств. *Економіка АПК*. 2020. № 5. С. 118 – 127. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005118>

Hirenko, Yu. O. (2020). Osnovni chynnyky modernizatsii khmeliarskykh pidpriemstv [The main factors in the modernization of hop enterprises]. *Ekonomika APK*, 5, pp. 118 – 127 [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202005118>

* * *

Новини АПК

Селянам буде важко продавати овочі навіть після відкриття ринків - ексклюзивний коментар Юрія Лупенка інформаційному агентству Укрінформ

Навіть після відкриття продовольчих ринків багато сільських домогосподарств не зможуть реалізувати овочеву продукцію, оскільки не отримають доступ до торговельних місць.

«Господарства населення виробляють близько 85% овочевої продукції в Україні, тому їхні втрати можуть стати суттєвими для ринку овочів. Навіть у разі відкриття тимчасово закритих ринків обмежувальні заходи будуть стримувати доступ частини господарств до торговельних місць», - вважає директор Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» академік НААН Юрій Лупенко.

За його словами, практика попередніх років свідчить, що у I кварталі сільські домогосподарства реалізували трохи більше 1,5%, а у другому - ще 15% овочевої продукції, проданої за рік. «Але оскільки відкриття ринків уже фактично відбувається, то навряд чи уся ця продукція зіпсується, тим більше, що частина з неї - капуста, столовий буряк, морква - може певний час зберігатися», - наголосив експерт.

За розрахунками науковців Інституту аграрної економіки, обсяги овочів, проданих сільськими домогосподарствами у I кварталі 2020 р., могли становити близько 1700 т. Скільки ранніх овочів вирощено в сільських домогосподарствах і не продано, ще потрібно оцінити.

З урахуванням нинішньої динаміки, карантинні заходи суттєво не вплинуть на обсяги виробництва вітчизняних овочів, оскільки вони припали на період реалізації ранніх овочів нинішнього року та перехідних залишків минулого. За прогнозом ІАЕ, який було зроблено у лютому 2020 р. і який не враховував втрати від карантину, цьогорічний урожай овочів становитиме 9,3 млн т.

За словами Ю. Лупенка, великі та середні сільгоспідприємства, навіть малі фермерські господарства, більшою мірою інтегровані в систему організованого збуту. Більшість із них уклали договори на постачання вирощеної продукції, тому їхні втрати складатимуться переважно з витрат на забезпечення карантинних заходів та від зниження попиту на продукцію. Ці господарства зберігатимуть платоспроможність, у тому числі й по кредитах. Тоді як сільські домогосподарства, зорієнтовані на агропродовольчі ринки, вже зазнали значних збитків у вигляді витрат на вирощування продукції, яку вони не змогли продати внаслідок обмежувальних заходів.

«Нинішня ситуація загострила питання про поглиблення інтеграції сільських домогосподарств в організовану систему збуту агропродукції. Така інтеграція цілком можлива через прискорення розвитку заготівельно-збутової та переробної сільськогосподарської обслуговуючої кооперації. Створення достатньої кількості таких кооперативів, як переконує світова практика, дозволяє збільшити доходи селян за рахунок гарантованого збуту за оптимальними цінами й уникнути або, принаймні, суттєво зменшити обсяги непередбачених втрат, у тому числі від стихійного лиха», - підсумував керівник Інституту аграрної економіки.

Джерело: Укрінформ
Прес-служба ННЦ «Інститут аграрної економіки»